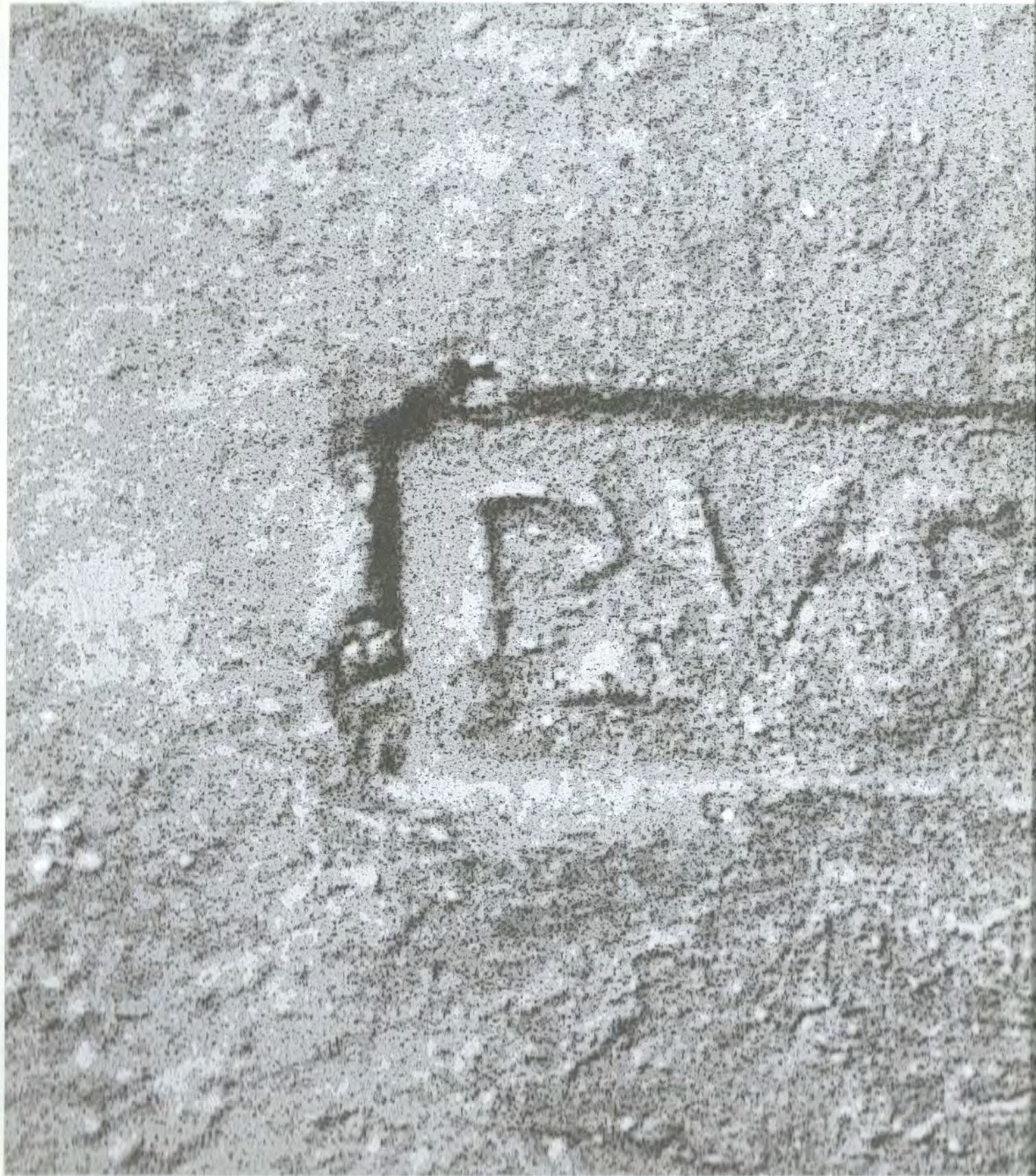

Llafranc romà

AMÈRICA BARTI, ROSA PLANA
I JOAQUIM TREMOLEDA

LLAFRANC ROMÀ

LLAFRANC ROMÀ

AMÈRICA BARTI I CATALÀ
ROSA PLANA I MALLART
JOAQUIM TREMOLEDA I TRILLA

COORDINACIÓ: ROSA PLANA I MALLART

Ajuntament de Palafrugell
Diputació de Girona

2004

BARTI i CATALÀ, Amèrica

Llafranc romà

ISBN 84-95187-64-7

I. Plana i Mallart, Rosa II. Tremoleda i Trilla, Joaquim

III. Girona. Diputació IV Palafrugell. Ajuntament

1. Llafranc — Arqueologia romana

903(467.1 EmB Llafranc)

Núm. 13
Data edició Abril 2004
Tiratge 1.000 exemplars

Edició:
Ajuntament de Palafrugell
Diputació de Girona

© 2004 Amèrica Barti, Rosa Plana i Joaquim Tremoleda

Consell assessor
Gerard Prohías, Carles Sapena i M. Concepció Saurí

Redacció i administració
Arxiu Municipal i Àrea de Cultura
Ajuntament de Palafrugell

Fotografies
Enric Bruguera

Portada
Reconstrucció ideal del Llafranc romà
Aquarel·la de Jordi Sagrera

Correcció
Nuri Roig

Disseny i maquetació
Pep Caballé. Vall de Llèmena

Impressió
Impremta Palé SL. Palafrugell

Dipòsit legal
Gi-198-2004

ISBN
84-95187-64-7

SIGLES UTILITZADES

AHG	Arxiu Històric de Girona
AMP	Arxiu Municipal de Palafrugell
CASC	Centre d'Arqueologia Subaquàtica de Catalunya
CNRS	Centre National de Recherche Scientifique
FJP	Fundació Josep Pla
ICC	Institut Cartogràfic de Catalunya
MAC	Museu d'Arqueologia de Catalunya
MSP	Museu del Suro de Palafrugell

COL·LABORADORS

Bibiana Agustí i Farjas, Enric Carreras i Vigorós, Michel Christol, Georges Fabre, Marc Mayer i Olivé, Josep Maria Nolla i Brufau, Xavier Rocas i Gutierrez, Isabel Rodà i de Llanza, Carles Roqué i Pau

AGRAÏMENTS

Anna Aguiló (Fundació Josep Pla), Joan Andreu, Xavier Aquilué (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries), Marina Balmanya, Germán Asensio, Carme Bonal, Enric Bruguera, Jordi Cama, Paco Dalmau, Rafael Dehesa, Pep Espadalé (Museu del Suro), Mercè Espert, Pep Farrarons, Mercè Ferré (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona), Joan Frigola, Eduard Gich, Lluís Gich, Albert Llenas, Carlos Lorente, Josep Maria Llorens (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona), Aurora Martí (Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona), Josep Matas (Arxiu Històric de Girona), Fèlix Miquel, Xavier Nieto (Museu d'Arqueologia de Catalunya-CASC), Xavier Pareras (Arxiu Municipal de Palafrugell), Josep Piferrer, Mossèn Anton Recio, Família Rosa-Fina, Jordi Sagrera (Universitat de Girona), Família Salgas, M. Concepció Saurí (Arxiu Municipal de Palafrugell), Josep Vives

Sumari

LLAFRANC, UN POBLAMENT PARTICULAR

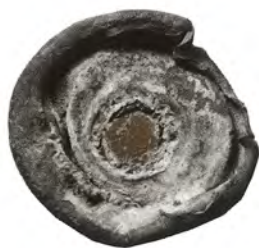
LA HISTÒRIA DEL JACIMENT ROMÀ DE LLAFRANC

Primeres notícies	21
Els testimonis del segle XVIII i de la primera meitat del segle XIX	21
L'interès que desperten les restes romanes a finals del segle XIX	23
La discutida ubicació de la ciutat de Cypsela	24
La construcció de l'església i la troballa de sepultures	32
Turisme, construcció i destrucció del passat	39
El desenvolupament urbanístic del nucli de Llafranc	39
Un llarg silenci que amaga la destrucció dels vestigis antics	45
Un lot de ceràmiques i un esbós de cronologia	50
Les àmfores i l'activitat terrissera de Llafranc	52
Una nova etapa: la preservació del patrimoni del municipi	57
La creació del Museu-Arxiu	57
Les campanyes d'excavació arqueològica	59

LES ESTRUCTURES DE L'ESTABLIMENT ROMÀ	
Els testimonis d'una producció de vi	65
L'àrea de premsatge	65
El celler i els espais de treball perifèrics.....	69
El procés de vinificació	74
La terrisseria	77
Els forns.....	77
Els abocadors.....	81
Els àmbits de treball i els magatzems	84
Organització i periodització del centre artesanal	89
Les produccions ceràmiques	95
La ceràmica comuna i de cuina	96
Els tipus amfòrics	103
Els dolia.....	118
Material de construcció	124
Les restes d'habitatges	135
Els vestigis sobre el turó de l'església	135
Els vestigis de la part baixa del nucli	137
Els testimonis de les excavacions.....	139
Els enterraments	143
La descoberta de sepultures romanes	143
La necròpolis del turó de l'església	146
Aportacions al coneixement de la necròpolis romana de Llafranc, ENRIC CARRERAS I VIGORÓS	147
Unes restes òssies aïllades trobades en el sector de l'eixample, BIBIANA AGUSTÍ I FARJAS	148
El cementiri antic de Llafranc, JOSEP MARIA NOLLA I BRUFAU.....	152
La inscripció cristiana de Llafranc, GEORGES FABRE, MARC MAYER I ISABEL RODÀ.....	157

UN ASSENTAMENT ROMÀ EXEMPLAR

Els precedents	161
El poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda	161
Els primers indicis d'ocupació a Llafranc.....	166
Llafranc i el seu rerepaís	169
Els testimonis de l'hàbitat rural d'època romana.....	169
La producció vitícola	177
La terrisseria i l'explotació de l'entorn	182
L'establiment d'època augustal i de l'Alt Imperi	185
Un centre artesanal	185
Rajolers, productes i argiles XAVIER ROCAS I CARLES ROQUÉ	203
La presència de <i>Publius Usulenus Veiento</i>	204
Un establiment complex i exemplar	216
Llafranc dins de l'estructura econòmica de la Tarraconense: el vi català	223
La darrera etapa de vida de l'establiment romà	233
GLOSSARI, FONS DOCUMENTALS I BIBLIOGRAFIA	237

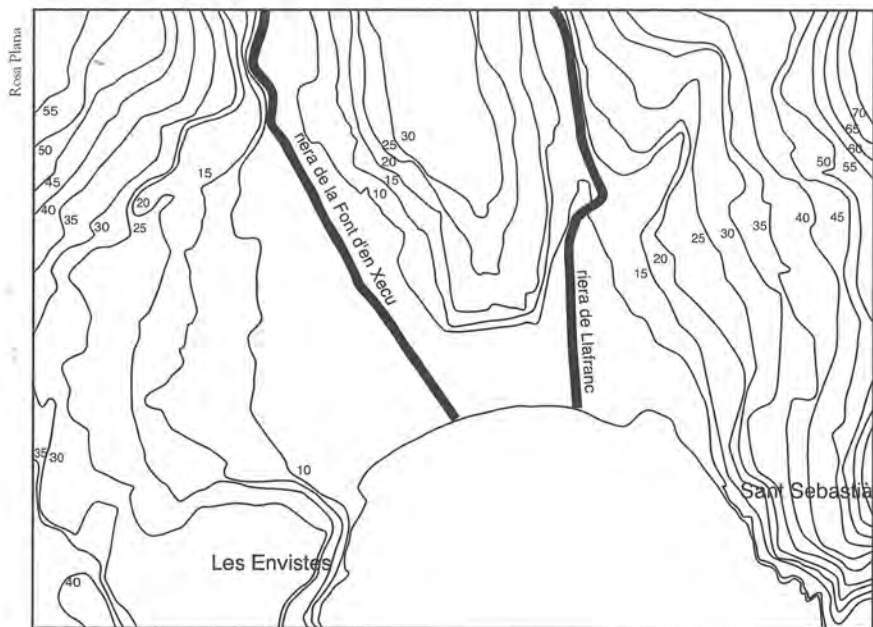
**Llafranc,
un poblament particular**

Llafranc, un poblament particular

L'existència de vestigis d'època romana a Llafranc és coneguda d'antic, ja hi havia referències durant el segle XVIII. Tots els documents i testimonis que mencionen les restes antigues posen de manifest la riquesa dels objectes trobats i l'abundància de murs, mosaics o sepultures. Aquests vestigis eren parcialment visibles en tota l'àrea ocupada actualment pel poble de Llafranc, ja sigui a la zona propera a la platja, en el sector del promontori on s'ubica l'església o en la part situada a l'oest de la riera de la Font d'en Xecu, denominada sovint «eixample».

El poble de Llafranc domina una àmplia badia limitada a la banda nord-est per la muntanya de Sant Sebastià de la Guarda i al sud-oest pel sector de les Envistes i la Punta d'en Blanc. A la platja hi desemboquen dues

rieres, la riera de la Font d'en Xecu a l'oest i la riera de la Pastora o de Llafranc al costat est. Aquestes denominacions s'utilitzaven ja usualment a finals del segle XIX i principis del XX. Al bell mig de les dues rieres hi ha un promontori que assoleix uns 30 metres d'altura sobre el nivell del mar. Les condicions portuàries del lloc són bastant bones, atès que queda resguardat del vent de tramuntana, però no dels de llevant i de garbí. En cas d'existir un fondejador antic, aquest hauria estat situat a recés de la muntanya de Sant Sebastià, com el port actual. Tot i que tradicionalment es designa amb el nom de «muralles» unes roques situades prop de la platja, a la banda sud-oest, les quals es considera que haurien pogut formar part del port romà, l'anàlisi del lloc ha permès constatar que es tracta d'afloraments naturals

Topografia del lloc de Llafranc

de roca. Les comunicacions naturals d'accés a Llafranc des de l'interior estaven assegurades per dos passos naturals que es corresponen amb el traçat de les rieres o bé per l'anomenat camí dels Plans, que discorre en alguns trams paral·lel a l'autovia actual. Aquest camí seria molt probablement d'origen antic, ja que s'han descobert diferents jaciments romans al llarg del seu recorregut.

L'ocupació del lloc de Llafranc ha estat discontinua en el temps, atès que després de l'abandonament de l'establiment romà no es produeix una implantació fixa fins ben entrat el segle XIX, moment en què neix el poble d'estiu. Entre l'època antiga i el segle XIX, la documentació atesta únicament una utilització puntual de l'indret per pescadors i mariners, on es troben solament algunes barraques, «botigues», en la zona propera a la platja, les quals servien per a guardar els estris

de pesca. Gràcies a la informació transmesa per Jordi Cama i Rivas sabem que en el testament del notari Francesc Pagès, fill de Mont-ras, fet el dia 29 de setembre de l'any 1639, s'esmenta una botiga que tenia al Port de Llafranc, la qual fou llegada al seu hereu conjuntament amb una altra botiga del Port de Calella i els estris que contenien: xàbegues, barques, cordes i remes.

Aquest buit de població resident va preservar la destrucció de les restes romanes fins a una època bastant recent. Malgrat això, i a diferència del que succeeix a Empúries o en d'altres jaciments antics catalans, on comencen molt aviat campanyes d'excavació i d'estudi de les restes localitzades, Llafranc patirà una destrucció progressiva del seu passat romà, paral·lelament a la seva consolidació com a centre d'estiu i al boom turístic de la Costa Brava. No serà fins als anys 80 que la nova legislació del patrimoni de la Generalitat de Catalunya obligarà a excavar qualsevol solar que es trobi en zona arqueològica, cosa que ha permès estudiar científicament els vestigis que encara es conserven.

El nom de Llafranc és d'etimologia incerta. En un principi, la majoria d'estudiosos consideraven aquest topònim com una deformació fonètica de *lloc franc*, terme que permetia intuir una situació jurídica precisa. Darrerament, Joan Corominas, en el *Onomasticon Cataloniae*, defensa un origen germànic del nom, que seria una derivació del nom propi *Lan(d)frank*. En altres zones de Catalunya i del sud de França es coneixen variants d'aquest antropònim, de datació sempre medieval. Sense entrar en discussions filològiques, volem només ressaltar el fet que resulta curiós que el nom del lloc derivi d'un antropònim germànic, ja que Llafranc

s'abandonaria precisament en el moment de les primeres invasions germàniques a la Tarraconense, no existint cap indicatiu clar d'ocupació posterior. En efecte, els documents més antics que aporten notícies sobre la nostra zona, de cronologia alt-medieval, mencionen sempre els centres de població de l'interior (Palafrugell, Llofriu, Mont-ras, Ermedàs, Santa Margarida), sense existir cap referència als nuclis marítims. Tot això ens porta a considerar la possibilitat que el topònim fos atribuït en un moment en què a Llafranc ja no hi havia cap indicatiu d'ocupació, designant simplement el propietari de totes aquelles terres en el moment inicial de l'època medieval.

La menció més antiga del lloc de Llafranc coneguda fins ara es troba en el Capbreu del Monestir de Santa Anna de Barcelona dels anys 1333 i 1345, conservat a l'Arxiu Històric de Girona (informació proporcionada per Jordi Cama). Es fa referència al lloc de Lafranch: *«Igualment tinc per dit Bernat de Beylàs cinc parellades de terra en dita part, lloc anomenat Lafranch, i llinda: a orient amb terra de Ramon Peya, a migdia amb terra de Jacint Vilarnau, a occident Ramon Peya, a tramuntana amb una altra terra meua que tinc per el noble Gilabert de Cruïlles»*. En aquest Capbreu es menciona també el port de Llafranc: *portus de Lafranch*.

En el Llibre de Privilegis de la vila de Palafrugell es fa esment l'any 1597 d'una *«Licència concedida a la Vila de Palafrugell per lo señor Batlle General de Cathalunya per a edificar una torre fort entre los ports de Calella y de Llafranch, parrochia y terme de la vila de Palafrugell»*. Cal citar també algunes referències a la «torre de Llafranch» durant els segles XVII i XVIII. Així, l'any 1628, després de l'enfonsament d'un vaixell de pirates moros algerians, els corsaris capturats són custodiats

Vista de la badia de Llafranc

a la «Torra de Llafranch», bé que no sabem amb seguretat si es tractava d'una torre ubicada pròpiament a Llafranc o bé de la torre de Calella. De totes formes, gràcies a la informació facilitada per Jordi Cama a partir de la consulta del registre de la parròquia de Sant Martí de Palafrugell sabem de l'existència segura d'una torre a Llafranc, citant-se en els documents el nom d'alguns masovers entre 1694 i 1748. Aquesta torre, que sembla poder localitzar-se en el Mas de la Pastora, representa l'únic testimoni d'una ocupació estable a Llafranc durant l'època moderna.

En relació a aquesta torre, una descripció de la festa de Santa Rosa de Llafranc l'any 1872, publicada en el diari *El Palafrugellense* del dia 24 de setembre de 1882, aporta dades interessants. En primer lloc, es parla del barri de Santa Rosa,

Festa Major de Santa Rosa
a principis del segle XX

«barriada central que la tradición ha continuado designándola con el nombre de Sta Rosa», això abans de la construcció de l'església, que data de l'any 1897. En segon lloc, es descriuen els actes d'aquesta festivitat, on hi participaven molts palafrugellencs, destacant un simulacre de combat naval: «Elevábase airosa en el centro de la playa una esbelta torre que debían en la oscuridad de la noche devorar las llamas después del simulacro de combate naval que debía tener lugar... Ver este espectáculo á orillas del mediterráneo, en una porción de tierra enclavada en la base de dos montañas, sobre las ruinas de un pueblo que fué y que hoy cual ave Fénix renace de sus propias cenizas, con la vista de dos barquichuelos vomitando proyectiles sin cesar sobre la débil fortaleza que tan desastroso fin iba á sufrir, ya entrada la

«Vaig a Llafranc, cap al tard, amb Gallart i Coromines. Després de la darrera ventada, la terra, la naturalesa —àdhuc la mar—, té un aire de fatiga, com l'abandó de la convalescència. La mar ha quedat en una calma manyaga, en una desfibració desmaiada, que la llum d'òpal del crepuscle accentua amb un punt de dolça malenconia. A la platja no es veu ningú. La claror darrera, exsangüe, de la tarda, mor a les parets blanques de les barraques del racó de llevant. Després, una grisor opaca, densa, baixa de les vessants dels pins i envaeix la mar i la terra.

[continua a la pàgina següent]

La producció en el nostre organisme és una veritable representació sentimental. Les sardines, en fons, regalimen els sentiments, m'afegien la raó i poden la meua imaginació de formes, plenes, de gràcia. Aquest fenomen és en mi tant objectiu que devescat, he pensat si els estats d'espant i tristesa sentimental i poètic dels cellers, no podrien provenir de l'importància que en la seva alimentació tenen les sardines.

Després, d'un senzill fi de declaracions humanitàries, i cordials, tornem a la matèria —una matèria fina, filada, de pell de seda, cal de color d'abundància sobre el qual es retallen les coses amb un sistemes de d'estampes. El ventot de la terra és viu i ens aclareix el cap. Ara veia el moment, potser, de parlar una estona amb una dona mal casada, avinent, generosa i amable.

19 de maig — Ha fet una nit deliciosa, la primera de l'estiu, sortim a prendre cafè a Plaça Nova, sota els arbres rapuetsos. Sensació deliciosa del sol de l'aigua de la font de la plaça, quan obren les xetes i omplenen un casti. La nit és dolça, sense vent, immòbil. Les estrelles perpellegen sobre

17 de març - El vent, ha arribat el país. In-
ques, hores, hem parat del vent, tendre, i secant,
grues, lluectes i aixecats. Transmutació desagradable.
Tot es ja ple de pols, i de brúcia. No hi ha res més
desagradable que la pols. Veure llavors un pagès
reguit del nuvollet de pols, que l'arriba alça de te-
ma, en fa un efecte d'apariçent. Llavors, ara
d'esperar que plougui per veure reaparèixer una mi-
ca de vent - i potser llavors d'esperar fins al
més de setembre. Aquest país, tendeix, a l'estiu,
a tornar-se sahàric, ariditat, exhaurit.

Vaig a Llafranc, cap al tard, amb Gallat i Co-
romines. Després de la dansa venuda, la tina,
la naturalitat - admet la mar - té un aire de
falega, com l'abandó de la convalescència. La
mar ha quedat en una calma escuradissa, en
una defibració de marjada, que la llum d'opal

del crepuscle accentua, amb una presència de dolç, rose-
lancolís. A la platja no es veuen més grans, la clau
darrera, exaspia, de la tarda, mar a la par, els
blancs, de la barraca, del veï de llevant. Després
una grisa opaca, densa, baixa, de les vessants dels
peus i invadint la mar i la terra.

Contemplo la mar de la badia i tot el que em volta, aje-
gut a la platja. Sento el glu que fa l'aigua filtrant-se
en l'arena molta i fina. Altre soroll no és perceptible. Els
amplis raigs lluminosos del far, giren lentament en la
clarícia moribunda de la tarda. A la porta de la taver-
na...

[ve de la pàgina anterior]

Contemplo la mar de la badia i tot el que
em volta, ajagut a la platja. Sento el glu
que fa l'aigua filtrant-se en l'arena molta i
fina. Cap altre soroll no és perceptible. Els
amplis raigs lluminosos del far giren
lentament en la clarícia moribunda de la
tarda. A la porta de la taverna hi ha una
mica de resplendor greixosa i trista. La
solitud, l'atonía, el silenci - que les buides
cases tancades sembla augmentar-, us
desplacen a una evasió remota. L'ambient
es fa propici per a la contemplació de la
mar. Per a veure la mar - per a veure-la
seriosament - és molt útil de desdoblar-se.
La sorda ressonància que portem a
dins - ressonància que en moments
d'agitació de cor crea com un estat de
confusió mental - no deixa veure res.
Tampoc no hi ajuda la presència d'un
soroll absorbent immediat. Però, si hom
aconsegueix abstrèure's de l'obsessió
interna i de la nosa exterior, la mar esdevé
un embadaliment, una força insidiosa de
penetració lenta que desfà els sentits en
una deliquescència vaguetat.

...Mengem una quantitat desorbitada de
sardines. L'absorció de sardines a la brasa
produeix en el meu organisme una intensa
segregació sentimental. Les sardines em
fan regalimar els sentiments, m'afebleixen
la raó i poblen la meua imaginació de
formes plenes de gràcia. Aquest fenomen
és en mi tan objectiu que de vegades he
pensat si els estats d'esponjament
sentimental i poètic dels celtes no podrien
provenir de la importància que en la seva
alimentació tenen les sardines. »

(Josep Pla, El Quadern Gris)

noche, ... con una confusa gritería... con las
armoniosas notas de la orquesta de Palafrugell
en los breves momentos de silencio; era especta-
culo más que sorprendente magnífico, y
realizado como era por último con el resplandor
de las rojizas llamas de la fortaleza... ». Aquest fi de festa devia reproduir un combat
naval i la destrucció d'una torre enclavada a
Llafranc. Ara bé, no sabem si es tractava de
la torre del Mas de la Pastora o d'una altra
torre exempta, tampoc coneixem la
cronologia d'aquest episodi. El que sí que
demostra aquesta acció és l'existència d'una
torre a Llafranc, únic testimoni durant llarg
temps d'una certa ocupació de l'indret.

L'església de Llafranc està consagrada a
Santa Rosa, advocació recent atès que el seu
culte és bastant tardà. El motiu que va portar
a escollir a aquesta santa és explicat per Josep
Pla en el llibre El meu país quan parla dels
primers estiuejants de Llafranc: «Fou aquest
petit grup inicial el que posà els fonaments de
Llafranc, el que construí l'església i el que
inventà la fabulosa festa major de Santa Rosa,
que tanta fama ha tingut després. Sembla
impossible, però és així: fou escollit el dia de
Santa Rosa de Lima, 30 d'agost, perquè a la
casa del senyor Eusebi Coromines, que era
republicà i anticlerical, hi havia una senyora que
es deia Rosita -la senyora Rosita. »

**La història del jaciment
romà de Llafranc**

Primeres notícies

Les primeres notícies sobre la presència de restes romanes a Llafranc daten dels segles XVIII i XIX. La construcció de l'església, l'any 1897, va posar al descobert una necròpolis romana. La tradició popular, sense cap fonament, ha identificat aquests vestigis amb la ciutat de Cypsela mencionada per l'autor romà Ruf Fest Aviè.

Els testimonis del segle XVIII i de la primera meitat del segle XIX

Un document de l'any 1774, conservat a l'arxiu de Simancas, citat per J. Pella i Forgas l'any 1883 i estudiat per J. M. Marqués al 1977, dóna a conèixer el descobriment, en ocasió de la plantació d'unes vinyes en un lloc indeterminat del terme de Palafrugell, d'una "estatua de un pequeño busto de unos tres dedos de alto, y el número de catorce medallas". Aquests materials, així com un nou lot de setze monedes, foren estudiats, sota encàrrec del rei Carles III, per Francisco Pérez Bayer, el qual va determinar que l'estàtua era romana, "y lo indican la toga y tribula ó hevilla sobre el hombro izquierdo. El adorno ó guarnición de la toga en la pechera y colgante del hombro izquierdo, denota ser de algún personaje distin-

guido, y tal vez de algún procónsul, pretor ó magistrado El pariado ó florón ó tufo sobre la frente es cosa muy particular". Quant a les monedes, es diu que aquestes eren "ampuritanas, narbonesas, célticas y romanas". Es precisa que hi havia monedes de Neró, d'Antoninus Pius, d'Adrià, de Galiè, emporitanes corrents i de tipus celtibèric o "griego-hispanas", de Celsa, de Nîmes, i una altra amb llegenda *Ildum* o *Itora*. Tot i que l'indret de la descoberta és desconegut, sembla tractar-se de Llafranc, ja que notícies posteriors indiquen aquí mateix la troballa antiga d'una estàtua de mida petita que va ser entregada precisament al cardenal Zelada, prior de la casa de Santa Anna de Barcelona, personatge igualment esmentat en el text en qüestió. A tot això cal afegir que el document de 1774 especifica que en el lloc del descobriment és freqüent trobar-hi sepultures antigues.

Llafranc a finals del segle XIX

Anton Roger, farmacèutic de Palafrugell, va redactar al 1781 una descripció de la vila de Palafrugell per a una *Historia General de España*. Aquest article és en realitat una còpia del llibre *Atlante Español, descripción general, geográfica, cronológica e histórica de España, por reynos, y provincias* publicat per Bernardo Espinallt García el mateix any 1781. En aquest escrit es diu que un dels ports de mar de Palafrugell es deia "Llafranch por hallarse aun en él ruinas, monedas e ídolos de la antigua población dicha Lloch Franch, de que le ha quedado el de Llafranch". Aquesta referència representa el primer testimoni escrit explícit que coneixem sobre l'existència de restes antigues a Llafranc.

Un document conservat a la Biblioteca del Palau Reial de Madrid, amb data de 1790, conté també una descripció de la vila de

Palafrugell redactada per Joachin Vergonyós, "notario y escrivano real y público de la villa de Palafrugell", amb motiu de la visita a Catalunya de Ricardo de Zamora. En aquest document s'esmenten igualment els vestigis antics de Llafranc: "Otro puerto se llama Llafranch en cuya inmediación se ven ahun reliquias de muy antiguos edificios y segun tradición de muchos era una población crecida nombrada Lloch-Franch y en varias excavaciones hechas para preparar y poner en cultivo aquel terreno se han encontrado muchas particulares monedas, idolos o figuras de Dioses y otras antiquisimas memorias de que se remitieron una buena porción al Eminentissimo Sr. Cardenal de Zelada, siendo Prior de la antedicha Casa de Sta Ana". Aquestes dades semblen poder vincular-se a la notícia transmesa en el primer document citat, de l'any 1774.

La informació aportada per aquests documents mostra que els vestigis antics de Llafranc eren ben coneguts al segle XVIII, i sens dubte abans, destacant les referències a la presència de restes de construccions i a la troballa de monedes i d'una estàtua, la qual podria correspondre al Mercuri de bronze esmentat més tard per Josep Pella i Forgas. Es proposa sovint que el nom antic d'aquest establiment era *Lloc Franch*, fet que deriva d'una tradició local molt estesa. Podem també citar, dins d'aquesta mateixa línia de publicacions, però amb una cronologia més tardana (1846-1850), les dades aportades per P. Madoz en la seva obra *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España*. Aquest autor inclou una breu notícia sobre Llafranc on, a més d'esmentar novament que l'origen del nom era *Lloch Franch*, aporta una datació una mica exòtica per a les restes antigues. En efecte, Madoz escriu que "se supone que en esta playa existió una población fenicia o griega".

Dins de la *Crónica General de España* dirigida per Cayetano Rosell i publicada a Madrid l'any 1865, Narcís Blanch i Illa va redactar la part corresponent a la província de Girona i dedicà un paràgraf a Palafrugell. L'autor, que es declara bon coneixedor de la topografia de la zona, proposa localitzar als peus de la muntanya de Sant Sebastià la ciutat de Cypsela citada per l'autor romà Aviè, i esmenta diferents troballes arqueològiques per tal de fonamentar aquesta identificació. Així, aprenem que "un labrador, cultivando sus tierras, encontró un pavimento cubierto con un mosaico caprichoso, formado por piedrecitas blancas y negras y varios dibujos con piedrecitas rojas", i que es realitzaren excavacions que posaren al descobert restes de construccions, monedes romanes i algunes "cornalinas,

agatas y otras piedras perfectamente grabadas". Per bé que no es fa referència al lloc de Llafranc i que existeix una certa confusió amb el poble de Palafrugell, sembla bastant clar que les restes descrites, ubicades arran de mar i a la part baixa de la muntanya de Sant Sebastià, han de situar-se a Llafranc.

L'interès que desperten les restes romanes a finals del segle XIX

És a partir de l'any 1878 que les informacions esdevenen més nombroses, alhora que més precises. A l'Arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona es conserva el Fons de la Comissió de Monuments de Girona, que conté un cert nombre de documents relatius a les restes romanes de Llafranc. En la sessió del 3 d'octubre de 1878, Francesc-Xavier Rosés, membre de dita comissió i d'origen palafrugellenc, dóna a conèixer diverses troballes arqueològiques realitzades a la platja de Llafranc. La comissió decideix transmetre aquesta informació a les *Reales Academias de la Historia y de San Fernando* de Madrid "indicándoles que la falta de fondos impide a este cuerpo emprender en Llafranch excavaciones que pudieran producir ulteriores descubrimientos". A les cartes enviades s'adjunta un informe redactat per Francesc-Xavier Rosés on es detallen les restes localitzades. Aquesta informació serà publicada aquest mateix any en el *Boletín de la Real Academia de la Historia*.

Es conserva la carta enviada per la Real Academia de las Bellas Artes de San Fernando, amb data del 29 d'octubre de 1878, en resposta a la sol·licitud de la Comissió de Monuments de Girona. En ella el secretari general, Enrique de la Cámara, explicita que no correspon a aquesta Acadèmia sinó a la d'Història "el ordenar y dirigir las

excavaciones e investigaciones arqueológicas, por lo que, y dada la escasez de los medios con que se cuente, este cuerpo artístico no puede decir otra cosa sino que procure esa comisión estar a la mira de los objetos artísticos que se encuentren, adquiriendo, los que buenamente pueda para el Museo provincial, ya por compra, ya por donativo de sus dueños, ya enfin en concepto de depósito". No hem aconseguit localitzar una eventual resposta de l'Acadèmia d'Història, fet que podria testimoniar un silenci simptomàtic. Les gestions realitzades no aconsegueixen, per tant, despertar l'interès de les institucions pel jaciment de Llafranc, fet que marcarà l'abandonament del projecte d'excavacions.

La descripció de les restes de Llafranc redactada per Francesc-Xavier Rosés és bastant completa. S'esmenta en primer lloc la descoberta d'un fragment de mosaic romà als peus del vessant sud de la muntanya de Sant Sebastià, troballa que, conjuntament amb d'altres anteriors, indica "con toda evidencia que existe en aquel punto un des poblado al presente desconocido, y que sea tal vez digno de llamar la atención de este cuerpo por la relación que necesariamente puede tener con la historia de nuestra patria, con el arte y la arqueología". L'informe detalla a continuació que es troben "en cuantos cimientos se abren para la construcción de las casas que allí se levantan ruinas de carácter completamente romano, que indican los muchos fragmentos de tegulas, de piedra de construcción, fragmentos de nuevos mosaicos completamente destruidos, cimientos todavía yacentes de paredes... y otros varios objetos que han empezado ya a ser motivo de curiosidad de los habitantes de aquel país y de las personas aficionadas a la historia y a

la arqueología". Tots aquests descobriments es produeixen en el moment en què comença l'edificació de les primeres cases d'estiueig. Annie Unland, que ha estudiat el procés de formació i el desenvolupament del nucli de Llafranc (número 4 d'aquesta mateixa col·lecció), esmenta que és al 1871 quan es documenta la primera demanda de llicència d'obres, seguida de tres més l'any 1876 i de vuit més l'any següent. En el cas on coneixem la localització d'aquestes primeres cases, constatem que s'ubiquen en el sector proper a la platja, tant a la part central, és a dir, als peus del promontori, com en els terrenys situats a les bandes oriental i occidental, emmarcant l'àrea que esdevindrà més tard el passeig de Llafranc. És probable que les troballes de restes romanes fossin particularment nombroses entorn del promontori i a la part occidental, on sabem avui que es concretava l'essencial del poblament antic. Així, podem assenyalar que, segons un plànol de l'any 1876, hi hauria una casa a la cantonada dels carrers actuals de Pere Pascuet i de Monturiol, zona indubtablement ocupada pel jaciment antic.

La relació de Francesc-Xavier Rosés detalla també la troballa de diverses monedes de bronze del Baix Imperi i afegeix que "últimamente durante los días que he permanecido en la villa de Palafrugell he podido ver una base de pilastra, de piedra arenisca blanca con bien perfiladas arestas en buen estado, y un pedazo de fuste de columna formando media cuña con adornos en un extremo sumamente deteriorados de piedra arenisca también pero de color rosada, un grueso y entero ladrillo de barro cocido en buena conservación, dos trozos de teja de canal o conducción de aguas también de barro cocido, y varios fragmentos de huesos

humanos en estado de calcinación, todo lo cual me ha sido cedido y he adquirido con la idea de depositarlo en nuestro Museo". La visita al magatzem del Museu Arqueològic de Girona no ens ha permès localitzar la majoria dels objectes esmentats, ja que l'inventari existent va ser confeccionat en una època molt més tardana, de manera que sovint no existeixen referències sobre el lloc de descoberta dels materials conservats. Sols hem trobat la fitxa d'ingrés, el 29 d'octubre de 1879, d'un fragment molt petit de mosaic (0,250 de llargada x 0,130 m d'amplada) cedit a Francesc-Xavier Rosés per Salvador Bonet. Aquest fragment, que va ser publicat l'any 1971 per A. Balil, havia estat exposat al Museu Arqueològic de Sant Pere de Galligants.

L'informe sobre Llafranc esmenta finalment que "desde el momento en que estos descubrimientos han llamado la atención pública se han recordado hallazgos anteriores, que habían pasado desapercibidos o ignorados, de mosaicos que fueron destruidos, de monedas, de vasos, lámparas sepulcrales y enterramientos... y hasta se menciona por memoria de hombres ancianos haber oído contar a sus padres haberse hallado en aquel valle una estatua de bronce de dos cuartos de alto, que fue regalada por el labrador que la encontró en su campo al Prior de la Abadía llamada de Santa Ana, que vivió antes de la exclaustación en la casa Abacial de la villa de Palafrugell". Aquesta informació sembla corroborar novament que les troballes realitzades l'any 1774 en un indret no precisat del terme de Palafrugell, esmentades anteriorment, s'han de situar a Llafranc. Francesc-Xavier Rosés descriu fins i tot un projecte d'excavació: "tales noticias han animado a varios particulares de aquel país a proyectar una explora-

Enric Benquer, MAC-Girona

ción sobre aquellos terrenos en que se han encontrado los citados objetos a solo 1 metro 60 de profundidad, afin de ver si se puede venir en conocimiento de lo que fue aquella población".

Aquesta descripció del jaciment romà de Llafranc és d'una gran importància, tot i que no es concreta el lloc precís de descoberta dels objectes al·ludits. La riquesa de les restes citades així com l'extensió que ocupen documenten àmpliament que es tractava d'un centre romà d'una certa entitat. Destacarem la referència a les restes de construccions visibles, on s'esmenta fins i tot la presència de fragments de columnes, i l'existència d'una certa profusió de mosaics, alguns dels quals estarien ja parcialment destruïts al 1878, fet que indica que el darrer nivell d'ocupació del jaciment estava ja força malmès a finals del segle XIX, això pel fet de ser molt superficial.

Fragment de mosaic trobat a Llafranc i cedit al Museu Arqueològic de Girona per Francesc-Xavier Rosés l'any 1879

El diari *El Palafrugellense* del dia 27 agost de l'any 1882 reproduceix una notícia referent a la troballa de sepultures romanes en el sector del turó on s'alçàrà uns anys més tard l'església, en uns terrenys propietat del Sr. Carles de Girona. Aquesta notícia ens permet conèixer de forma precisa l'emplaçament d'una necròpolis romana, la qual ocuparia el vessant sud del turó ubicat a la part central de Llafranc. A més de destacar la presència d'una sepultura de *tegulae* a doble vessant, cal notar que s'al·ludeix a l'existència de muralles en aquest sector, tractant-se potser del recinte que tancava el cementiri romà.

"En la mañana del martes pasado, dia 22, cundió la noticia en esta villa, de haberse descubierto en Llafranch un sepulcro dentro del cual había un esqueleto humano... Al objeto de cerciorarnos de la verdad y poner al corriente á nuestros lectores del hecho en cuestión, nos trasladamos, en la tarde de aquel mismo día á la referida playa, y realmente vimos en un desmonte que se estaba practicando al extremo de la barriada central conocido con el nombre de Sta Rosa, una cubierta angular formada con tejas romanas bastante bien conservadas; y por el extremo que mira al mar un cráneo humano que algunos curiosos habían deteriorado algun tanto. Los dueños del solar en yermo, lindante con la riera de'n Xecó y con la playa, para satisfacer los deseos de los curiosos allí reunidos y en obsequio á la petición que tuvimos el gusto de hacerle, mandó continuar el desmonte y efectivamente apareció entero y petrificado un esqueleto que según dictámen facultativo pertenecía á una muger de 16 á 20 años. Estaba colocado dentro de un nicho ó sepultura empotrado en una de las murallas en ruinas

que todavía existen como vestigios y testimonio de la antigua Cipsele. La posición del esqueleto era horizontal, en dirección NO á SE, con los brazos cruzados en la forma que actualmente se acostuma enterrar a los muertos. Ni una moneda, ni una inscripción, ni una medalla se ha encontrado en aquella sepultura de forma triangular formada con tejas romanas, que pudiera orientarse de una manera precisa respecto á época y procedencia. No obstante todo hace presumir que se remonta y data del siglo 3º ó 4º de esta era, ya que no dudamos que después del abandono de los griegos pasó á ser ciudad romana la antigua Cipsele citada por Avieno".

Els treballs realitzats, tal com s'explica en el diari *El Palafrugellense* dels dies 3 de setembre i 1 d'octubre del mateix any, posaren al descobert més enterraments durant els dies següents ("notable uno por ser de dimensiones hercúleas"), els quals contenien alguns fragments de ceràmica i monedes de coure de l'emperador Constantí. La *Revista de Gerona* (vol. VI, 1882) recull aquesta mateixa informació i proposa un període de funcionament de la necròpolis entorn dels segles III-IV dC.

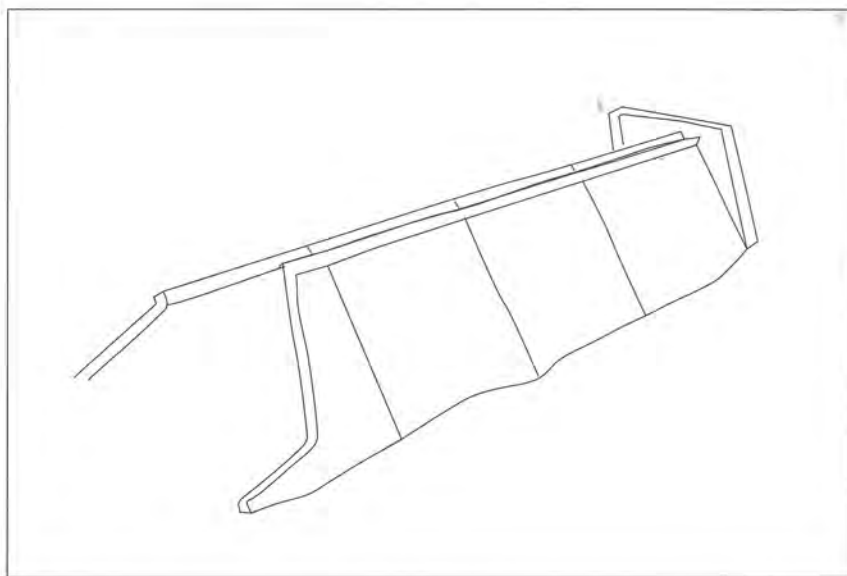
L'autor de la notícia del diari *El Palafrugellense* del dia 3 de setembre del 1882 deplora el pillatge que es practica a Llafranc i demana la intervenció de l'Ajuntament de Palafrugell per a la conservació dels vestigis mitjançant la creació d'un museu arqueològic local.

"Por falta de costumbre, ignorancia ó mala intención, no se respeta lo que por varios conceptos debería considerarse como muy sagrado... habiéndose repartido el botín los curiosos que presenciaron el hallazgo. Estos señores "esqueletófagos " no

tienen respeto ni á restos humanos siempre dignos de veneración, ni a losario arqueológico siempre apreciable por la luz histórica que podría dar á personas competentes si se pudiera conservar debidamente. La corporación indicada al objeto, nos parece sería el Ayuntamiento ya que radica Llafranch en el término municipal de Palafrugell. Trozos de mosaico, monedas, pedazos de cerámica, frescos, columnas, ánforas, etc., nada de esto se conserva ni aisladamente, ni en colección. Veamos entre todos de corregir el descuido, y sean estos esqueletos la base y comienzo de un museo arqueológico local, que á la par que honraría á sus fundadores, daría importancia y consideración á nuestra villa, prestando nobles servicios á la historia general y á la particular, tan poco conocida de nuestra comarca, habiendo quizás representado un brillante papel en la tragedia histórica de la humanidad”.

Aquesta demanda, a l'igual que les gestions realitzades anys enrere per la Comissió de Monuments de Girona, no desemboca en cap projecte de preservació i d'estudi del jaciment romà de Llafranc. Malgrat les temptatives d'alguns particulars, les institucions no es manifesten respecte a aquest tema. El desinterès pel passat romà i pel patrimoni arqueològic del municipi és notori.

Josep Pella i Forgas, en la seva obra *Historia del Ampurdán*, publicada l'any 1883, fa una descripció molt precisa de les restes romanes de Llafranc. Esmenta en primer lloc l'existència d'una fortalesa, “cuadro de gruesas murallas que circuía la parte superior de una pequeña eminencia arrimada al monte”. Aquest recinte fortificat, implantat a la part alta del turó de Llafranc, devia trobar-se en bon estat de

Sepultura de tegulae
a doble vessant

conservació durant el segle XIX, ja que l'article del diari *El Palafrugellense*, del 27 d'agost de l'any 1882, esmenta també les muralles visibles en aquest indret. J. Pella i Forgas, en una nota a peu de pàgina, explica que el 31 de juliol de l'any 1882 va realitzar unes excavacions amb l'objectiu de situar la fortalesa, “que era cuadrilonga, descubriendo en el mismo solar varios enterramientos, llevándome la idea que fué construida en los últimos tiempos del dominio romano, por los muchos restos de alfarería aprovechados en el cuerpo de las murallas”. A continuació, cita les sepultures descobertes poc temps després, les quals semblen correspondre a les descrites en el diari *El Palafrugellense* dels dies 27 d'agost, 3 de setembre i 1 d'octubre del mateix any 1882. També en relació a les restes que es localitzen sobre aquest turó, s'afegeix “que ruedan por la cuesta abajo de ella trozos de lujosa alfarería y gruesas piezas de estuco en el cual todavía se adivinan bellos trazos de

Llafranc a principis del segle XX

figuras grandisimas, adorno de las paredes romanas". Aquestes restes seran interpretades com un "templo cubierto de pinturas romanas". A partir d'aquestes dades, podem deduir la presència en aquesta zona de Llafranc de vestigis d'una fortalesa i d'una necropòlis tardoantigues, i de restes d'edificacions luxoses decorades amb pintures murals, la cronologia de les quals ens és ara per ara desconeguda.

Al voltant del turó, segons Josep Pella i Forgas, se situava "toda la población, tendida en forma de media luna... las casas parecían ser más que de medianas capacidad y riqueza". L'autor afegeix "que se ven ya en la playa pedazos de las tejas planas que en

todas partes antes que otra cosa alguna revelan el sitio de las antiguas poblaciones. Las casitas de recreo allí levantadas se apoyan en paredes de casas romanas que desaparecieron... Hoy maravilla ver los cuadros de hermoso mosaico sirviendo de piedras en un algibe para lavar ropas". En relació a aquest mosaic, es precisa en una nota a peu de pàgina que "hace 20 años se descubrió un mosaico formando un cuadro de 4 metros de lado, sus restos se hallan en un algibe próximo al pueblo de Calella de Palafrugell y presentan todavía en piedras de tres ó cuatro colores el conocido dibujo de cables ensortijados". Altres descobriments efectuats a Llafranc serien : "El

horno de alfarero se halló intacto; las cañerías y baños de algunas casas se han presentado evidentes; los objetos de lujo, un Mercurio de bronce, vasos delicados y monedas de los últimos emperadores esparcidos por doquiera, y, en no pocas paredes, huellas indudables de la destrucción por incendio". J. Pella i Forgas afegeix que "D. José Martí vió el Mercurio de bronce pequeño tamaño, y casi todos mis compañeros de Palafrugell guardan alguna antigualla de Llafranch". Aquestes informacions corroboren la importància de l'establiment romà de Llafranc, que comprenia, a més d'un conjunt d'edificis caracteritzats per un cert confort —on hi havia probablement unes termes— un forn de ceràmica, activitat que les excavacions posteriors han confirmat com una de les principals del lloc.

Les informacions transmeses per Josep Pella i Forgas són importants, ja que descriuen construccions i objectes avui desapareguts. Ara bé, per a poder interpretar la configuració i l'evolució de l'assentament, cal tenir en compte que es tracta d'un jaciment ocupat durant almenys sis segles i que va conèixer diverses fases de vida, cadascuna necessitada d'un estudi propi. Atesa la descripció de les restes, on s'insisteix sobre el caràcter luxós dels vestigis, i la menció de la troballa abundant de monedes baiximperials, pensem que Pella i Forgas fa referència en gran mesura al darrer moment de vida de l'assentament. Aquest nivell, segurament bastant superficial, devia ser encara parcialment visible a finals del segle XIX. La superposició de les cases d'estiueig va comportar, però, malauradament, la seva ràpida destrucció, fet documentat per les excavacions recents, que no han pogut localitzar en molts indrets cap vestigi de la fase més tardana d'ocupació per raó de la seva desaparició.

Dins d'aquesta darrera etapa d'ocupació de l'establiment romà hem de situar la descoberta d'una làpida de marbre blanc amb una inscripció cristiana, dedicada per Cesàrea al seu espòs Carudo. Aquesta inscripció, procedent de Llafranc i guardada en una casa de Palafrugell, va ser publicada per primera vegada per Josep Pella i Forgas, el qual va adquirir-la. La làpida, de forma quadrangular, mesurava 38 x 25 cm i es trobava trencada en part. La transcripció del text fou realitzada per Fidel Fita, que hi va consagrar un estudi uns anys més tard, al 1906, on proposava una datació de finals del segle V o de principis del segle VI dC. Darrerament, l'any 1991, Georges Fabre, Marc Mayer i Isabel Rodà van estudiar novament aquesta inscripció, avui perduda, que reproduïx alguns versos de l'Eneida de Virgili. Aquests autors, que proposen una datació dels segles IV o V dC, dubten que el nom de l'espòs fos realment *Carudus*, *inclinant-se pel nom Caridus*.

La discutida ubicació de la ciutat de Cypsela

El nom de *Cypsela* apareix citat al poema *Ora Maritima* de l'autor llatí Ruf Fest Aviè, del segle IV dC. Es tracta d'una obra de caràcter geogràfic amb les referències més antigues sobre l'occident europeu, que abasta una àrea costanera molt àmplia, des de Marsella fins a Cadis, i d'allà per l'Atlàntic fins a Bretanya. D'aquest periple únicament s'ha conservat la part que arriba fins a les costes franceses. És precisament en els versos 472 al 557 en parlar del país dels íbers fins als Pirineus quan s'esmenten un seguit de topònims que ens són molt propers, Cípsela, el cap Celebàntic, i el mont Malodes. Aquests topònims han estat

Portada del Llibre *Historia del Ampurdán* de Josep Pella i Forgas

motiu de llargues controvèrsies entre estudiosos de tot temps, que han donat com a resultat una extensa bibliografia.

Segons els especialistes de l'obra d'Aviè, aquest escriptor utilitza informacions d'autors que escrigueren entre els segles VI-II aC, les quals va anar interpolant al llarg de tot el poema. La font principal per a la descripció de les costes de la Mediterrània occidental seria, però, un periple datable del segle VI abans de la nostra era. El mateix Aviè es plau de recordar les interpolacions, ja que sens dubte aportaven valor al seu escrit "... no sotmetés al teu coneixement la forma d'aquella regió que havia conegut en pàgines vetustes i en la lectura més especialitzada durant tot el temps de la meua vida, car em penso que negar a un altre allò que tu tens sense haver de fer cap dispendi és propi d'una persona no civilitzada i insensible..." (v. 5-15, traducció P. Villalba), o quan cita el periple de l'autor cartaginès Himilcò, dels segles VI-V aC, "El cartaginès Himilcò assegura que aquestes mars a penes poden ésser travessades en quatre mesos, tal com ell mateix contà que personalment ho havia comprovat..." (v. 117-129, traducció P. Villalba).

A banda de les aportacions antigues també han de tenir-se en compte les dades facilitades pel mateix Aviè: "... Fou anomenada abans Tartessos, ciutat gran i opulenta en temps antics; ara, petita, abandonada; ara, un munt de ruïnes. Nosaltres, en aquests indrets, no hi veiérem res digne de tenir en compte, llevat del culte d'Hèrcules." (v. 270-274, traducció P. Villalba).

Aquest conjunt d'aportacions d'altres autors, juntament amb les d'Aviè, fan que el llibre sigui molt valuós des del punt de vista geogràfic, etnològic, històric i filològic.

La part del periple que fa referència a Catalunya comença en el vers 474 i acaba en el 565 amb el cap *Pyrenaeum*, i la que descriu la costa empordanesa comprèn els versos des del 523 fins al 548. És precisament en aquests versos quan el poeta parla de la controvertida ciutat de *Cypsela* i del cap Celebàndic:

"A continuació, s'estenen els indigetes, gent tosca, nació aquesta dura, poble ferotge en la caça, i habitant de cavernes. Tot seguit, el cap Celebàndic allargassa les seves esquenes fins a l'interior de l'onada salada de Tetis. És ja només un rumor que aquí s'alçava la ciutat de Cípsela, puix que l'aspere sòl no conserva cap vestigi de la ciutat antiga. Allí un port s'obre en un golf immens i la mar penetra amplament en tota la terra apertxinada.

Després de tot això, el litoral indicètic s'ajaja fins a la punta del Pirineu prominent. Darrere d'aquell litoral que, com hem dit, jau entrat cap enrere, s'aixeca el mont Malodes; allí entre les onades, sorgeixen dos esculls i els seus dos vèrtexs es dirigeixen devers les altures dels núvols" (v. 525-535, traducció de P. Villalba).

Aquest fragment del periple ha estat abastament interpretat per nombrosos autors, tant locals, com alguns d'anomenat prestigi dins el món de l'arqueologia o de la història. Fou precisament arran d'aquests versos que Piera Tossetti i Torroella i Plaja publicaren l'any 1881 el llibre *El santuario de Sant Sebastián*, per deixar ben clara la seva opinió sobre el passatge d'Aviè, quan es refereix al cap Celebàndic i a la mateixa Cípsela. Situen, doncs, el cap Celebàndic a la muntanya de Sant Sebastià, "La montaña de Sant Sebastián tiene una importancia muy grande bajo el punto de vista arqueológico, y ha dado lugar a animadas controversias entre algunos autores contemporáneos,

divididos en dos opiniones...”, i *Cypsela* a Llafranc “Del texto de Festo Avieno se deduce que al pie del Celebándico estuvo una ciudad llamada Cypsele... Reconocida por nosotros la identidad del promontorio Celebándico con el cabo de Sant Sebastián hemos de buscar á Cypsele en los alrededores de esta montaña; y considerando que en la playa de Llafranc, situada al pié meridional de la misma, existe un despoblado arqueológico del qual proceden varios pavimentos de mosaico existentes en el Museu provincial de Gerona, ni la ciencia ni la topografía del terreno se oponen á que consideremos la ciudad de Cypsele emplazada en el sitio que hoy ocupa la susodicha playa”.

Torroella i Plaja fou el més ferm defensor d'aquesta teoria en contraposició al seu colega J. Pella i Forgas, el qual no estalvià literatura per defensar tot el contrari: “Para mi tengo así bien, que Cypsela no és Sant Feliu de Guíxols (Iecsalis en el siglo X) ni estuvo en la hermosa playa de Llafranch, en donde las excavaciones sólo descubren restos romanos de la población que hasta el siglo IX allí hubo, ni en Palamós, ni en otro punto que no se conforme a la descripción de Avieno. Según ella, Cypsela que fue ciudad o población grande, y no pequeño oppido como los que en otras costas el mismo Avieno menciona, sólo pudo hallarse en la llanura de Torroella para tener buen espacio, escogido y además ser junto a la cordillera Celebándica, precisamente ‘allí donde se formaba el puerto de grandísimo seno en el cual lejos y profundamente el mar se internaba en la campaña’”.

Aquests dos historiadors serien d'alguna manera una representació en l'àmbit local de la controvèrsia que va despertar entre molts erudits el desxiframent dels llocs esmentats per Aviè. Des de molt antic trobem referèn-

Ruf Fest Aviè, Periple (Ora Marítima)

Post indigetes asperi se proferunt.

**Gens ista dura, gens ferox uenatibus,
lustrisque inhaerens. Tum iugum Celebandicum
in usque salsam dorsa porrigit Thetim.**

ORA MARITIMA

**Hic adstitisse ciuitatem Cypselam
iam fama tantum est, nulla nam uestigia
prioris urbis asperum seruat solum.**

**Dehiscit illic maximo portus sinu,
cauumque late caespitem inrepat salum;
post quae recumbit lit[t]us Indiceticum
Pyrenae ad usque prominentis uerticem.**

**Post lit[t]us illud, quod iacere diximus
tractu supino, se Malodes exerit
mons; inter undas <quo> tument sco<puli duo>
geminusque uer<tex celsa nubium petit>.**

**Hos inter aut portus effuse iacet,
nullisque flabris aequor est obnoxium.**

cies i interpretacions sobre la localització de *Cypsela*. En el llibre de Pere de Marca, *La Marca Hispànica*, del segle XVII, llegim: “Fàcilment es pot conjecturar, ja sigui per la naturalesa del lloc, ja sigui per la semblança dels noms que Cipsela fou Iecsalis, o més bé encara, que sobre les ruïnes de Cipsela s'aixecà Iecsalis, d'on més tard nasqué el nom de Sant Feliu...”. F. Masdeu, autor de *Història Crítica de España y de la cultura española*, escrita l'any 1797, cita textualment: “Lo primero que nombra de este trecho del litoral es el promontorio Celebandico, bien conocido hoy con el nombre de Palafugél; y en él, dice que hubo una ciudad llamada Cypsela, que es como decir Inclínada, de la qual ya no queda, ni quedaba entonces vestigio...”.

L'any 1922 es publica la primera edició de l'obra de A. Schulten, un dels grans erudits del segle XX, *Avieno Ora Marítima*, en la qual repassa i estudia detingudament el periple d'Aviè. Aquest investigador no defuig citar la ubicació dels topònims més compromesos i

Ruf Fest Aviè i la descripció de *Cypsela* (versos 525-535). Estudi i traducció de P. Villalba i Varneda per la Fundació Bernat Metge, editat a Barcelona l'any 1986: “A continuació, s'estenen els indigetes, gent tosca, nació, aquesta, dura, poble ferotge en la caça, i habitant de cavernes. Tot seguit, el cap Celebàndic allargassa les seves esqueses fins a l'interior de l'onada salada de Tetis.

És ja només un rumor que aquí s'alça la ciutat de Cipsela, puix que l'aspre sòl no conserva cap vestigi de la ciutat antiga. Allí, un port s'obre en un golf immens i la mar penetra àmpliament en la terra apertxinada.

Després de tot això, el litoral indicètic s'ajaja fins a la punta del Pirineu prominent.

Darrere d'aquell litoral que, com hem dit, jau entrat cap enrere, s'aixeca el mont Malodes; allí, entre les onades, sorgeixen dos esculls i els seus dos vèrtexs es dirigeixen devers les altures dels núvols. Entre ells, doncs, s'hi aixopluga un port extensament, i la plana marina no queda exposada a cap vent.”

així, entre molts d'altres, quan parla de Cypsela també hi dedica una breu explicació: "... la ciudad de Cipsela, como que se pone después del cabo Celebándico y al propio tiempo cerca de él... parece que estaba junto a la desembocadura del río Ter, en donde anteriormente... hubo un golfo, hoy relleno por los aluviones del Ter, y en donde el cerro llamado La Fonollera muestra restos de una ciudad antigua".

Fins aquí una petita mostra de la bibliografia existent al voltant de *Cypsela* i principalment del poema *Ora Marítima*. És precisament el fet que molts estudiosos hagin al·ludit profusament al topònim de *Cypsela*, amb opinions més o menys afortunades, el que ens indica com n'és de confosa la descripció que es fa de *Cypsela* per situar-la en un lloc concret. Ara com ara només podem constatar l'etimologia grega del nom, la traducció del qual al català vol dir "capsa, cofre, bagul". A partir d'aquí totes les conjectures són obertes.

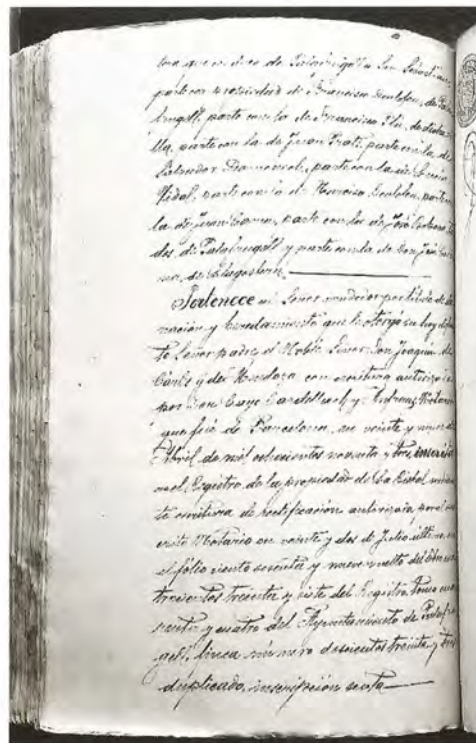
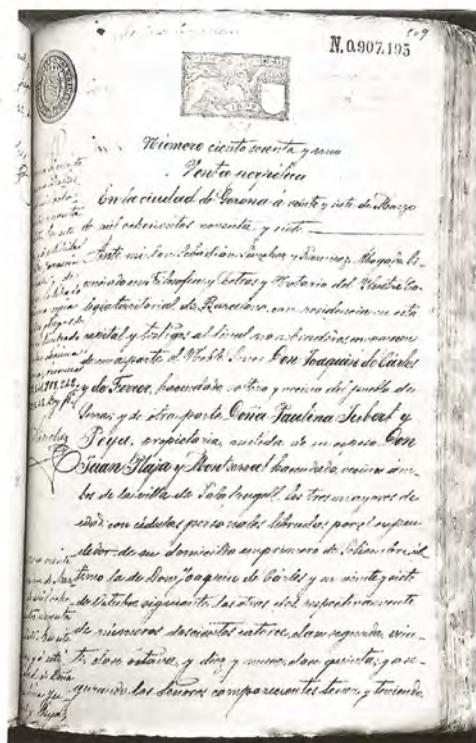
La construcció de l'església i la troballa de sepultures

Segons consta en un document de l'arxiu de l'església de Calella de Palafrugell, l'any 1895 es comença a parlar de la necessitat de construir una capella a Llafranc i per això es constitueix una comissió de palafrugellencs encarregats de dur endavant la qüestió. No fou fins al 28 de març de l'any 1897 que es formalitzà la venda del terreny propietat de Joaquim de Carles a favor de Paulina Jubert per a la construcció de la dita capella. Tot just començar les obres se'n parla que "se encontraron al abrir los cimientos los restos de un antiguo cementerio del que se extrajeron unos 20 cadáveres en el recinto de la capilla, dos lámparas de barro y algunos vasos de tierra

muy basta". També s'esmenta en el mateix escrit que es va nomenar administrador Joan Plaja de Palafrugell, el qual s'hauria de fer càrrec personalment de les despeses de l'excavació, i de fer un petit museu a la sagristia de l'església amb totes les antiguitats que es trobessin a les excavacions. Malauradament no semblen existir més notícies sobre les obres que es dugueren a terme fins finalitzar la capella. Igualment tampoc existeix documentació sobre l'ampliació que es va fer durant els anys 50.

El diari *El Distrito*, que començà a publicar-se en substitució d'*El Palafrugellense*, anunciava el dia 11 d'abril de 1897 l'inici dels treballs de construcció d'una església a Llafranc. Una setmana més tard, el dia 18 d'abril, ja trobem referències de la descoberta de restes arqueològiques. A l'igual que succeí l'any 1882, quan es realitzaren treballs en la zona del promontori ubicat a la part central de Llafranc, les obres ara començades posaren al descobert noves restes de la necròpolis romana, formada per sepultures de *tegulae*. La densitat dels enterraments sembla important, ja que en un petit espai s'hi localitzaren entre quinze i vint tombes molt properes disposades de forma regular. Es decidí efectuar una campanya d'excavacions en el lloc de les troballes, però sembla que no es va informar a la Comissió de Monuments de Girona. Els escrits conservats indiquen que foren els mateixos estiuejants els qui excavaren les sepultures.

"Al hacer las escavaciones para echar los cimientos de la iglesia que se construye en la playa de Llafranch, hánse encontrado en un espacio de unos quince metros cuadrados escasamente, catorce ó quince sepulcros, la mayor parte de mampostería, que al decir de los entendidos en arqueología, demuestra la existencia de un cementerio romano.

Esriptura de compra-venta a favor de Paulina Jubert del terreny on es construí l'església de Santa Rosa

Dichas tumbas están situadas de Occidente á Oriente, pero de tal modo construídas, que para ganar terreno, sin duda, son más anchas de un lado (el de la cabeza del cadáver) que del otro, coincidiendo el más ancho de una tumba con el más estrecho de su inmediata, formando encaje.

Numerosos esqueletos, entre ellos el de un adolescente sobre cuyo abdomen encontré una especie de candileja de barro cocido con mucha pulcritud trabajado, baldosas con distintos dibujos en grabados, abundando entre ellos los de herraduras, jarros muy curiosos de tierra cocida, urnas de dimensiones extraordinarias, clavos oxidados etc. etc., enfin, todo hace alejar ya la duda de que se trata de un gran cementerio.

La comisión ejecutiva de la construcción de la mencionada capilla, según se nos refiere, piensa hacer escavaciones mayores y con el debido cuidado, lo que aplaudimos de veras.

En general la creencia de que en la hermosa playa de Llafranch existió una población populosa, que bien pudiera ser la de Cypsela, de que nos habla Avieno y que el Sr. Pella y Forgas en su célebre historia del Ampurdán cree ha existido en la Playa de Pals".

L'església, qualificada de "capilla-oratorio", s'inaugurà el 31 de juliol del mateix any 1897, tal com informa el diari *El Distrito* del dia 1 d'agost, però els treballs d'excavació continuaren durant tot l'estiu a

l'entorn de l'església. El diumenge 15 d'agost, el diari *El Distrito* publicà una breu notícia sobre les sepultures de Llafranc, incidint en la cronologia d'aquestes: "Á los sabios de la arqueología toca averiguar ó deducir la fecha probable de que data el cementerio en Llafranch descubierto, pues no falta quien opina que ha de ser muy anterior á los romanos, dada la construcción de las sepulturas, las formas de los cráneos allí habidos y las lámparas que allí se hallan. Y como no hay cementerio donde no existe población, toca averiguar si es allí realmente en donde existió la Cipsela de que nos habla un antiguo historiador romano". Malgrat els dubtes cronològics formulats, resulta clar que les sepultures descobertes pertanyen a l'època romana.

La Comissió de Monuments de Girona va enviar, el dia 21 d'agost del 1897, una carta a l'alcalde de Palafrugell, on es diu que "esta comisión tiene noticia de hallazgos de sepulturas en Llafranch". La comissió demana a l'alcalde de posar-se en contacte amb el propietari del terreny per saber "si tendria inconveniente de que la misma examine sobre el terreno aquellas y los objetos encontrados". Es precisa que aquesta visita es faria "como información científica, no con ánimo de reclamar ningun objeto, á menos que si son dignos de adquirir, quiera el propietario cederlos ó venderlos al Museo Provincial". No hem aconseguit trobar, ni a l'Arxiu Municipal de Palafrugell ni a l'Arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, on es conserva el fons de la Comissió de Monuments, cap més document en relació a aquesta demanda. Aquesta situació resulta curiosa, atès que l'interès que mostren els primers estiuejants per les troballes arqueològiques és manifest. Ignorem els motius que van portar a

organitzar excavacions sense buscar l'ajut de les institucions encarregades del patrimoni arqueològic.

Un article publicat l'any 1898 per Eusebi Fina i Girbau a la *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica-Barcelonesa* explica amb bastant detall les tasques d'excavació que tingueren lloc al voltant de l'església de Llafranc. S'esmenta en primer lloc que l'existència d'una població antiga queda demostrada per la troballa de monedes ("en lo pou de casa d'un amich á 15 pams de fondaria aparequé una molt ben conservada, de coure, ab la inscripció "Cesar Augustus Vespasianus") i pels vestigis encara visibles ("per los numerosos restos de cerámica escampada per sos camps y montanyas; per las parets que restan á flor de terra y 'ls fonaments que per tot arreu surten remoyent la terra pera la edificació ó lo cultiu"). A continuació, s'esmenta que l'obertura dels fonaments de l'església va posar al descobert "successius enterraments, y uns 18 ó 20 cadávres". Algunes de les sepultures són presentades de forma bastant precisa:

– En una sepultura, "d'una criatura de cinch ó sis anys, s'hi trobá una lampareta (lucerna) de terrissa, posada sobre son pit y tenint á cada costat una ánfora; las teulas que cobrían l'esqueleto eran indubtablement romanas. La colocació del cadávre era de Orient á Ponent".

– En una altra sepultura "s'hi trobá una hermosa lampareta de terrissa, llegintshi la marca de Jucani, segons uns, y segons l'illustre senyor Vicari general de la Seu Gironina, Jucuvi; tenint en sos peus una ánfora".

– La disposició d'un altre enterrament era la següent: "las teulas formavan un ángul agut (en forma d'esquena d'ase) y sos caps juntats ab teulas de forma cóncava; sota d'aquest lloch seguía lo terreno enrrajolat y

per sota las rajolas estava colocat lo cadáver ab una ánfora en los peus; es á dir, lo cadáver estava colocat sobre la terra de sauló (gresa) y per damunt tenia l'enrajolat". Es diu que el crani fou donat a Josep Pella i Forgas per al seu estudi.

– En un altre enterrament, “molt ben disposat, á uns nou pams de fondaria, fins á trovar la gresa, aparequé una ossamenta, tenint á sa esquerra un esqueleto petit; sa colocació era encantadora... s’hi trobá una hermosa lampareta de bronze d’elegant y bonich dibuix, y además una closca d’ostra molt grossa”.

S’especifica també que entre els altres enterraments, n’hi havia un amb “lo cadáver posat de boca terrosa”, i un altre “lo cap á Ponent y ‘ls peus á Orient”. En algunes sepultures s’hi descobriren claus de ferro i vestigis de fusta, fet que sembla demostrar l’existència de taüts. Les troballes de ceràmica “vermella de la emporitana, ab dibuixos, aucells, y ab un guerrer manejant la llansa”, foren també freqüents. La necròpolis estaria, segons Eusebi Fina, delimitada “per los fonaments que ‘s troban á dalt del turó, apareixent unas grans parets ab terra entre mitx que semblen d’un recinte que volgués guardar lo sagrat lloch ahont descansaven los morts”. Aquesta construcció, descrita anteriorment per altres autors, fou l’objecte d’una excavació per part de J. Pella i Forgas l’any 1882. Dintre de la necròpolis s’hi haurien també trobat “com á dos dipòsits de forma quadrangular, tenint un paviment d’hormigó, y al cap d’un d’ells una gran anfora ó restos d’ella clavada á terra”. Aquests dipòsits, que devien presentar un revestiment hidràulic fet amb morter de calç (*opus signinum*), podrien correspondre a una etapa anterior a la utilització del lloc com a necròpolis, ja que és precisament al nord

Col·lecció Família Rosas-Fina

d’aquesta zona que les excavacions recents han localitzat les restes d’una premsa de vi romana en funcionament durant el segle I de la nostra era.

En el moment de descriure la necròpolis, Eusebi Fina cita dues troballes, sense especificar si es van localitzar en l’àrea del promontori ocupat per l’església o bé en una altra zona de Llafranc. Aquestes són les següents: es diu que Eduardo de Linares va adquirir un gros capitell romà trobat prop de casa seva quan es construïa un pou, després que Joan Plaja va recollir “unas cinch arrobas de tesseras ó pedretas pera fer paviments de mosàich, ab gran número de trossos de marbre de diferents colors”. Aquests objectes, si realment foren trobats sobre el promontori, estarien probablement en relació amb els fragments d’estuc amb restes de pintures que va veure J. Pella i Forgas. En el Registre de la Propietat de Palafrugell (t. 589 i 530) hem aconseguit localitzar dues finques propietat d’Eduardo de Linares, una situada al carrer de Monturiol, prop de la cantonada amb el carrer de Llevant, i l’altra

Materials romans del segle III trobats a Llafranc a finals del segle XIX

Ungüentari de vidre romà
provinent de Llafranc

que tanca per la banda occidental la platja de Llafranc, sobre les roques. Atesa la ubicació de les dues finques, sembla bastant clar que la casa en qüestió, prop de la qual va trobar-se el capitell, correspondria a la del carrer de Monturiol. La presència d'aquest element arquitectònic documenta l'existència aquí d'un edifici certament ric, el qual estaria probablement relacionat amb les restes del Baix Imperi excavades en aquest sector durant els anys 1987 i 1991, les quals corresponien a habitatges on era freqüent trobar-hi restes d'estuc pintat.

Eusebi Fina explica amb molt de detall els treballs d'excavació, en els quals hi participaren quasi bé totes les persones que passaven l'estiu a Llafranc. El descobriment de sepultures romanes constituïa una novetat excepcional i constatem l'interès que hi havia en aquell moment per l'arqueologia i per l'estudi dels vestigis del passat.

"La gent que estiueja busca bons ayres, bons aliments y distraccions. Induïtament que una de les distraccions més afalagadoras d'aquest darrer estiu a Llafranch, fou la de las excavacions. Ab quin gust tothom corría cada día á enterarse dels treballs! L'entusiasme se transmetía fins á la canalla, llevors que ab lo temps han de donar sos fruits. Quants han donat días de gloria á sa

Col. Família Rosa-Fina

patria despertantse en élls desde nins una afició al impuls y exemple donat per los grans ! Encara me sembla véure un estudiant de según any de latí, un nen..., qui matinejava ab un cábech, ó bé ab una pedra, buscant tot lo día, entusiasmats per las trovallas! Ab quin dolor va deixar la platja! Tornant, donchs, á las excavacions, tan bon punt quedava lo cadávre descobert, se tocavan tres ó quatre cops de campana, y de per todas las portas sortían grans y petits, joves y vells, noys y noyas : voltavan la fossa, sentadets los petits, puix son instint de curiositat los porta sempre en primera fila; després d'aquets venían altres, y després los grans: tothom mirava de fit á fit, se separavan las teulas, se treya la terra, se recullían los ossos, y ab cuidado se buscaba l'objecte, ánfora, ó lucerna; y tan bon punt apareixía, un fort picament de mans retronys l'espai; la alegría brollava dels cors, y tothom estava desitjós de véurer y tocar aquell símbol que los passats posaren en sos enterraments. Allí se veyia una familia patriarcal que tota á la una desitjava fer creixer lo modest museu que ha de dir á las generacions que vindrán, que déuhen guardar las despullas de las edats que passaren, pera coneixe lo que ellas foren, lo que volgueren y lo que pensaren".

El material recuperat durant l'excavació era guardat "com á joyas per lo bon amich l'entusiasta don Joan Plaja, pera colocarlas en una vitrina, si l'any vinent compta l'oratori de Llafranch ab sacristía ; d'aqueix modo podrán véurerlas y estudiarlas aquells que vinguin á respirar l'ayre pur de la platja més hermosa de nostre prehuada comarca ". Sabem que durant la visita del Sr. Salmerón a Girona i al Baix Empordà, tal com informa el diari *El Distrito* del dia 26 de setembre de 1897, després d'un dinar a Sant Sebastià, la comitiva baixà a Llafranc, "allí visitaron los alrededores de la capilla recientemente

construida, en donde se dió cuenta á los forasteros de los hallazgos que resultaron de las excavaciones ha poco practicadas”.

Cristòfol Fragonal, en el *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya* del mes d'abril de 1900, escriu un article, titulat “Excursió a Palafrugell, Palamós y Sant Feliu de Guíxols (1898)”, on explica que, en ocasió d'un dinar realitzat a Llafranc, Eusebi Fina “conta que, a l'obrir els fonaments en les cases que de poc temps ençà s'hi han edificat, s'han trobat molts restos pertanyents a civilitzacions d'altres èpoques, com són monedes romanes, emporitanes y fenicies, grans quantitats de tesseres pera la confecció de mosaichs, troços d'estuch ab fragments de figures grandíssimes, restos de mosaich; y darrerement divuit enterraments ab els esquelets molt ben conservats, coberts ab teules romanes disposades en forma d'esquena d'ase, y dintre de les fosses han aparegut lamparetas, àmfores y altres objectes. El Sr. Pella y Forgas posseheix una làpida trobada a Llafranch, que demostra que el segle V de l'era cristiana ja no existia cap població en dit lloc”. Constatem de nou l'interès suscitat per les troballes de Llafranc, les quals devien ser mostrades a totes les persones que visitaven l'indret. La referència a la inscripció cristiana resulta important, ja que es precisa que estava en possessió de Josep Pella i Forgas. Aquesta làpida, avui perduda, podria formar part actualment d'alguna col·lecció particular. Malauradament, no hem aconseguit trobar cap resta dels documents de J. Pella i Forgas ni dels objectes que ell devia posseir, entre els quals hi havia la inscripció de Carudo.

La descoberta de sepultures incentivà l'interès per a l'anàlisi dels esquelets trobats. Així, en l'article citat d'Eusebi Fina de l'any 1898, s'inclou una breu nota redactada per

Josep Pella i Forgas on s'estudia un dels cranis trobats a la necròpolis. Uns anys més tard, Eduard Gonzalez Hurtebise, en un llibre que retrata la història de Sant Feliu de Guíxols, publicat al 1905, fa referència a la necròpolis de Llafranc i a l'estudi dels cranis. Les seves conclusions són una mica desplaçades: “Los cráneos de Llafranch son alargados, de estrecho frontal y gran occipital; la mandíbula inferior es de una anchura extremada. Hay que convenir en que no debió ser gente que se distinguiera por su inteligencia”.

Joaquim Botet i Sisó, que va publicar l'any 1911 el volum consagrat a la província de Girona de la *Geografia General de Catalunya* dirigida per F. Carreras i Candi, recull dins de la notícia sobre Palafrugell l'existència d'algunes restes antigues, particularment a Calella i a Llafranc. L'autor situa a Calella alguns objectes que sabem per altres fonts que provenien de Llafranc, fet que demostra que Botet i Sisó no va analitzar amb gaire detall les dades de què disposava. S'informa que a Llafranc, “al edificar-se fa pocs anys la capella de Santa Rosa, s'hi han trobat restes de construccions y molts troços de ceràmica ordinaria, en apariència romana, y també alguns petits vasos sencers y un llumet de bronze, que-s guardavan quan visitarem aquella platja en la sagristia de la nova capella”. També hi ha la transcripció de la inscripció llatina dedicada per Cesàrea a Carudo, basada en l'estudi de Fidel Fita. Bé que no cita la seva procedència exacta, en l'apartat dedicat a Empúries es presenta un segell matriu de coure amb la marca VSVL.VEIENT, nom d'un personatge que es retroba, com veurem més endavant, en algunes de les àmfores produïdes localment a Llafranc. Aquest objecte era propietat del Sr. Marimon de la Bisbal.

Fragment de vaset de terra sigillata
aretina (forma Conspectus 23)
trobat a l'excavació del carrer d'I.
Peral número 38

Turisme, construcció i destrucció del passat

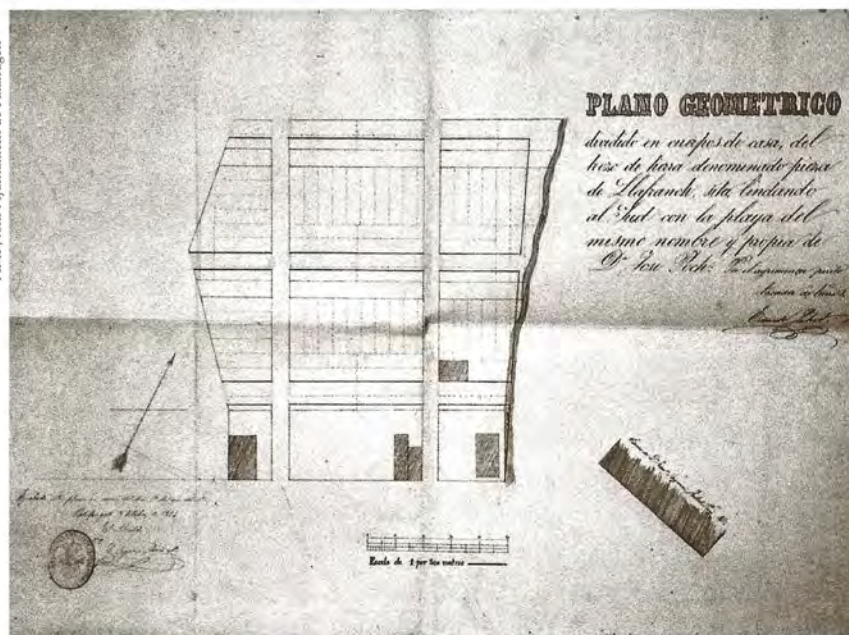
El desenvolupament del nucli de Llafranc ha estat progressiu des de finals del segle XIX. Ja en el segle XX, el boom turístic de la Costa Brava als anys 60 va comportar l'acceleració de la urbanització, però també la destrucció, d'una gran part de les restes romanes. Paral·lelament a les notícies publicades, les informacions inèdites que ha estat possible recollir permeten conèixer una part dels vestigis malauradament destruïts.

El desenvolupament urbanístic del nucli de Llafranc

La construcció de l'església motivà un interès progressiu pel condicionament urbanístic del lloc. Al diari *El Distrito* del dia 8 d'agost de 1897 trobem ja un article que demana millores de la xarxa viària i de l'organització del sector proper a la platja. Tanmateix, cal assenyalar que el primer projecte de divisió del terreny de Llafranc data del 3 d'octubre de 1876, és a dir, que es va elaborar paral·lelament a la construcció de les primeres cases d'estiu. Aquest primer projecte coincidiria amb l'àrea que es denomina 'l'eixample', a l'oest de la riera de la Font d'en Xecu. L'orientació escollida per al traçat dels carrers s'adiu amb algun mur antic, de manera que es pot suposar que les restes visibles en aquell

moment van poder condicionar la disposició urbanística. Ara bé, cal notar que els edificis romans, sobretot els de les primeres fases de vida de l'establiment, tal com han posat en evidència els diferents treballs d'excavació conduïts en una època recent, segueixen sovint una orientació preferent que és diferent a la quadrícula actual de carrers, amb una tendència més acusada a adoptar una orientació est-oest.

Les instàncies presentades a l'Ajuntament de Palafrugell per tal de demanar l'obertura de nous carrers o de proposar projectes d'urbanització de la "barriada o caserio" de Llafranc esdevenen freqüents. Una instància de l'any 1894 signada per Antonio i Marcelino Simon, sol·licita la subdivisió d'una finca de la seva propietat i la prolongació de la via pública "hasta encontrar el camino carretero que dirige a la

Plànol geomètric de Llafranc, 3 d'octubre de 1876

Llafranc als anys 20

indicada playa". L'Ajuntament decideix concedir el permís demanat ja que "la cesión del terreno de que se trata ha de beneficiar los intereses municipales, toda vez que podrá reformarse el camino que conduce a dicha playa y permitirá disminuir la pendiente que existe en el mismo". Tot i que no s'indica el nom del carrer que es vol allargar, podria tractar-se del carrer de Xaloc, el qual circula perpendicularment al camí utilitzat en aquella època per accedir a Llafranc.

L'any 1899, Joan Plaja i altres estiuejants sol·liciten a l'Ajuntament l'elaboració d'un pla d'urbanització de Llafranc, projecte que serà adreçat a la Comissió Provincial. L'any següent, un expedient instruït per l'Ajuntament de Palafrugell preveu ja l'obertura d'un carrer que, "partiendo del camino que conduce a la iglesia, llegué hasta la riera conocida con el nombre de Mas de Carles". Aquest projecte serà finalment desestimat a causa de l'alt cost que tindria aquesta obra en un terreny massa accidentat i s'acorda únicament l'ampliació del carrer que condueix a l'església des de la riera de la Font d'en Xecu. Aquesta demanda, que inclou algunes directius a tenir en compte per al futur desenvolupament del nucli, permet copsar l'àrea urbanitzada fins aquell moment a Llafranc. Així es recomana "tomar la citada iglesia como uno de los puntos fundamentales para el desarrollo de las calles que en sus alrededores puedan abrirse, sin olvidar, que existiendo en ambos extremos de la playa de Llafranch buen número de construcciones separadas de las del centro por las dos rieras mencionadas, es de imprescindible necesidad, que las calles, que en los terrenos no edificados puedan abrirse, tengan por objeto no solamente producir utilidad al propietario de los terrenos, sino también armonizar los

Projecte d'urbanització de la platja de Llafranc, novembre de 1924

intereses del conjunto y enlazar las vías existentes en las diversas partes de este barrio, con las construcciones que se levanten en lo sucesivo". El plànol que acompanya aquesta demanda permet constatar que els indrets més densament construïts corresponen als sectors més propers a la platja, trobant-se encara el promontori on s'aixeca l'església quasi bé sense urbanitzar.

El 16 de maig del 1914 es va presentar a l'Ajuntament un projecte per urbanitzar el sector del passeig de Llafranc, el qual restà sense realitzar. Serà l'any 1925 quan la comissió municipal aprovi un projecte d'urbanització de Llafranc realitzat per l'arquitecte Isidre Bosch de Girona. En el plànol elaborat se senyalen els sectors construïts i els sectors on es preveuen noves edificacions, tot això acompanyat d'una xarxa teòrica de carrers de traçat regular. Constatem en relació a l'àrea de l'eixample, a l'oest de la

riera de la Font d'en Xecu, que tot el sector comprès entre d'una banda els carrers de Monturiol i d'Isaac Peral, i d'altra banda els carrers de Pere Pascuet, de Llevant i del Marquès de Llafranc estava ja ocupat per cases, factor que indica, tot i que no tenim cap notícia, que les restes romanes aquí existents devien estar ja força malmeses. L'àrea immediata a la platja es trobava així mateix completament urbanitzada, tant a la part central com a l'oriental, als peus de la muntanya de Sant Sebastià. Cal notar que les construccions de la part central es recolzaven en el pendent meridional del promontori, fet que implicava la destrucció dels vestigis antics que sabem que hi havia en aquesta zona. Pel que fa a la part alta del promontori, únicament s'hi localitzava l'església.

L'any 1932 es presentaren a l'Ajuntament de Palafrugell dues sol·licituds per tal de dividir en solars per edificar les propietats de Cosme Guisset i de Tomàs Simon, les quals

Vista aèria de Llafranc

compreien tots els terrenys que van del carrer d'Isaac Peral fins a l'actual carrer de la Sirena, just a l'inici de la baixada a Llafranc, i del carrer de Pere Pascuet fins al carrer de la Rascassa. El projecte d'urbanització preveia prolongar la quadrícula ortogonal de carrers que ja hi havia en el sector més proper a la riera de la Font d'en Xecu.

Paral·lelament a la urbanització de tot el sector de l'eixample augmenta també el nombre de cases construïdes en el barri de l'església. Aquest desenvolupament espectacular de la construcció afectà de forma

considerable la conservació dels vestigis antics, ja que no solament tota l'àrea ocupada per l'establiment romà es trobava completament urbanitzada a l'entorn dels anys 1930, sinó que, a més, els nous sistemes de construcció implicaven la utilització d'unes tècniques de fonamentació molt més profundes del que era usual a finals del segle XIX i inicis del XX.

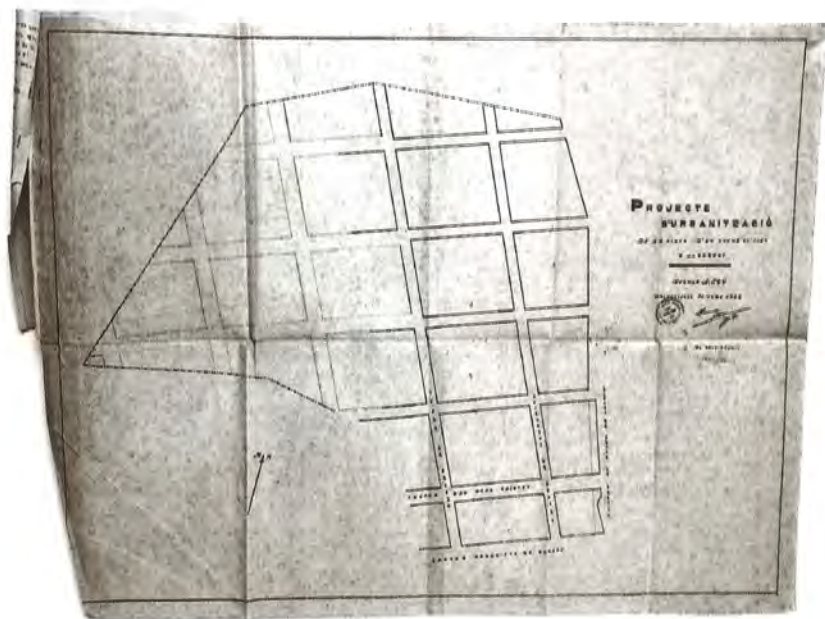
El testimoni de Josep Pla (*La Costa Brava*, 1941, p. 139-140) és sumament explícit quant a les transformacions conegudes pel poble de Llafranc :

“He conegut, de jove, el nucli que ha servit de base a l'èxit actual de Llafranc: nucli que, com el del Canadell, va ésser construït per la petita burgesia de Palafrugell amb la intenció de tenir, a la costa, una petita casa on passar els diumenges i dedicar algunes hores, més o menys, a la pesca. Després d'aquesta llarga fase de tempteig, Llafranc va esclatar, literalment: es convertí en el que ja va ésser abans del 1936: en una creació exclusivament turística. Des de llavors el seu creixement ha estat vertaderament notable.

La part urbanística més moderna de Llafranc ha estat, naturalment, molt discutida, amb raó al nostre entendre. Aquell Llafranc de les ombres de pi davant de les cases que he conegut en la meua joventut, tan natural i familiar, tenia sens dubte molta més solidesa que el Llafranc actual i per descomptat menys pretensions. No obstant això, la meua opinió és clara: malgrat l'anarquia i la improvisació, per no dir el mal gust que s'ha manifestat a la platja, l'estructura del paisatge resta intacta i aquesta estructura és d'una bellesa superior a tots els esforços que s'han pogut fer per adulterar-la...

Sobre aquestes línies geogràfiques s'hauria pogut construir una meravella urbana. S'ha preferit, seguint el trist costum del país, fer les coses sense ordre ni concert, a l'atzar de les necessitats de cada any, i així han sortit les coses”.

El fenomen d'urbanització no es limità solament al nucli de Llafranc, sinó que afectà també els terrenys de la rodalia, especialment els sectors propers al mar. Una notícia del diari *Baix Empordà* de finals del mes de desembre de l'any 1913, reproduïda pel diari *La Veu de Catalunya* de l'1 de gener del 1914, esmenta la troballa d'un mosaic a Llafranc :

AMP, fons Ajuntament Palafrugell

“A Llafranc, a la finca que'l ric comerciant d'aquesta vila don Joan Vergés, edifica, al fer els fonaments d'una paret, s'han descobert uns preciosos fragments d'un mosaic de l'ordre dòrico-jònic, en el que s'hi veuen dues figures, una d'elles amb el glavi enlaire i l'altra amb el cap cot, probablement representa el sacrifici d'un fill de Saturn, a les ires del cruel déu. Podria també ser el paviment d'una sinagoga, i representar el sacrifici d'Isaac. S'ha comunicat la nova a l'Institut i al senyor Cazorro, i prompte els erudits ens instruirán sobre'l valor de tan preciosa troballa”.

Aquesta informació, recollida igualment a l'*Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans* dels anys 1913-1914, ens permet conèixer la descoberta d'un mosaic en uns terrenys propers a Llafranc, ja que aquesta finca correspon a la casa anomenada La Marinada que féu edificar entre 1900 i 1910 Joan Vergés

Projecte d'urbanització de la finca de Cosme Guisset a Llafranc, març de 1932

Casa de La Marineda

L. Rosin. Col. Enric Bruguera

i Barris, industrial del suro i alcalde de Palafrugell, a mig camí entre Calella i Llafranc, sobre el mar.

El dia 4 de gener de l'any 1914, pocs dies després d'haver-se publicat la notícia referent a la troballa del mosaic, el diari *Baix Empordà* publicava sorprenentment la informació següent:

"La notícia que el número anterior publicarem relativa a la troballa d'un mosaic a la finca que D. Joan Vergés poseeix a Llafranc, no ha resultat certa malahuradament. El reporter que la donà als caixistes, demana perdó al public, d'haver-se tan lleugerament deixat enganyar pel sol testimoni d'un manobra d'imaginació exaltada. La verosimilitut de la notícia justifica l'engany. No ofereix dupte que Llafranc fou seient d'una població romana i tal volta els grecs de Rodes, de Marsella o d'Empúries hi establíren una de les seves factories. S'han trovat en varies ocasions, tombes, llacrimaris, vasos, teules, anfores, monedas o altres testimonis arqueològics, restes d'una població civilisada. També se trovaren pedretes policremades de marbre, en molta quantitat, restos d'un mosaic desfet, o

material disposat per a ferlo. El que nos donà la notícia, amb l'imaginació el construí al seu gust. Si no s'ha trobat res ens prova que no hi sigui. On val a dir que ja seria gran coincidència que's trobés al dia d'ignocents i que representés el deu Saturn a punt de sacrificar a un dels seus fills. O a Abraham amb el glavi enlaire per a decapitar a Isaac, i més si representés al rei Herodes degollant a les criatures. Segurament que si ho haguéssim comunicat a Cazorro com ho volíem fer, la notícia l'hauria sorprès en gran manera".

Tot i que la primera descripció del mosaic sembla ser massa precisa per tractar-se d'una invenció, no es pot confirmar ara per ara la realitat d'aquesta descoberta. La justificació donada podria ser simplement un intent d'amagar unes restes que podien dificultar el seguiment de les obres. De totes formes, en relació a aquesta notícia cal esmentar la referència que fa el Dr. Alsina, en el prefaci de la revista *Estudis del Baix Empordà* de l'any 1984, quan explica que de petit havia recollit teselles de mosaic en el lloc anomenat les Envistes, situat a poca distància de la Marineda.

Un llarg silenci que amaga la destrucció dels vestigis antics

Annie Unland, en el llibre sobre Llafranc publicat l'any 1996, situa el segon període de prosperitat de Llafranc entre els anys 1920 i 1949, moment de multiplicació de les construccions i d'obertura de nous carrers. Si la Guerra Civil marcà un parèntesi en el creixement del lloc, destacant especialment el fet que es crema l'església, el seu desenvolupament fou considerable entre els anys 40 i 50, amb més de 70 noves llicències d'obres. El tercer període, que se situa entre 1950 i l'actualitat, ve marcat pel *boom* del turisme, així entre 1950 i 1994 hi ha registrades 684 llicències d'obres.

Malgrat l'augment de la construcció, les informacions disponibles sobre la troballa de restes antigues són realment minses, limitant-se a dades molt puntuals. Aquesta informació, pel que fa a bona part del segle XX, està basada en descobertes casuais, sovint producte d'un seguiment de les obres de construcció, les quals destruïen sistemàticament les restes del subsòl. Cal destacar el treball realitzat per Joan Badia i Homs en la recuperació de materials antics de Llafranc, essent un dels primers estudiosos locals que es va interessar per aquest jaciment. L'autor deplora, l'any 1966 a la *Revista de Palafrugell*, la destrucció dels vestigis romans, així en relació a la necròpolis diu el següent: "Este cementerio no pudo ser estudiado debido a su destrucción, provocada por el rápido crecimiento de la población veraniega durante estos últimos lustros, y –digámoslo claramente– por falta de personas que comprendieran desde el primer momento la importancia que para Palafrugell representaban los hallazgos que esporádicamente iban apareciendo". Aquest autor fa després una crida amb l'objectiu de recuperar

els materials que es troben en possessió de particulars: "Nosotros quisiéramos que estas líneas sirvieran de llamamiento a todas las personas que se hallen en poder de dichos objetos, a las cuales sólo pedimos que permitan sean estudiados, ya que pueden hacer un gran servicio para el mejor conocimiento del pasado de nuestra villa... Muchas veces estos restos no son debidamente valorados por sus descubridores y se destruyen o son enterrados de nuevo; nuestro deseo sería que nos fuera comunicada su presencia para poderlos hacer llegar a personas con autoridad para estudiarlos".

El testimoni de Joan Badia és sumament explícit quant a la destrucció progressiva del jaciment antic arran de l'activitat frenètica de construcció que marcà en particular l'etapa que va dels anys 50 als anys 70. Una vegada més, l'Ajuntament de Palafrugell es desinteressà completament dels vestigis arqueològics. Fins avui no hem localitzat cap document a l'Arxiu municipal relatiu a les descobertes efectuades a Llafranc des del segle XIX; això evidencia clarament el desinterès d'aquesta institució pel seu patrimoni. El silenci encobreix la destrucció progressiva d'un jaciment que, segons els testimonis que posseïm, tenia una entitat notable; aquest no és, però, un cas aïllat, sinó que la destrucció de les restes arqueològiques ha estat un fet generalitzat en tot el litoral. No serà doncs fins als anys 80, quan la nova política de preservació del patrimoni de la Generalitat de Catalunya obligui a efectuar excavacions arqueològiques abans de la construcció d'un nou edifici, que l'Ajuntament es veurà obligat a adoptar aquesta nova legislació i a preservar la destrucció sistemàtica de les restes arqueològiques.

En un article de l'any 1952, publicat als *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, Lluís Pericot i Miquel Oliva anuncien la realització de tota una sèrie de fitxes que recullen les dades principals dels diferents jaciments arqueològics gironins. En relació a Llafranc, es diu que "hemos agrupado datos acerca de la interesante y rica necrópolis de Llafranch..., donde el rápido crecimiento de una población de veraneo destruyó casi totalmente, varios años antes de 1936, este cementerio que tantos hallazgos venía proporcionando desde finales del siglo XVIII". Aquestes notes, que es conserven a l'Arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, contenen essencialment les informacions recollides per J. Pella i Forgas en la seva *Historia del Ampurdán*. També hi trobem algunes anotacions a mà del Dr. Miquel Oliva i Prat referides a diferents troballes d'àmfores romanes, i una carta enviada per M. A. Pélaury de Barcelona relativa a la descoberta d'una sepultura en un sector proper a l'església. Un resum d'aquesta carta es publicà en els *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses* de l'any 1954.

La informació aportada per M. A. Pélaury, que data de l'any 1954, és la següent: "Junto a la iglesia local estaban abriendo una nueva calle y sacando tierra para plantar los cimientos de una nueva casa. Se podía ver en el corte transversal la superposición de capas de tierra, la más superficial constituida por raices y tierra, otra de arena y por último un suave arco formado por losas de arcilla al nivel del actual suelo... Como la tierra estaba reblandecida a causa de las frecuentes lluvias no nos fué difícil extraer pequeños trozos de vasijas de arcillas rojas y negras, que parecían ser los deshechos de la primitiva población... Comentando

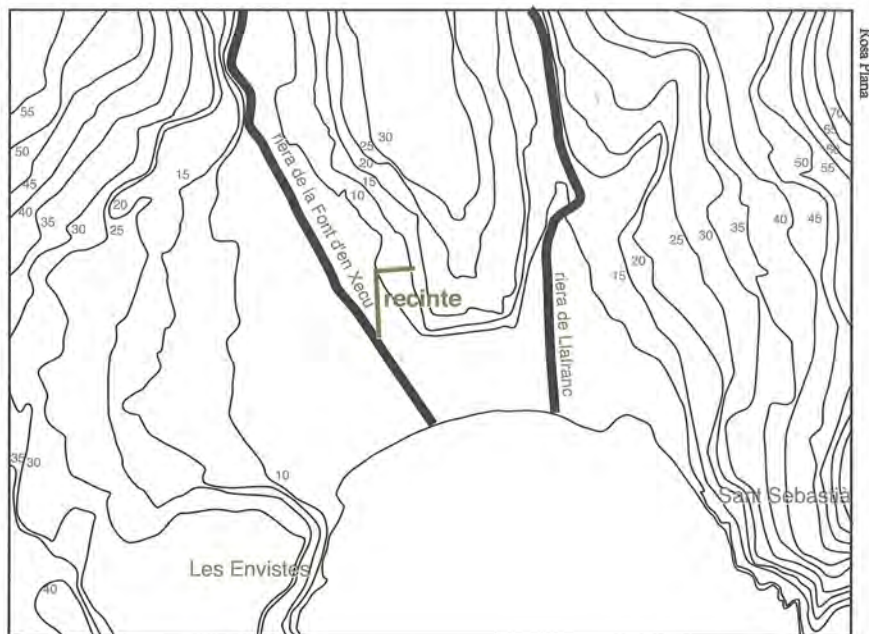
estos hallazgos con niños de la localidad, uno de ellos me dijo que en la parte trasera del hotel "La Barraca" habían losas y unos huesos que no se atrevían a tocar. Fuí a verlos; en efecto, en un corte hecho en la tierra para dar salida a una puerta trasera y a unas escaleras de acceso al tenderero del hotel, había incrustado en la pared a unos 80 cm del actual nivel unas losas de arcilla cortadas en sección para dar paso a la escalera, y unos huesos llenos de tierra. Las losas estaban dispuestas en forma de cubo pero sin pared superior o sea sin techo, y los huesos diseminados y mezclados con tierra que había penetrado en el interior del cubo de losas. Los del hotel nos dijeron que al hacer las escaleras encontraron una tumba completamente intacta, con 9 losas, 3 como base y las otras seis formando un tejado a dos vertientes sobre el esqueleto, que estaba extendido sobre la base... Las losas las conservaban y nos las enseñaron. Se podía ver en ellas un ligero reborde, y en el centro un dibujo de lazada en suave relieve... Me explicaron los dueños del hotel que cuando sus padres construyeron la casa encontraron también tumbas como esa, y que ellos tuvieron durante mucho tiempo pequeñas vasijas de arcilla negra y roja extraídas también al construir el edificio... El sitio donde encontramos estas osamentas, la deteriorada y la encontrada por los dueños de "La Barraca" es propiedad del Excelentísimo Ayuntamiento de Palafrugell, y está en vías de ser transformado en calle pública".

De no ser per l'interès demostrat per aquesta estiuiejant, no quedaria avui quasi bé cap testimoni de les restes que van ser destruïdes l'any 1954 en el moment d'obertura del carrer de Mossèn Rafael Duran. Quant als enterraments localitzats darrere l'hostal La Barraca, Enric Carreres i

Vigorós, de Llafranc, ens ha donat una descripció detallada de les sepultures. Es tracta de dos enterraments: una tomba de *tegulae* a doble vessant que contenia un esquelet d'adult que tenia un vaset petit situat entre les cames, i un enterrament en caixa (taüt), com ho demostra la presència d'un cert nombre de claus de ferro molt grans, que presentava una llàntia de factura molt tosca i un vaset de petites dimensions col·locats als peus del mort.

El Dr. Miquel Oliva, en una nota manuscrita, fa referència igualment a aquest cementiri esmentant que es va trobar una arracada molt grossa i també unes altres arracades amb pedres incrustades. Es tracta molt probablement d'unes joies descobertes pels senyors Gich i Capdevila en els anys 1925-1930 arran de l'excavació d'uns enterraments situats a la banda dreta de l'església. M. Oliva explica també que, segons la informació aportada per un paleta l'any 1951, tot el vessant occidental del promontori de Llafranc era ocupat per una extensa necròpolis. A aquesta informació cal afegir la notícia, que ens ha estat transmesa per Enric Carreres, de la descoberta d'inhumacions infantils en àmfora just a la cantonada dels carrers de Mossèn Rafael Duran i de Santa Rosa. Sabem també que prop de la casa que s'ubica en aquest indret eren visibles moltes *tegulae* encastades en el marge, i el senyor Joan Frigola ens ha informat de la descoberta aquí mateix d'una llagrimera, una mena de platet de ceràmica vermellosa.

En relació a la fortalesa que hauria existit sobre el turó, ben descrita per Josep Pella i Forgas i a l'interior de la qual s'hi localitzaven bastants sepultures, el mateix Enric Carreres recorda haver-ne vist les restes: un tram situat en un solar de la banda nord de l'església que es prolongava sota el carrer de Mossèn Rafael

Traçat del recinte de la necròpolis

Duran adoptant una orientació est-oest i dirigint-se vers la riera de la Font d'en Xecu, i un altra tram, de direcció nord-sud, parcialment reconegut a la banda oest del pati que hi ha darrere l'Hostal La Barraca i que semblava prolongar-se fins a la part baixa del carrer de Santa Rosa. Aquestes restes, encara parcialment visibles fa una cinquantena d'anys, varen desaparèixer en el moment d'edificació dels terrenys ubicats a la rodalia de l'església. Els vestigis coneguts correspondrien als límits nord i oest d'aquesta estructura, de construcció tardana, de la qual es desconeix el seu traçat per les bandes est i sud. Atesa la presència d'enterraments, sembla tractar-se d'un mur que tancava el cementiri romà.

L'espai utilitzat com a necròpolis se situava a la part alta del promontori, però tenim també informacions de la troballa d'enterraments pròxims a la plaça de Llafranc o plaça del

Promontori. Sabem gràcies al senyor Fèlix Miquel que darrere aquesta plaça i entorn del carrer de Carudo, no gaire lluny del lloc on hi ha les escales que pugen vers la part alta del turó, es veien sepultures, algunes de les quals foren excavades en els anys 1930. Aquesta notícia és important, ja que documenta que en aquest espai, situat a la part baixa de la banda nord-est del turó de l'església, hi havia també restes romanes, en concret un conjunt de sepultures que prolongarien l'àrea de la necròpolis fins aquest punt. L'ocupació antiga d'aquest sector queda també corroborada per la descoberta en aquesta mateixa àrea de tres bases d'àmfora, malgrat que desconeixem el context de la troballa.

Dalt del turó, en el solar situat just a l'est de l'església, s'hi veien encara en els anys 40 les restes d'un paviment de morter (*opus signinum*) de forma arrodonida i que tenia unes dimensions aproximades de 5 x 5 metres. Segons ens ha explicat Josep Piferrer, al mig del paviment hi havia una pedra de granit encastada en el morter. Aquesta pedra, de forma rectangular i llisa en la superfície, amidava uns 40-50 x 30 cm. Aquestes restes, que semblen poder identificar-se amb part dels vestigis d'una premsa, s'han de posar en relació amb les descobertes realitzades una mica més al nord. En efecte, les excavacions que es dugueren a terme l'any 1999 en el carrer del Coral posaren al descobert restes molt semblants a les descrites pel senyor Piferrer i que corresponien a una àrea de premsat de vi. Cal recordar així mateix la notícia aportada per Eusebi Fina l'any 1898 referent a l'existència, dalt del turó de l'església i a prop d'aquesta, de dos dipòsits de forma quadrangular "tenint un paviment d'hormigó". D'altra banda, fins fa pocs anys eren visibles restes de paviment de morter de cal (*opus signinum*) en el carrer ubicat a la banda dreta de l'església, anomenat

de Fra. Maur Ametller. Aquestes estructures, sens dubte relacionades amb les premses, ens ajuden a comprendre millor l'organització de les instal·lacions vinícoles ubicades en aquest sector elevat, les quals semblen datar del segle I dC, és a dir, que correspondrien a un moment anterior a la utilització de tota aquesta àrea com a cementiri.

Joan Badia, en el seu llibre *L'Arquitectura medieval de l'Empordà*, publicat l'any 1977, relaciona les restes visibles d'un paviment d'*opus signinum* emplaçat a la part superior del promontori amb les estructures descrites per Josep Pella i Forgas. Es proposa que podia haver-hi, en relació al cementiri romà, una basílica paleocristiana i que aquest culte va poder desplaçar-se al veïnat de Santa Margarida després de l'abandonament de l'establiment de Llafranc. En relació a la primera hipòtesi, les excavacions realitzades en aquest indret han demostrat que aquest paviment va funcionar durant el segle I dC en relació a una àrea de producció vinícola, o sigui que ja estava abandonat en el moment de funcionament de la necròpolis. La segona hipòtesi, bé que suggestiva, és ara per ara impossible de demostrar.

El mateix Joan Badia, en un article publicat a la revista *Estudis sobre temes del Baix Empordà* de l'any 1984, informa de la troballa, en l'àrea del turó de l'església, d'un notable conjunt de ceràmica dels tipus *terra sigillata* aretina i *terra sigillata* sudgàl·lica, i de restes d'estucs al carrer de Santa Rosa. Aquest material evidencia, d'una banda, l'existència d'una ocupació del sector datable des de l'època augustea, d'altra banda, la presència d'un edifici amb pintures murals que podria relacionar-se amb les informacions aportades per Josep Pella i Forgas. Sabem també que la construcció de les cases situades en els terrenys que es localitzen a la banda oriental de

AMP, col. Serra

Casa Capdevila del passeig de Llafranc

l'església comportà la destrucció de nombroses restes romanes, entre elles un mosaic, fet que porta a considerar l'existència d'un espai d'hàbitat en aquest indret. La troballa de fragments d'estuc i d'un mosaic ens informa del caràcter luxós de les habitacions aquí instal·lades, les quals no sabem si van funcionar durant l'Alt Imperi, en relació a les estructures vinícoles, o bé en un moment més tardà, quan gran part del sector funcionava com a necròpolis. Aquest espai residencial podia ocupar una certa part del vessant sud-est del promontori, ja que tenim notícies que en el lloc ocupat antigament per la casa del senyor Capdevila, situada en el passeig de Llafranc i que es recolza a la part baixa del

turó, l'antic propietari hi havia realitzat excavacions i hi troba moltes restes antigues. Tot i que desconeixem el caràcter precís de les troballes, les informacions que ens han arribat assenyalen més aviat la presència de restes d'habitatges. També se'ns ha esmentat l'existència darrere aquesta casa d'una mena de cova on es veien restes de construccions, això en els anys 1930.

En altres indrets de Llafranc s'han descobert restes de construccions i de material antic. Podem esmentar, per exemple, la troballa d'un fust de columna de marbre, amb estries, que presentava una part plana destinada a sostenir un capitell. Aquest element arquitectònic, avui perdut,

hauria estat descobert al carrer d'Isaac Peral prop de la cantonada amb el carrer de Llevant. Cal recordar que, prop d'aquesta zona, s'havia ja recuperat un capitell a finals del segle XIX. Sabem també que, arran de la realització de treballs en l'àrea utilitzada com a pàrquing que se situa en el vessant nord-oest del promontori de l'església, va descobrir-se un gran recipient del tipus *dolium* sencer, el qual va ser immediatament enterrat.

Hem recollit així mateix notícies de la presència de vestigis a la banda dreta de la platja, als peus de la muntanya de Sant Sebastià. Joan Frigola recorda que, davant els soterranis situats prop del port actual, a sota l'aigua, s'hi veien restes de parets que podrien testimoniar l'existència d'una edificació submergida. Aquestes informacions són impossibles de verificar, atès que la construcció del port l'any 1969 va alterar tot aquest sector. Cal citar també la descoberta d'un bloc de pedra sorrenca amb una sèrie de ranures, que es va interpretar com a pertanyent a un trull per a l'elaboració d'oli, que hauria estat recollit en els anys 70 a la platja de Llafranc després d'un temporal.

Al magatzem del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona es guarden tres monedes procedents de Llafranc que haurien estat comprades l'any 1947 per Miquel Oliva a un pescador per dotze pessetes. Una de les monedes és de l'emperador romà Antoninus Pius, i les dues altres són del tipus *Untikesken*, encunyades a Empúries durant el segle II aC.

Un lot de ceràmiques i un esbós de cronologia

Glòria Trías publicà l'any 1966 a la revista *Pyrenae* de la Universitat de Barcelona un article on estudiava un lot de

ceràmiques procedents de Llafranc, donació de la família Fina al Museu Històric de Barcelona. Aquest material havia estat descobert al 1896 arran de la construcció d'una casa al carrer de Monturiol núm 20, prop de la riera de la Font d'en Xecu: "Los objetos encontrados en la casa aparecieron entre escombros y restos de paredes, muy arrasadas y a cierta profundidad, y juntamente con ellos fueron saliendo gran cantidad de teselas que indican la existencia de mosaicos". Aquestes restes documenten l'existència en aquest indret d'habitacions decorades amb mosaics, la qual cosa ens permet saber que aquesta zona veïna a la riera estaria ocupada per cases d'una certa riquesa. Cal recordar que, durant el segle XIX, són nombroses les referències a la troballa de restes de murs i de fragments de mosaics durant la construcció de les primeres cases d'estiueig, localitzades precisament en aquesta àrea propera a la riera de la Font d'en Xecu.

El període de funcionament d'aquestes estructures és difícil de precisar, ja que les ceràmiques recollides abracen una cronologia molt àmplia. Les obres van destruir indubtablement nivells de diferents fases, provocant una gran barreja del material. Les peces més antigues corresponen a dos *lekythoi* aribalístics àtics del segle IV aC, un tipus ceràmic molt freqüent a les necròpolis. La presència d'aquests objectes sembla indicar una certa freqüentació del lloc de Llafranc durant l'època preromana, relacionada sens dubte amb el poblat ibèric veí de Sant Sebastià de la Guarda. Els altres fragments estudiats corresponen a diferents tipus de vaixel·la de taula d'una certa qualitat, datables des del segle II aC fins almenys el segle II dC, és a dir, que abracen un llarg període que comprèn els darrers segles de l'època romana republicana i tot l'Alt Imperi.

Els diferents tipus de ceràmica estudiats són els següents :

- Ceràmica campaniana de vernís negre (tipus B i C), fabricada a la part meridional d'Itàlia, concretament a la regió de la Campània, tal com ho indica la seva denominació. Es descobriren quatre fragments corresponents a dos vasos, una copa petita i una pàtera, tots datables dins dels segles II i I aC

- *Terra sigillata* aretina, tipus ceràmic produït també a la part meridional de la península itàlica, la seva fabricació va començar a la regió d'Arezzo. Vuit fragments corresponents a copes, vasos i grans pàteres foren descoberts en aquest solar del carrer de Monturiol, la majoria presentaven marques del taller on foren fabricades. Podem citar els noms següents: *Narc(isus)*, *Atei-Sa(lvi)*, *Atei*, *Mahes*, *Zoil.*, *(Cr)est(i)*, *Thai*. Aquesta ceràmica fou fabricada principalment en l'època de l'emperador August.

- *Terra sigillata* sudgàl·lica, produïda per diferents tallers del Sud de França. La seva difusió a Hispània fou freqüent al llarg de tot el segle I i inicis del segle II dC. Entre les formes descobertes podem citar copes, vasos, plats i pàteres. Aquests objectes anaven també sovint marcats amb el nom del taller o dels ceramistes, així podem llegir els noms següents: *Ofic*, *(P)errimi*, *Secun.*, *Of.Calv.*, *.viril*. Hi havia també bastants fragments de vasos de *terra sigillata* sudgàl·lica decorada, amb representacions animals i vegetals.

- *Terra sigillata* clara o africana A, produïda al Nord d'Àfrica. Aquest tipus ceràmic estava també representat per alguns exemplars, bé que ja minoritaris. Glòria Trías estudia únicament dos fragments corresponents a una copa i a un vas. La seva datació ens situa molt a principis del segle II dC.

Fragment de terra sigillata sudgàl·lica

Enric Bruguera, Col. Família Rose-Fina

Acompanyant aquestes restes ceràmiques pertanyents a la vaixel·la de taula hi havia també ceràmica menys elaborada que designem usualment com “ceràmica comuna”. Les formes analitzades corresponen a vasos, plats i olles, és a dir, que es tractaria d'objectes de cuina i de vaixel·la ordinària. A tot aquest material cal afegir la troballa de diversos fragments de llànties (làmpades d'oli), un ungüentari i un tall de vas de vidre, una placa petita de marbre, una ostra, un sílex i una banya petita d'animal.

Aquest estudi de Glòria Trías, arqueòloga i historiadora vinculada en aquell període a la Universitat de Barcelona, representa el primer intent de datació de l'establiment romà de Llafranc a partir d'un estudi seriós d'un lot de ceràmiques. Malauradament, els objectes analitzats foren descoberts antigament arran de la construcció d'una de les primeres cases stiueig del sector situat a l'oest de la riera de la Font d'en Xecu; es desconeix l'evolució

Fragment d'un recipient de plom que presenta a la base un fragment de terra sigillata aretina amb la marca Narc(isus) i Atei-Sa(lvi)

Fragment de terra sigillata sudgàl·lica

de l'indret durant l'Antiguitat i no es conserva cap tipus d'informació que ens permeti copsar els diferents nivells d'ocupació. El material descobert abastaria un llarg període de quatre segles (del segle II aC al segle II dC), això sense tenir en compte els dos exemplars de ceràmica àtica que ens situen en una època molt més antiga, entorn del segle IV aC. Destacarem l'absència de ceràmica del Baix Imperi en aquest sector, fet que contrasta amb les troballes realitzades en altres indrets, en particular en el sector del promontori o fins i tot en àrees veïnes a aquest solar que han estat objecte d'excavacions recents.

En relació potser a aquest material hem de citar un lot de fragments ceràmics, conservats al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Barcelona, que hauria estat donat l'any 1921 per Eusebi Fina al Museu Històric de Barcelona. Es tracta d'un conjunt de 76 fragments de *terra sigillata* sudgàl·lica decorada, un tall de canonada de plom, un fragment de metall i una nansa de ceràmica comuna. Es desconeix l'indret precís on hauria estat recollit aquest material, ja que sols hi ha com a referència el lloc de Llafranc.

Les àmfores i l'activitat terrissera de Llafranc

A partir de l'any 1966 disposem d'algunes notícies publicades per Joan Badia referents a la descoberta d'un cert volum d'àmfores romanes en el sector de l'eixample de Llafranc, a la banda oest del nucli. Dos articles molt similars, publicats l'any 1966 l'un a la *Revista de Palafrugell* i l'altre a la revista *Ampurias*, donen a conèixer la troballa d'àmfores en el carrer d'Isaac Peral núm 21 bis. Es tracta d'un conjunt d'àmfores que van

aparèixer amuntegades a un metre de profunditat del nivell actual del sòl. En total, hi havia 23 colls i 45 pivots del tipus Pascual 1, és a dir, una forma que correspon a un dels primers contenidors vinaters fabricats a la província romana de la Tarraconense. Dues de les àmfores presentaven un nom inscrit en el coll, SVL-VEIEN. Es tracta d'una marca ben coneguda a Llafranc, tal com veurem més endavant, essent la lectura exacta VSVL-VEIENT.

L'interès per l'arqueologia local portà Joan Badia a publicar, uns anys més tard, al 1984, un altre article a la revista *Estudis sobre temes del Baix Empordà* on es donava a conèixer un punxó que presentava a cada punta un dibuix en negatiu de dues palmetes, el qual servia per a decorar peces de ceràmica. Aquest objecte fou trobat al 1976 en un solar situat en el xamfrà dels carrers de Monturiol i del Marquès de Llafranc. El seguiment dels treballs que allí es realitzaven, els quals destruïen irremeiablement les restes del subsòl, permetè observar l'existència d'un paviment de peces de terrissa, format per toves quadrades i triangulars, i d'altres elements arquitectònics. Entre els materials que s'hi recolliren, a més del punxó, cal esmentar fragments de ceràmica, escòries de vidre i un fragment de pedra polida. La ceràmica dataria essencialment del Baix Imperi, tot i que també es diu que hi havia material més antic, destacant especialment un fragment de vas decorat de *terra sigillata lucente*, una vora de pàtera de *terra sigillata* africana D amb decoració estampada, i altres fragments de *terra sigillata* africana A, C i D. Josep Vives, que va observar igualment la destrucció dels vestigis romans existents en aquest solar del carrer de Monturiol núm 41, ens ha explicat que s'hi veien també les restes d'una cloaca o conducció d'aigües que,

adoptant una orientació nord-sud, es prolongava per sota el carrer del Marquès de Llafranc. Aquesta canalització, d'uns 30 cm d'altura, estava construïda sota la forma d'una caixa feta amb rajoles i coberta amb un tipus de rajol allargat que presentava encaixos positius i negatius. Un d'aquests rajols, conservat per Josep Vives, presenta la marca QVIETI (retro).

En el mateix solar, a la banda oest, s'hi varen localitzar les restes d'un possible enterrament, molt malmès pels treballs ja efectuats. En efecte, aparegueren un conjunt d'ossos humans entre els quals hi havia diversos fragments d'un crani que s'ha pogut reconstruir i que sembla pertànyer, segons l'antropòloga Bibiana Agustí, a una noia jove. Al voltant s'hi recolliren dues petxines, una ostra, diversos fragments de ceràmica grollera i una vora d'una peça de petites dimensions de *terra sigillata* africana A. En aquest mateix lloc, Josep Vives va trobar restes d'àmfores del tipus Pascual I i Dressel 2/4, alguns fragments amb defectes de coccio, així com escòries de ceràmica, materials que indiquen la presència d'un forn ceràmic a la rodalia. És precisament al sud-oest d'aquest sector que les excavacions portades a terme en els anys 80 van descobrir els vestigis d'una terrisseria romana.

L'any 1883, Josep Pella i Forgas esmentava la descoberta d'un forn ceràmic que, tot i que desconeixem la seva localització exacta, podem suposar que s'emplaçava a l'àrea de l'exemple de Llafranc. En els anys 1960, quan es modificà el sistema de clavegueres, va descobrir-se un altre forn al mig del carrer de Monturiol a l'alçada del núm 13. Aquest forn, segons els testimonis que hem pogut recollir, era de planta rectangular i tenia una llargada d'uns 5-6 m per

una amplada aproximada d'1 m; sembla que es conservava molt bé tota la volta del forn. Entre els materials recollits per Eduard Gich, hem pogut identificar rajoles de forma quadrada (19 cm x 6 cm de gruix; 18 cm x 7 cm de gruix), *tegulae* (algun fragment amb defectes de coccio), ceràmica comuna de producció local, un fragment de *terra sigillata* sudgal·lica, claus de ferro, rebutjos de forn, algun fragment de ceràmica grollera i fins i tot un fragment d'estuc que presenta tres ratlles de colors diferents (vermell, blanc i gris). Destaca un tall gran de vora de ceràmica comuna amb una doble nansa que correspondria a un recipient de grans dimensions.

Sabem també que, pròxim a aquest darrer forn, va descobrir-se'n un altre, que sembla que era igualment de planta rectangular i que presentava un gruix important de cendres a l'interior. Entre els materials que es van recollir al voltant del forn hem pogut veure una certa quantitat de fragments de ceràmica comuna produïda localment, diversos fragments de materials de construcció (*tegula*, *imbrex* i rajols), un tall gran de vora de *dolium* recremat, fragments d'àmfora i restes de moluscs. Un altre possible forn, de forma circular, hauria estat reconegut en aquest mateix sector, el qual es tornà a tapar sense destruir-lo. Aquestes notícies permeten situar en aquesta zona la presència d'almenys tres forns ceràmics, els quals, conjuntament a les altres estructures d'aquest tipus descobertes posteriorment gràcies a les intervencions arqueològiques, documenten la capacitat notable de producció ceràmica assolida pel centre romà de Llafranc. La informació, tot i ésser parcial, és de gran importància, ja que es tracta d'estructures que han estat en gran part destruïdes.

Àmfora del tipus Pascual I

Punxó per decorar ceràmica trobat per Joan Badia en un solar de la cantonada dels carrers de Monturiol i del Marquès de Llafranc

Rajol amb marca Qvieti (retro)
trobat a Llafranc

Part de la vora i de les nanses
d'un gerro de ceràmica comuna

Algunes notes manuscrites del Dr. Miquel Oliva, conservades al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona, recullen així mateix informacions sobre la troballa d'àmfores a Llafranc. Així, es diu que el senyor Masramón té una nansa d'àmfora amb marca, que van trobar-se diverses àmfores del tipus Dressel 1 i 2 amb marques a les nanses i que "en Serra de la Caixa" trobà fragments pertanyents a quatre àmfores bastant completes. A totes aquestes notícies cal afegir la descoberta, realitzada en el moment d'arreglar la xarxa de clavegueres de Llafranc entre els anys 1960-1970, d'un nombre important d'àmfores romanes davant la casa del carrer de Monturiol núm 47. Les àmfores, trobades sota el carrer i conservades actualment pels Srs. Salgas, pertanyen en gran majoria al tipus Dressel 2/4, però s'han reconegut també una vora d'àmfora del tipus Tarraconense 1, un tall gran de vora de *dolium* i alguns fragments de materials de construcció (*tegulae*). La presència de colls d'àmfora amb defectes de cocció sembla evidenciar que aquest sector es trobava dins de l'àrea ocupada per la terrisseria romana. Vers el sud-oest, al carrer del Marqués de Llafranc i en un solar situat entre els carrers de Monturiol i d'Isaac Peral, just a l'est del lloc que s'excavà l'any 1980, va localitzar-se a tocar el carrer un alt nombre d'àmfores estibades i molt ben col·locades. Una d'aquestes àmfores, conservada, correspon al tipus Dressel 2/4. Sabem també que a la part interior d'aquest mateix solar aparegueren molts rebutjos de forn. La descripció de les restes, així com la seva ubicació just a l'est de l'àrea dels forns i dels abocadors excavats durant els anys 80 al carrer d'Isaac Peral números 38 i 40, suggereix que en aquest indret hi podia haver una àrea utilitzada com a escombrera dels forns, a més d'una mena de magatzem on es guardaven les àmfores després de la cocció.

Ens hem assabentat també, gràcies a la informació aportada per Paco Dalmau i completada per Xavier Rocas, de la troballa de molt material romà quan la construcció d'una casa a la cantonada dels carrers de Xaloc i de Llevant. Aquest material, recollit entre les terres que haurien estat extretes d'aquest lloc i dipositades després en un terreny de l'autovia, podria documentar que l'establiment antic s'estenia també per aquests terrenys més occidentals, tot i que treballs realitzats en finques properes no han proporcionat mai cap tipus de vestigi. Entre els materials recollits hi ha algun fragment d'àmfora Pascual 1 amb defectes de cocció, una gran quantitat de fragments d'àmfores G.4 (vores, bases i nanses), també un cert nombre de peces de ceràmica comuna de producció local, algun fragment de ceràmica africana de cuina i un fragment petit de lluern. Aquest material, descobert formant bossades, podria indicar-hi la presència d'una àrea d'abocador.

Tots aquests testimonis aporten dades que ajuden a fixar els terrenys ocupats per la terrisseria romana així com determinar alguns aspectes relatius a la seva organització interna. Al voltant dels forns devien existir àrees de magatzem per guardar les produccions, àrees de treball utilitzades pels terrissers i abocadors on es llençaven les peces mal cuites. La dispersió de les troballes ens permet intuir la superfície ocupada per aquesta oficina ceràmica, que comprenia una gran part d'aquest sector de l'eixample de Llafranc. Segons les informacions que ens han estat transmeses, per tot Llafranc es veien restes d'àmfores, fet que demostra que una de les principals produccions d'aquest centre artesanal eren les àmfores que servien per a contenir el vi produït localment.

MACCASC

Àmfora del tipus Dressel 2/4

Una nova etapa: la preservació del patrimoni del municipi

A partir dels anys 80, la creació del Museu-Arxiu de Palafrugell i l'inici de les excavacions arqueològiques marquen una nova etapa dins del coneixement i estudi del jaciment romà de Llafranc però també del poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda.

La creació del Museu-Arxiu

Joan Badia, en l'article publicat l'any 1984 a la revista *Estudis sobre temes del Baix Empordà*, menciona la tasca realitzada des dels anys 50 per un grup d'aficionats a l'arqueologia: "Durant anys l'únic que poguérem intentar fou la recuperació de materials, fruit de recerques entre les terres remogudes en fer obres o bé per simples prospeccions visuals. Com es pot suposar, a més de la destrucció del jaciment que impossibilitava el seu estudi, era inevitable que es perdés un gruix important de troballes per a la investigació arqueològica. Malgrat tot, la tasca de recuperació endegada a partir dels anys 50 representà el salvament de molts materials arqueològics els quals, a la llarga, ajudaren a possibilitar la creació del museu local de Palafrugell, l'actual Museu-Arxiu".

El Museu-Arxiu de Palafrugell es formà durant els anys 70 a l'antiga Casa de Cultura Josep Pla sota la iniciativa de Joan Badia i Albert Recasens que, conjuntament amb d'altres palafrugellencs, havien aportat materials arqueològics i documentals que permetien mostrar el que s'havia anat recuperant durant molts anys. Cal destacar també el suport que en aquell moment prestà el Dr. Miquel Oliva i Prat a aquesta iniciativa, amb una ferma voluntat perquè el Museu-Arxiu trobés un lloc digne on instal·lar-se i poder començar la seva activitat.

Durant aquests primers anys es parlà d'ubicar el futur Museu a la casa Rosés, però totes les iniciatives endegades pels fundadors del Museu no trobaren ressò. Finalment, es demanà durant el decenni dels anys 80 que el Museu-Arxiu pogués ocupar una part de l'antiga fàbrica de suro de Can Genís per tal

d'acabar amb la situació de precarietat de les instal·lacions de la Casa de Cultura. El Museu s'instal·la doncs de forma provisional a Can Genís, a l'espera de la seva ubicació definitiva a l'antiga Escola d'Arts i Oficis del carrer de la Tarongeta. Allí es destinà una de les sales de la planta baixa de l'edifici a sala d'exposicions, amb una mostra permanent del patrimoni arqueològic que fins aquell moment s'havia recuperat de forma fortuïta a Sant Sebastià de la Guarda, a Llafranc i a d'altres jaciments del terme. És a Can Genís on comença la segona etapa del Museu amb Joan Badia com a director i un equip de treball recolzat per l'arqueòleg i professor de la Universitat de Girona Josep Maria Nolla, que dugué a terme la primera excavació que es va fer al terme municipal de Palafrugell. Aquesta excavació, que es va realitzar a Llafranc, era fruit de la nova legislació que

obligava a excavar qualsevol solar que es trobés en zona arqueològica abans de la construcció d'una casa o edifici.

L'any 1986 es convocà una plaça de conservador del museu, que ocuparia l'arqueòloga Amèrica Barti.

A partir d'aquell moment el Museu s'implicaria activament en la recuperació dels vestigis arqueològics de Sant Sebastià de la Guarda, gràcies al suport d'Aurora Martín, directora del Servei d'Arqueologia de Girona. Durant els anys 1984 al 1987 el Departament de Cultura de la Generalitat concedí un permís d'excavació per iniciar els treballs de recerca del poblat ibèric, la qual cosa permeté endegar la recuperació, amb l'aportació de mitjans humans i tècnics, del jaciment antic de Sant Sebastià. L'Ajuntament de Palafrugell també s'implicà econòmicament.

Les excavacions, primer la de Llafranc i més tard les de Sant Sebastià, permeteren

Enric Riuquera

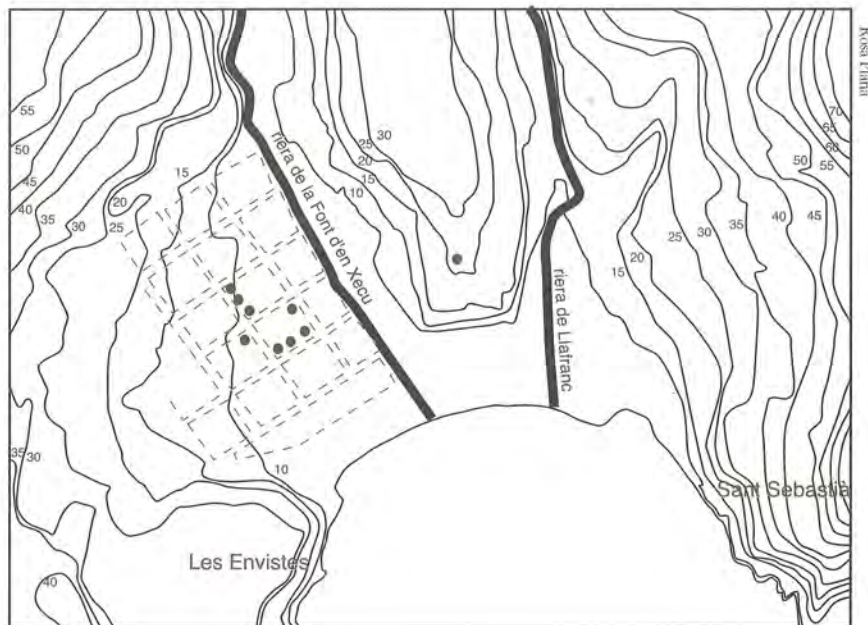
Antiga fàbrica de suro de Can Genís, seu inicial del Museu-Arxiu de Palafrugell

mostrar la importància del patrimoni arqueològic, que es complementaria amb una exposició que es va presentar al Museu-Arxiu l'any 1984 i que portava per títol *El poblament antic del terme de Palafrugell i l'Empordà*. En aquesta exposició es presentava una part del fons arqueològic recuperat superficialment i una part dels materials trobats en excavació a Llafranc.

L'any 1988, a partir de la convocatòria d'una nova plaça de conservador per al futur Museu del Suro es posaven els fonaments per a la creació d'un nou model de museu en el qual malauradament l'arqueologia n'era exclosa. S'hi ha mantingut, però, un dipòsit de material arqueològic així com la vinculació amb les excavacions realitzades en el terme municipal.

Les campanyes d'excavació arqueològica

L'any 1980 representa l'inici d'una nova etapa d'investigació gràcies a la signatura d'un protocol d'actuació entre l'Ajuntament de Palafrugell i la Delegació Provincial del Ministeri de Cultura. Aquest acord establí l'obligació d'efectuar una excavació d'urgència a qualsevol solar que es volgués construir a Llafranc i que es trobés en zona arqueològica. Gràcies a aquest conveni es va poder dur a terme la primera excavació científica en els carrers del Marquès de Llafranc cantonada amb el d'Isaac Peral. Així doncs, s'iniciava un important camí cap al coneixement i l'estudi del que fins llavors havien estat troballes fortuites. Des de l'any 1980 s'han realitzat nou campanyes d'excavació, totes elles de salvament. D'aquestes nou, únicament s'ha conservat la que es va efectuar en el sector de l'església en descobrir-se una premsa de vi. Les restes

Localització dels solars excavats a Llafranc

descobertes durant les altres vuit excavacions, un cop excavades i estudiades han quedat colgades per les edificacions modernes. Les campanyes de salvament s'han desenvolupat majoritàriament en el sector que anomenem *eixample* de Llafranc, a l'oest de la riera de la Font d'en Xecu, ja que és allí on hi havia un conjunt de solars edificats al segle XIX que, any darrere any, es volien reconvertir en cases o apartaments.

En el decenni 1980-1990 es van dur a terme en aquesta àrea dues campanyes amb resultats espectaculars. La primera d'elles s'inicià durant l'any 1980 al núm 40 d'Isaac Peral essent el seu director Josep Maria Nolla, amb la col·laboració de l'equip que en aquell moment formava part del Museu-Arxiu de Palafrugell. Els resultats no es feren esperar i aparegué a poca fondària una estesa de 78 règules crues disposades alineadament sobre el sòl per assecar-se abans d'entrar al forn.

Excavació del solar del carrer de Llevant núm. 8 (excavació A. Bartí i R. Plana)

Aquest descobriment evidenciava un cop més que Llafranc havia estat un centre productor de materials de construcció. L'altra dada de rellevància que va descobrir-se, fou l'abocador d'un forn amb gran quantitat de material ceràmic mal cuit o fins i tot cru, acompanyat de grans fragments d'argila cremada. Gràcies a la descoberta dels materials que contenia aquest abocador es pogué determinar un seguit de produccions ceràmiques i amfòriques que foren fabricades a la terrisseria de Llafranc des del segle I aC fins a la segona meitat del segle III dC. L'espectacularitat d'aquest descobriment, publicat a la revista *Empúries* de l'any 1982, permetia preveure que en futures campanyes els resultats no serien estèrils; així doncs, durant l'any 1988, en un solar veí al núm. 40 es dugué a terme una nova campanya. El terreny era situat al núm. 38 del carrer d'Isaac Peral i la direcció dels treballs fou encomanada a Amèrica Bartí i Rosa Plana. Els resultats confirmaren un cop més que Llafranc era certament un centre de

fabricació i distribució de material propi, en posar-se al descobert un conjunt de tres forns que produïen material destinat a la construcció (*tegulae*, *imbrices* i rajols), així com àmfores i terrissa de taula. Juntament amb els forns aparegueren restes d'altres estructures que formaven part de la terrisseria, així dos aljubs o dipòsits d'aigua destinats a realitzar alguna operació relacionada amb la purificació de l'argila abans de la fabricació de les peces. També es van recuperar les restes d'una teulada que cobria una àrea de magatzem o aixopluc a tocar l'entrada dels forns i les restes d'un abocador de característiques semblants al del núm. 40 del mateix carrer, amb material provinent dels forns, restes de peces mal cuites, acompanyades de gran quantitat de cendres i blocs d'argila recremada. Gràcies a l'estudi del material amfòric recuperat dins d'aquesta escombrera podem situar la producció entre el segle I aC i el segle I dC. Aquesta datació ens evidencia que els forns excavats van estar en funcionament cent anys aproximadament. Els resultats d'aquesta campanya d'excavació foren publicats l'any 1993 a la revista *Cypsela*.

Al mateix temps que es duia a terme aquesta excavació van obrir-se tres sondejos en un terreny del carrer d'Isaac Peral núm. 31, el qual inexplicablement estava a punt de construir-se i on no era ja possible realitzar una excavació sistemàtica. El material recuperat fou principalment restes d'àmfores de la mateixa tipologia de les dels solars números 38 i 40 d'Isaac Peral. Tot aquest material estava acompanyat pels vestigis d'un mur de 5 m de llargada, però molt malmès per les obres que ja s'havien iniciat. La seva funcionalitat exacta ens és doncs desconeguda, però a la vista del material recuperat, creiem que estava clarament relacionat amb l'àrea de producció de la terrisseria.

Un any abans, al 1987, s'havia excavat al carrer de Llevant núm. 8, en dos solars veïns, un dels quals estava molt malmès per les obres de fonamentació que ja s'havien començat. La segona parcel·la no estava afectada per cap construcció moderna, la qual cosa permeté obtenir resultats més profitosos. Els treballs, conduïts sota la direcció d'Amèrica Barti i de Rosa Plana, foren l'objecte d'un article publicat a la revista *Cypsela* l'any 1989. El nivell més antic de l'excavació correspondria a un mur de pedra seca, descobert solament en una petita extensió. Pel material recuperat, aquest mur sembla que fou colgat a l'entorn de finals del segle I dC. Per damunt d'ell aparegué un gran paviment d'*opus signinum*, estructura que a més de suposar una remodelació de l'indret indica que aquest sector tindria una funcionalitat de treball. Aquest paviment continuà probablement en funcionament fins la primera meitat del segle IV, moment on es constata una nova fase d'ocupació amb la construcció d'una casa que va proporcionar restes d'estucs pintats i de paviment de calç. Fora dels murs de l'habitació es va descobrir una escombrera amb gran quantitat d'ostres. Cent anys més tard, al segle V, aquestes estructures estaven ja definitivament abandonades.

L'any 1991 comença la cinquena campanya de salvament al carrer de Llevant cantonada amb el carrer de Monturiol. Aquest any la direcció dels treballs fou duta a terme per Joan Llinàs i Jordi Sagrera, que publicaren els resultats a la revista *Cypsela* de l'any 1993. Aquests treballs, a diferència del que succeí en el solar veí l'any 1987, permeteren documentar una seqüència contínua d'ocupació des del segle I fins al IV dC. Quatre cents anys d'activitat amb diferents remodelacions que van fer variar la funció de l'espai: el primer període d'ocupació

amb una activitat industrial, atestada per la gran quantitat de material amfòric i per la presència de restes de paviment d'*opus signinum* i de fons de *dolia*, i, a partir de mitjan segle II fins al segle IV dC, amb un caràcter residencial.

Durant l'any 1993, Jordi Merino excavà un nou solar en el carrer de Monturiol cantonada amb el carrer de la Xàvega i descobrí una sèrie de vestigis que estarien en relació a l'activitat terrissera de Llafranc, ja que aparegué un gran dipòsit del segle I dC, de més de 5 m d'amplada, destinat probablement a decantar l'argila abans de la fabricació de la peça. En el mateix terreny aparegueren també, a més d'alguns murs que delimitaven àmbits de treball, les restes de tres forns que tot i estar molt malmesos denoten la gran activitat de producció de la terrisseria. Segons Jordi Merino, que va presentar els resultats a les III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona,

Excavació del solar de la cantonada dels carrers de Monturiol i de la Xàvega (excavació J. Merino)

l'any 1996, aquests forns van funcionar durant 30 o 40 anys i devien ser abandonats durant el segle II dC. El material que produïen els forns ens és desconegut.

L'any 1997, Joan Llinàs excavà al carrer de Llevant cantonada amb el carrer d'Isaac Peral, i Jordi Merino i el mateix Joan Llinàs ho feren de nou al carrer d'Isaac Peral cantonada amb el carrer de la Xàvega a l'any 2000, on descobriren estructures clarament relacionades amb una activitat terrissera. Durant els treballs de l'any 1997, presentats a les *IV Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, l'any 1998, s'excavà una zona d'emmagatzematge del segle I dC depenent de la terrisseria. Durant el segle II es va fer una reforma d'aquesta àrea que possiblement passaria a tenir un caràcter domèstic. Finalment, al segle IV, s'hi documentà una nova ocupació de característiques difícils de determinar. Quant a la campanya del 2000, publicada a les *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona* de l'any 2002, darrera excavació a la zona de l'eixample, es va localitzar un nou abocador de forns que hauria funcionat durant el segle I dC. Aquest abocador estaria de nou relacionat amb l'activitat de l'oficina ceràmica, ja que el material que va aparèixer és el mateix que es va recuperar en els abocadors dels anys 1980-1981 i 1988. Posteriorment, aquesta escombrera fou amortitzada i en el seu lloc s'hi construïren dos àmbits datats al segle II dC, que segons els autors del treball tindria una funcionalitat industrial. L'indret

fou abandonat definitivament a finals del segle II o principis del segle III dC.

A la banda est de la riera de la Font d'en Xecu se situa l'altra zona arqueològica de Llafranc, al voltant de l'església de Santa Rosa. Les notícies són ben conegudes a través de reculls de diari del segle XIX i per la coneguda *Historia del Ampurdán* de J. Pella i Forgas. Els testimonis de vestigis antics així com la visualització de restes de murs o paviments ens ha arribat a nosaltres amb profusió de detalls per part de la gent que viu a Llafranc. No fou, però, fins a l'any 1999 que es va realitzar la primera excavació en aquest sector, en els carrers del Coral i de Santa Marta, a càrrec de Maria José Caja. Els resultats, presentats a les *V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona* de l'any 2000, evidenciaren la presència d'una premsa de vi, potser dues, que estaria relacionada sens dubte amb l'activitat de la terrisseria a l'altra banda de la riera. Aquesta premsa seria abandonada al voltant de l'últim quart del segle I dC.

La història del jaciment romà de Llafranc, des de les primeres notícies que fan referència a la troballa d'objectes i estructures antigues fins a les campanyes recents d'excavació científica, permet copsar la importància i el caràcter particular de l'establiment romà, però també la degradació i destrucció important de les restes. Avui se'ns fa evident que Llafranc mereix un projecte patrimonial que sigui capaç de preservar el seu passat il·lustre.

Les estructures de l'establiment romà

Els testimonis d'una producció de vi

Les excavacions arqueològiques han descobert restes d'una premsa de vi i d'un celler on es portava a terme el procés de vinificació. Aquestes estructures permeten conèixer la implicació del jaciment romà de Llafranc en la producció de vi.

L'àrea de premsatge

Sobre el turó de Llafranc, al nord de l'església i al bell mig del carrer del Coral, eren visibles les restes d'un paviment de morter de calç de gran consistència, el qual aflorava en diferents punts del carrer. La presència superficial d'aquestes restes indicava que tota aquesta àrea havia sofert una degradació important vinculada a la urbanització del sector. Malgrat l'estat d'arrasament dels vestigis, l'any 1999 es va decidir efectuar-hi una excavació, la qual podia aportar una certa informació sobre les construccions romanes aquí ubicades. Els treballs realitzats, sota la direcció de M. J. Caja, han permès identificar tota una sèrie d'àmbits de treball relacionats amb una activitat de producció vinícola.

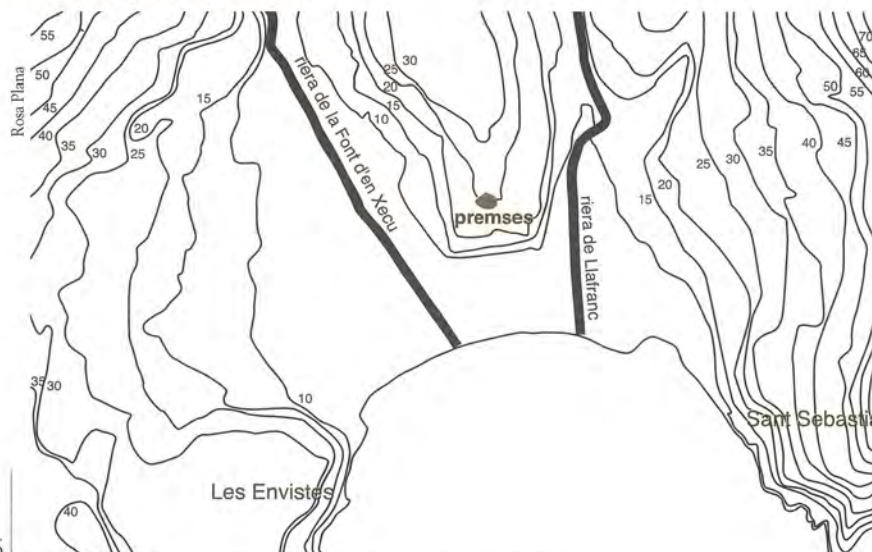
Les excavacions han posat al descobert quatre estances, assentades directament sobre la roca natural, a una altitud entre 23 i 25 metres. Tres d'elles, de planta rectangular, ocupen la part més alta del carrer, i la quarta, descoberta molt parcialment, se situa en una cota més baixa i a la banda sud-oest. Els murs més llargs segueixen una orientació nord-oest /sud-est, la qual coincideix amb la disposició de les estructures romanes localitzades en l'àrea de l'eixample, a l'oest del turó i de la riera de la Font d'en Xecu. Els diferents àmbits reconeguts estan delimitats per parets construïdes amb pedres i fragments de teules lligades amb morter, constatant-se, però, la desaparició del mur que limita per la banda oest l'estança més oriental.

Les tres habitacions més ben conservades presenten un paviment fet amb una capa gruixuda de morter de calç on s'han barrejat

Restes de les premses del carrer del Coral (excavació M. J. Caja)

Localització de les premses descobertes sobre el turó de l'església

fragments ceràmics i de teules. Aquest tipus de paviment (*opus signinum*), emprat en les construccions destinades a una activitat industrial, afavoria la impermeabilització del sòl. La voluntat d'aïllar un espai de treball, on devien circular-hi líquids, és perceptible també

pel fet que en els angles del punt d'unió del sòl i de les parets apareix una prolongació del paviment de morter de calç, presentant una secció de quart de cercle. En una de les estances, la part més alta dels murs presentava una fina capa de cendres, de 1,5 cm de gruix, que era aplicada amb una funció d'aïllant abans de procedir a l'estucat interior de les parets. Una altra estança presentava restes d'estuc amb inclusió de petits fragments de ceràmica, els quals devien donar major consistència al revestiment intern dels murs.

Dues de les habitacions superiors presenten restes que poden ser identificades i permeten suposar que pertanyen a premses, versemblantment de vi. En efecte, a l'àmbit superior de la banda occidental va descobrir-se un gran bloc de pedra sorrenca, de forma rectangular, que mesurava 1,63 m de llargada i 0,60 m d'amplada, que ocupava la part nord de l'habitació i que es trobava ben encaixat en el paviment de morter. Aquest bloc de pedra té a la part superior dos solcs paral·lels ben tallats o *foraminae*. Aquest tipus d'estructura, ben coneguda en altres jaciments romans, era utilitzada per fixar dos troncs paral·lels disposats en posició vertical (*arbores*), els quals servien per sostenir una gran biga o *prelum* també de fusta que, col·locada en posició horitzontal, era utilitzada per a premsar el raïm. A l'altra extrem de la biga i de l'eix marcat pels *arbores* devia haver-hi un contrapès, segurament una pedra de grans dimensions, que acostuma a trobar-se en una cota més baixa, això per a facilitar la mobilitat indispensable per al procés de premsatge. La biga o *prelum* era accionada mitjançant un sistema de cordes que permetia fer pujar o abaixar el contrapès, amb la qual cosa s'aconseguia efectuar la premsada del raïm que s'havia disposat a la part central o *area* d'aquest mecanisme.

Una altra premsa de característiques similars hauria pogut existir en l'àmbit contigu vers l'est, ja que a la part nord de la cambra va localitzar-se un gran forat al mig del paviment de morter, de 40 cm de fondària, que sembla destinat a servir d'encaix d'una gran pedra, similar probablement a la trobada en l'habitació veïna.

Aquestes dues habitacions utilitzades com a àrea de premsatge són conegudes de forma bastant parcial. L'àmbit occidental, descobert en una longitud de 6 metres, s'endinsa per la banda nord en el terreny veí, desconeixent-se la seva llargada total, i pel costat sud apareix delimitat per un mur que el separa d'un altre àmbit més baix, on devia haver-hi el contrapès. L'habitació oriental es coneix en una llargada de 7 metres, sense que s'hagin descobert les parets que tanquen els costats nord i sud. Sembla que podria tractar-se de sales de premsatge de dimensions importants, a les quals cal afegir molt probablement les estances ubicades just al sud, que ocuparien una cota inferior, i podien allotjar els contrapesos.

L'obertura recent d'una rasa, l'any 2003, en el terreny situat just a la banda nord-oest de les premses excavades, ha posat al descobert vestigis de roca retallada que delimiten un angle recte. Aquest retall, d'orientació est-oest en la part més enlairada, al nord, i d'orientació nord-sud a la banda est, mesura entre 30 i 40 cm d'amplada amb una fondària d'uns 10-15 cm. En contacte amb les parets laterals de la roca retallada es veuen restes de morter de calç. Podria tractar-se d'un retall de la roca fet potser per a bastir-hi alguna estructura. Pels voltants hi ha un cert nombre de fragments de paviment d'*opus signinum*, també hem pogut recollir alguns fragments d'àmfores Dressel 2/4. Aquests vestigis documenten l'extensió d'aquest edifici per la banda nord, vers la part més elevada del turó, ubicada en una cota de 30 metres.

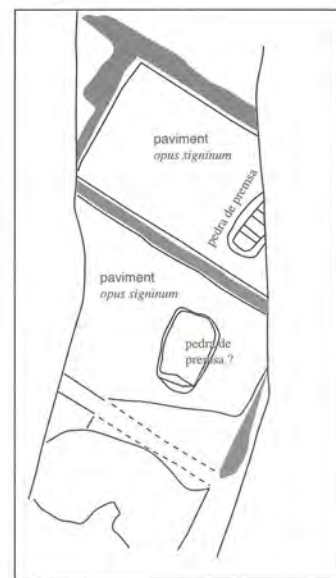

Paco Dalmau

El tipus de premsa reconegut era molt freqüent durant els segles I aC i I dC en tot el sector de la Mediterrània occidental. A Llafranc, malgrat l'estat d'arrasament d'aquestes estructures, el material ceràmic recuperat permet datar l'època d'abandonament d'aquests àmbits entorn del darrer quart del segle I dC, fet que indica que les premses haurien funcionat en una època anterior, això és durant probablement gran part d'aquest mateix segle I.

L'autor romà Pal·ladi (*Tractat d'agricultura*, I, 18) recomana situar les premses en llocs elevats, en el mateix tipus d'indret on s'acostumen a construir els temples o les basíliques, això perquè el desnivell del terreny faciliti la circulació dels líquids en les diferents fases del seu processament. A Llafranc, constatem que la premsa o *torcularium* fou construïda a la part alta del promontori, en una zona de pendent adequat per a aquest tipus d'instal·lacions, que necessitaven una organització esgraonada. Prop de la premsa, hi ha sovint dipòsits (*lacus*) situats en un nivell

Gran bloc de pedra sorrenca amb encaixos que formava part de les estructures de la premsa

M. J. Caba. Excavació 1999

Planta de les restes del carrer del Coral

Restitució de la premsa
del carrer del Coral

Jordi Sagrera

més baix que servien com a receptacle del most premsat. Aquests dipòsits, de forma rectangular, presentaven un revestiment de morter de calç que assegurava la seva impermeabilització. En algunes ocasions, trobem també contenidors ceràmics de grans dimensions, normalment un *dolium* o una àmfora de grans dimensions semienterrats.

Atesa la inclinació dels paviments de les sales on s'ubiquen les premses descobertes a Llafranc, que segueixen el pendent del terreny, podem suposar que el líquid devia anar vers un dipòsit situat en l'àrea immediatament al sud. Aquesta zona es troba actualment ocupada per un solar sense construir i cobert de vegetació, l'excavació del qual possibilitaria tenir un millor coneixement de les estructures vinícoles d'aquest establiment. És precisament prop d'aquest lloc i del recinte ocupat per l'església, en una cota d'entre 18 i 20 metres, que es

localitzaven els dos dipòsits descrits per Eusebi Fina al 1898. En efecte, sabem que a finals del segle XIX eren visibles en aquesta àrea del promontori «dos dipòsits de forma quadrangular, tenint un paviment d'hormigó, y al cap d'un d'ells una gran anfora ó restos d'ella clavada a terra». És freqüent trobar a l'interior dels dipòsits una cubeta semiesfèrica que actuava com a recipient on s'acumulaven els residus sòlids o pòsit. Aquesta cubeta podia estar feta amb la meitat inferior d'un recipient del tipus *dolium* o d'una àmfora, situació que sembla correspondre a les restes descrites.

Aquests dipòsits o *lacus* presenten en alguns casos restes d'un sistema de canalitzacions que facilitava el transport del líquid en direcció a l'àrea de magatzem o celler, situat en general en una cota inferior. En altres casos, l'absència de conduccions porta a pensar que el most es treia amb recipients o galledes de fusta.

A més de les dues premses esmentades en podia existir una tercera situada més al sud, ja que sabem que en els anys 40 eren encara visibles, en el solar situat just a l'est de l'església, les restes d'un paviment de morter de calç que presentava a la part central una gran pedra encastada en el morter. Aquest bloc de pedra era de forma rectangular i mesurava aproximadament, segons els testimonis recollits, uns 40-50 x 30 cm, dimensions més petites respecte al bloc trobat *in situ* dins un dels àmbits excavats al carrer del Coral. Se'ns ha indicat que la pedra era llisa en la superfície superior, fet que potser indica que es tractava d'un contrapès. La informació, bé que parcial per a proposar una interpretació segura de les restes, permet, però, intuir que les instal·lacions de caire productiu podien ocupar una extensa àrea del promontori de Llafranc, en particular l'espai situat a l'est de l'església, entre els carrers del Coral i de Santa Rosa. Cal esmentar que en diferents trams del

carrer de Fra. Maur Ametller, que comunica l'església amb el sector de les premses excavades, afloraven també fins fa pocs anys restes de paviment d'*opus signinum*.

Aquesta zona de pendent devia presentar una organització esgraonada de les restes, sales de premsatge en els punts elevats i dipòsits de recollida del most en un nivell inferior. Podem també suposar la presència a la rodalia d'àrees de tractament i d'emmagatzematge del raïm després de la verema, d'espais on es realitzava la primera premsada i de zones de fermentació del most abans de ser transportat al celler.

El celler i els espais de treball perifèrics

El celler

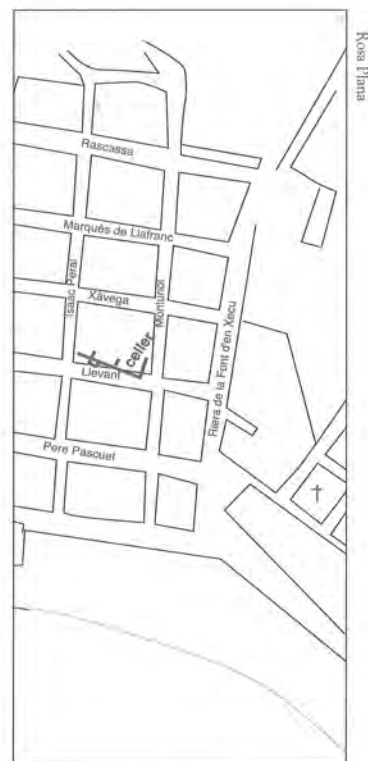
Els cellers acostumen a estar ubicats just al costat de les sales de premsat, posició que facilitava el transvasament del most, el qual era dipositat a l'interior de grans contenidors ceràmics, anomenats *dolia*, on tenia lloc el procés de fermentació i de vinificació. Aquests recipients o *dolia* tenien una capacitat d'emmagatzematge elevada, entre 10 i 20 hectolitres. Ateses les seves dimensions i per facilitar la seva solidesa, aquests contenidors eren enterrats fins a l'espatlla dins de fosses circulars o quadrades preparades amb sorra i terra (*dolia defossa*). A l'interior del celler, els *dolia* es col·locaven normalment formant fileres regulars.

En el cas de Llafranc, el celler sembla estar situat en una zona relativament allunyada de l'àrea ocupada per les premses, ja que els únics testimonis de la troballa de *dolia* es localitzen als peus del vessant occidental del promontori i a l'altra banda de la riera de la Font d'en Xecu, en el sector

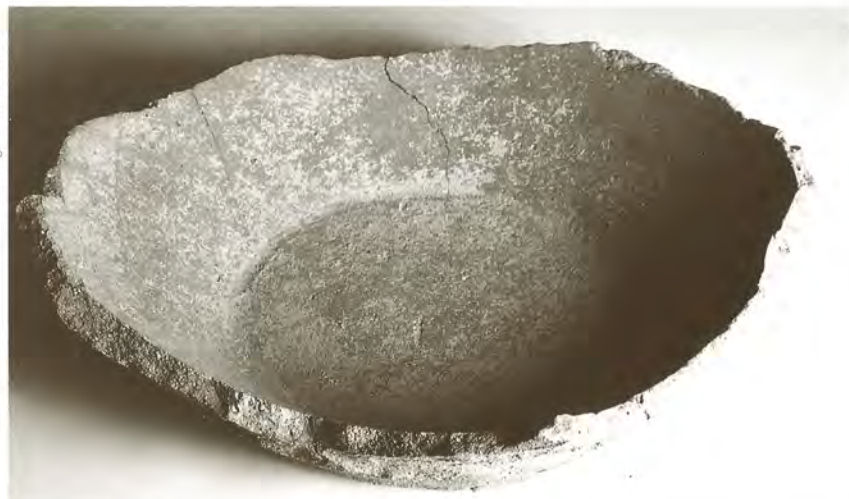
que anomenem eixample, a uns 200 metres en línia recta de les premses i a una cota de 6 metres d'altitud.

A la cantonada dels carrers de Monturiol i de Llevant, les excavacions realitzades l'any 1991, sota la direcció de Joan Llinàs i de Jordi Sagrera, van descobrir una estança rectangular que amidava 7,36 x 4 metres i estava orientada nord-sud. Es tracta d'una habitació construïda amb murs molt prims, de 15 cm d'amplada, fets amb rajols i morter, a excepció del mur est, molt més sòlid, que mesura 82 cm d'amplada i està construït amb pedra. Sabem que els edificis on es desenvolupaven activitats relacionades amb el treball o l'emmagatzematge eren construïts interiorment amb murs de poca entitat, simples envans que marcaven una separació entre els diferents àmbits. Sols les parets externes que delimitaven el perímetre de l'edifici eren bastides amb una tècnica més acurada i amb major solidesa. En conseqüència, les restes localitzades permeten intuir l'existència en aquest indret d'un edifici destinat a tasques de treball i de magatzem, el límit est del qual s'ubicaria prop del lloc on hi ha l'encreuament dels carrers de Llevant i de Monturiol, a poca distància de la riera de la Font d'en Xecu, i es prolongaria cap al nord i a l'oest sota les cases veïnes i al sud sota l'actual carrer de Llevant.

L'estança, parcialment soterrada, atès que els nivells de circulació exterior són mig metre més alts, presenta dos tipus diferents de pavimentació: l'espai immediat als murs, fins a 40 cm vers l'interior, es troba recobert per un paviment de morter de calç (*opus signinum*), mentre que la part interior té un sòl de terra batuda. Prop de la part central del mur sud va localitzar-se una llar feta amb teules planes de grans dimensions (*tegulae*). El material descobert està format per una gran quantitat de fragments de *dolium* i d'àmfora,

Localització del celler i
àrees annexes

Base de dolium trobada en l'excavació de la cantonada dels carrers de Llevant i de Monturiol (excavació J. Llinàs i J. Sàgrera)

Dolium trobat a la villa del Pla de l'Horta de Sarrià de Dalt

fet que sembla indicar que es tractaria d'un lloc utilitzat per a emmagatzemar productes agrícoles, en especial vi. Aquest espai, edificat a finals del primer quart del segle I dC, restà en funcionament fins època flàvia, entorn dels anys 70-80 dC, moment on l'edifici va patir un incendi que va destruir els murs de més poca entitat.

El terreny fou seguidament anivellat mitjançant una aportació important de terres, la qual marca una nova etapa dins de l'ocupació de l'indret. En aquesta segona fase sembla funcionar aquí només el mur que limita l'edifici per la banda est, i no es coneix cap tipus de compartiment intern. En l'espai interior va localitzar-se un fons de *dolium*, encara parcialment soterrat, a més d'un volum molt elevat de fragments que pertanyen a aquest tipus de recipient. Aquestes troballes semblen demostrar que en aquesta nova fase l'edifici continuava essent un magatzem de vi o celler omplert de *dolia*. Aquestes estructures van funcionar fins aproximadament la meitat del segle II dC, quan un incendi va destruir novament el

magatzem. Aquesta destrucció comportà un canvi dins de la funcionalitat del sector, esdevenint a partir d'aquest moment una zona d'habitatges.

Les estructures excavades corresponen sens dubte a un celler, que hauria funcionat durant un període llarg de temps, des de principis del segle I fins a un moment indeterminat a l'entorn de mitjan segle II dC. La primera fase del magatzem, que abraça gran part del segle I dC, correspon a l'època d'utilització de les premses descobertes dalt del turó de l'església, la qual cosa ens permet copsar millor l'estructura i el funcionament de les instal·lacions de producció vinícola. És precisament durant aquesta etapa que la terrisseria descoberta a Llafranc coneix una activitat important relacionada amb la fabricació d'àmfores vinateres.

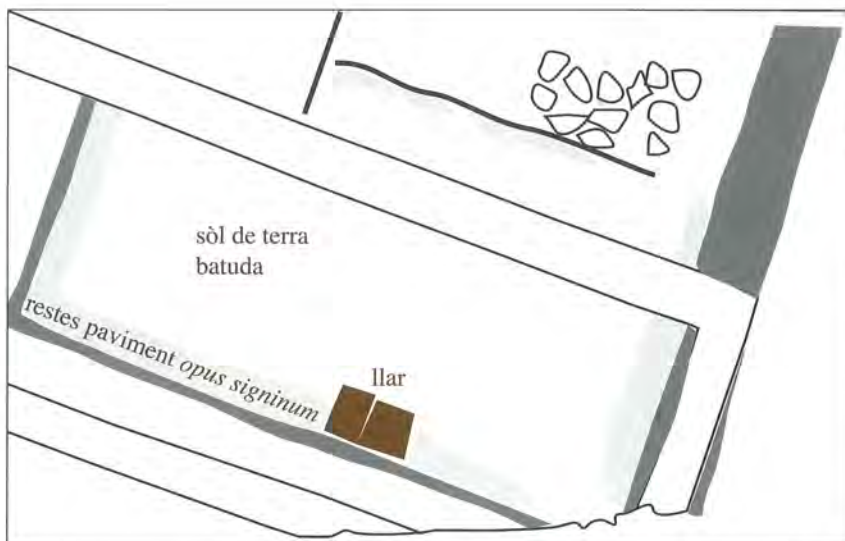
El celler de la primera fase tindria una superfície de 29 m², dimensions força reduïdes si considerem el volum total de vi que podia ser produït per les premses. En efecte, a partir de cellers ben coneguts s'ha calculat que hi havia un recipient del tipus *dolium* cada 4 m² de mitjana, fet que dona com a màxim vuit elements d'aquestes característiques. Tot i que desconeixem la talla exacta dels contenidors emprats en aquest jaciment, sabem que en general un *dolium* podia contenir entre 1.000 i 2.000 litres de vi, xifres que proporcionen un volum de líquid emmagatzemat d'almenys 7.000 / 8.000 litres si adoptem les capacitats inferiors. Els *dolia*, sempre parcialment enterrats, devien ocupar l'espai central de l'estança, allà on s'han evidenciat restes d'un sòl de terra batuda. La presència d'un paviment més consistent de morter de calç al voltant de les parets sembla manifestar que en els marges de l'habitació podien tenir lloc activitats que necessitaven la presència d'un sòl impermeable, segurament per a

facilitar les manipulacions dels líquids emvasats dins dels *dolia*.

La presència de diversos magatzems de *dolia* o cellers és un fet usual en altres establiments romans de tipologia similar, podent-se suposar l'existència a Llafranc d'altres sales d'aquest tipus situades a la rodalia. D'altra banda, cal mencionar la troballa, feta fa pocs anys, d'un *dolium* sencer, que es tornà a enterrar, arran de la realització d'uns treballs en l'àrea utilitzada com a pàrquing que s'ubica a la banda dreta de la riera de la Font d'en Xecu i a la part baixa del vessant nord-occidental del turó, a 6,5 metres d'alçada. Aquest lloc es localitza a uns 80-90 metres al nord-est del celler descobert pels treballs d'excavació. Tot i que la descoberta d'un únic *dolium* no és suficient per a proposar l'existència d'un magatzem, la seva presència és simptomàtica.

El celler en funcionament durant gran part del segle I dC presentava una llar construïda amb teules planes en un dels cantons de l'estança. La presència d'aquest tipus d'estructura no és estranya, ja que és freqüent trobar llars de foc dintre dels cellers, sobre les quals devia haver-hi calderes utilitzades per coure el most. Aquesta pràctica, ben descrita pels agrònoms romans, permetia obtenir el que s'anomena *defrutum*, un most concentrat que s'afegia al suc de raïm amb l'objectiu d'obtenir una concentració més alta de sucre i un major grau d'alcohol.

La segona fase de funcionament del celler comprèn un període que va de finals del segle I fins a l'entorn de mitjan segle II dC. La presència de *dolia* indica una activitat d'emmagatzematge de vi, bé que desconeixem les instal·lacions vinícoles utilitzades en aquest moment, ja que les premses conegudes deixaren de funcionar vers el darrer quart del segle I dC.

J. Llinàs i J. Sagera. Excavació 1991

Planta del celler

Les estances annexes

L'edifici que comprèn el celler devia tenir una extensió important, del qual s'han reconegut altres dependències a la banda occidental. Així, l'excavació realitzada l'any 1987 sota la direcció d'A. Barti i de R. Plana en el solar veí, que correspon al número 8 del carrer de Llevant, posà al descobert un petit tram d'un mur de poca entitat construït amb pedres lligades amb fang que hauria estat inutilitzat vers finals del segle I dC. Aquest mur, paral·lel al gran mur que marca el límit est del celler, senyala l'existència vers l'oest d'un altre àmbit, la funció del qual és desconeguda pel fet que l'excavació va afectar molt parcialment els nivells més antics.

Més a l'oest, en el solar de la cantonada dels carrers de Llevant i d'Isaac Peral, excavat l'any 1997 per Joan Llinàs, va descobrir-se un gran mur construït amb pedres unides amb morter, el qual sembla correspondre al límit meridional de l'edifici. Aquest mur, de gran solidesa i reforçat a la banda sud-est per un contrafort de forma rectangular, té una

Mercè Ferré

Excavació de l'any 1987 al carrer de Llevant núm. 8 (A. Bartí i R. Plana). Restes d'un mur situat a l'oest del celler

Detall dels 7 nivells de tegulae que actuaven com a aïllant, descobertes al carrer de Llevant, número 8

A. Bartí i R. Plana. Excavació 1987

cronologia similar a l'època inicial del celler, fet que demostra que les estructures que ocupen aquesta illa de cases delimitada pels carrers de Llevant, de Monturiol i d'Isaac Peral foren construïdes simultàniament, formant part d'un mateix edifici de caire productiu.

Al nord del gran mur que tancaria l'edifici per la banda sud-oest, que correspondria a l'espai interior de la part ocupada, s'han descobert dos murets bastits amb pedres lligades amb fang que separen tres àmbits, coneguts molt parcialment. Tot i que la seva funció precisa és desconeguda, podria tractar-se, segons Joan Llinàs, de zones de magatzem. Aquest sector fou remodelat en part entorn de la meitat del segle I dC per la construcció d'un paviment molt senzill fet amb terra i calç. El caràcter modest de les estructures aquí ubicades permet suposar que aquesta àrea situada a l'oest del celler era ocupada per dependències destinades al treball, molt probablement en relació a activitats vinculades a l'emmagatzematge, al tractament i al transport del vi produït localment.

A l'igual que succeïa en l'àrea del celler, es constaten canvis importants en tot aquest

sector de la banda occidental de l'edifici a finals del segle I dC. Així, en el solar situat just al costat del magatzem de *dolia*, l'excavació va constatar l'existència d'un nivell de reompliment molt potent que colga les estructures anteriors i comporta una elevació de l'espai de circulació. En tot el sector s'hi van dipositar sorres estèrils, a excepció de la cantonada nord-oest, on han aparegut set nivells de teules planes (*tegulae*) disposades en capes horitzontals molt ben col·locades. La inutilització de les estructures precedents s'acompanya de la construcció d'un paviment de gran consistència fet amb morter de calç i fragments ceràmics barrejats (*opus signinum*), el qual ocupa tota l'àrea excavada, sense que s'hagi descobert cap mur en connexió amb aquest paviment. La presència d'un sòl d'aquesta mena, que creava un espai impermeabilitzat, just al costat de l'espai emprat com a celler, suggereix que aquí es desenvolupaven tasques de manipulació de líquids, en relació segurament al tractament del vi.

Més a l'oest i prop de la cruïlla dels carrers de Llevant i d'Isaac Peral es detecta també una fase de remodelació important, bé que aquí les reformes semblen tenir lloc en un moment més tardà, ja dins de la primera meitat del segle II dC. Les construccions existents són desmuntades i sols funciona a partir d'aquesta època una estança que ocupa la banda est de la parcel·la. Aquesta dependència, delimitada pel costat oest per un mur molt senzill fet amb pedres lligades amb fang i al sud per un mur més potent, format per una doble paret construïda amb pedres i fragments de teules, s'endinsa sota les cases veïnes ubicades al nord i a l'est, sense que es conegui la seva superfície total. El paviment de l'habitació era de morter de calç (*opus signinum*), factor que indica que aquesta part de l'edifici continuava estant destinada a activitats relacionades amb el treball.

Unes tasques de seguiment de les rases fetes per a la instal·lació del gas a finals de l'any 2003 en tota la xarxa de carrers de l'eixample, realitzades per Rafael Dehesa, a qui agraïm la informació de primera mà, han aportat noves informacions d'interès, ja que en una zona propera a la cantonada dels carrers de de Monturiol i de de Llevant —on ja s'havien realitzat excavacions l'any 1991, sota la direcció de Joan Llinàs i de Jordi Sagrera—, ha demostrat l'existència de dos dipòsits revestits amb paviment d'*opus signinum* reforçats a les arestes amb mitja canya i una mica esgraonats seguint el pendent cap a la platja. La presència d'aquests *lacus* completen les dades sobre l'existència del celler en aquesta part oriental de l'eixample. També cal ressenyar que en la zona del carrer situada entre els números 34 i 36 del carrer d'Isaac Peral, va ser possible detectar restes d'un gran abocador format sobretot per fragments d'àmfora Pascual 1, molt proper al solar del número 38, on foren excavats tres forns de planta rectangular els anys 1988-1989.

Valoració global

Els treballs d'excavació, tot i ésser parcials, permeten copsar els grans trets de les estructures que haurien funcionat en aquest sector al llarg de tot el segle I i d'una bona part de la primera meitat del segle II dC. L'espai comprès entre el carrer de Llevant al sud i els carrers de Monturiol i d'Isaac Peral a l'est i a l'oest era ocupat per un gran edifici de construcció senzilla, ja que solament els murs que definien el perímetre exterior eren bastits amb una tècnica més acurada i un gruix més important. Aquest edifici, conegut aproximadament en una llargada d'uns 45 metres i una amplada d'entre 7 i 8 metres, comprenia un celler de *dolia* situat a l'extrem sud-est i

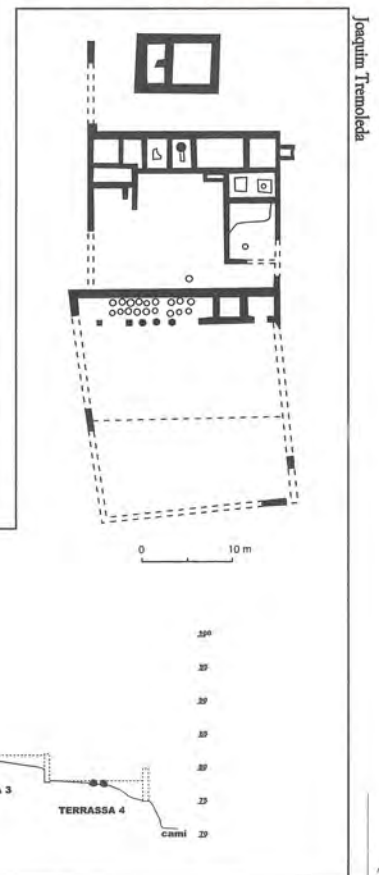
Paco Dalmau

Excavació de l'any 1997 a la cantonada dels carrers de Llevant i d'I. Peral (J. Llinàs). Edifici situat a l'oest del celler

diverses dependències a la banda occidental que actuarien molt probablement com a espais de treball relacionats amb la producció vinícola que tenia lloc a Llafranc. Cal considerar així mateix la possibilitat que hi haguessin espais oberts o patis entre els diferents àmbits construïts. Les dimensions totals de l'edifici són desconegudes, però el fet que les estructures s'endinsin sota els terrenys situats més al nord fa pensar que es podia estendre fins a una àrea situada no gaire lluny del carrer de la Xàvega, aquest darrer sector ja estava ocupat per la terrisseria. Per la banda sud, els trams de murs perimetrals reconeguts indiquen que l'edifici s'estenia per sota dels carrers de Llevant i d'Isaac Peral.

Planta i secció del jaciment romà d'El Moré (el Maresme) a partir de Arqueociència 1997

Joaquim Tremolada

L'edifici, bastit a principis del segle I dC, coneix una fase de reformes importants a finals d'aquest mateix segle i principis del següent, sense que aquestes reformes comportin un canvi dins de la seva funcionalitat. Tot i que en el sector del promontori les premses i les instal·lacions annexes haurien deixat de funcionar en els darrers decennis del segle I dC, l'activitat relacionada amb l'emmagatzematge de vi continua present en aquesta zona de l'exemple.

El celler deixa de funcionar, després de patir un incendi, en un moment proper a mitjan segle II dC. A partir d'aquest moment, aquest espai passa a convertir-se en zona d'habitatges. Pel que fa a les dependències situades a les parts central i oest de l'edifici, els resultats de les excavacions no han permès precisar la data d'abandonament, la qual seria, però, posterior al colgament del celler. Així, en el sector més occidental, prop del carrer d'Isaac Peral, es detecta després d'una etapa d'abandonament una reocupació de l'indret a finals del segle III, marcada per la presència de construccions molt modestes que continuarien actuant com a lloc destinat al treball. A la part central del carrer de Llevant, les excavacions portades a terme l'any 1987 no van aportar suficient informació per tal de datar la inutilització del paviment d'*opus signinum* en funcionament des de finals del segle I. Sols es va poder constatar la construcció d'un espai d'habitatge a principis del segle IV.

El jaciment del Moré és un centre romà dedicat a la producció de vi i, per l'organització que presenta, és un paral·lel molt clar de les instal·lacions, de vegades conservades molt parcialment, que s'han documentat a Llafranc. Està situat al Maresme, en una zona enturonada, a 94 metres sobre el nivell del mar, al costat sud-oriental de la qual

transcorre la riera del Moré, que permetia transportar el producte fins a l'embarcador que es trobava arran de la costa. Si bé la seva existència era coneguda d'antic, no fou fins als anys 90 que s'identificà com un centre terrisser. L'excavació de 1995, amb motiu de les obres de l'autopista A-19, va descobrir la totalitat de les estructures conservades.

El Moré és molt interessant per entendre com podia haver-se organitzat l'edifici de les premses i els cellers de Llafranc. La seva estructura està organitzada en quatre terrasses que s'adapten al desnivell del terreny. La primera terrassa està formada per un mur perimetral que conté l'estructura rectangular d'una torre, amb funcions de guaita. La segona terrassa està constituïda per un gran mur d'aterressament d'un metre d'amplada i uns murs perimetrals més estrets, compartimentada per envans d'uns 50 cm d'amplada. En aquesta àrea hi ha un pati al qual obren onze àmbits organitzats en forma d'U invertida. La funció d'aquests espais estava dedicada al treball de metal·lúrgia, a la forja de ferrer, al premsat del raïm i al dipòsit i fermentació del vi. La tercera i quarta terrassa eren unes zones dedicades a l'emmagatzematge.

Si bé l'exemple del Moré és el més complert i demostra com s'organitzaven aquestes estructures i quins espais s'ordenaven per cada terrassa, hi ha molts altres jaciments que es poden paral·lelitzar amb les estructures destinades al premsat i al procés de vinificació que es documenta a Llafranc.

El procés de vinificació

Columel·la, autor romà del segle I, explica en el llibre XII de la seva obra *De Agricultura* les tasques associades a la verema, al premsat del raïm, a l'elaboració i al tracta-

ment del vi. La primera recomanació és realitzar un sacrifici en honor de Líber i Libera, divinitats d'origen itàlic associades a la fecunditat animal i vegetal. Després, ja es podien començar a preparar tots els estris destinats a la recollida del raïm, així com netejar amb cura les premses i els contenidors de vi existents a l'interior del celler.

Després de la verema, la primera premsada s'efectuava a l'interior d'un dipòsit amb revestiment hidràulic o, més habitualment, a l'interior d'una tina de fusta de gran capacitat. Aquesta operació consistia a premsar el raïm amb els peus. El líquid es recollia en un dipòsit annex, situat en un nivell més baix. Aquestes estructures acostumen a ubicar-se prop de les sales on hi havia les premses.

El suc del raïm anava a un dipòsit impermeabilitzat, dotat sovint de graons per a facilitar l'entrada i la sortida. A l'interior del dipòsit acostuma a haver-hi un clot que servia per a recollir el pòsit i facilitar la neteja. En les explotacions de talla petita, el dipòsit podia ser substituït per un recipient ceràmic de grans dimensions o *dolium*.

Després de la primera premsada, les restes del raïm eren portades a la premsa. Un tronc gran d'arbre o biga (*prelum*), col·locat horitzontalment, actuava com a palanca i la seva pressió assegurava el premsatge del raïm. Aquesta biga, com s'ha dit anteriorment, era fixada per una banda mitjançant dos troncs paral·lels i verticals (*arbores*) que es trobaven encaixats en un bloc de pedra de dimensions importants. A l'altra banda, l'extrem de la biga suportava un contrapès, generalment una gran pedra emplaçada en un nivell més baix. La biga era accionada per cordes estirades per un trull que anava fixat sobre el contrapès. Primer es feia apujar el contrapès, que quedava suspès, i després, a l'anar

baixant, la biga actuava sobre el raïm destinat a ser premsat.

El suc del raïm premsat es recollia dins de dipòsits similars als utilitzats per la primera premsada. S'acostuma a trobar un dipòsit per a premsa, situat sempre en una cota inferior.

Una vegada el raïm estava ja premsat, el líquid era conservat dins de dipòsits o *lacus vinarius*, on tenia lloc una primera fermentació a l'aire lliure. Després, el most era portat al celler, per a la darrera etapa del procés de transformació. El transvasament podia fer-se manualment utilitzant recipients de fusta, o bé a partir d'un sistema de conduccions que feien circular els líquids des de les zones de premsatge, situades en llocs elevats, fins al celler.

Un cop al celler, els líquids de les diferents premsades eren barrejats i es posaven a fermentar a l'interior de contenidors del tipus *dolium* (*vinum doliare*). Aquests recipients, de dimensions considerables, eren parcialment enterrats per tal de garantir la seva solidesa (*dolia defossa*). Els agrònoms romans aconsellaven aplicar, a la part interior dels *dolia*, una capa de resina de pi calenta amb l'objectiu d'obtenir un aïllant eficaç que assegurés un tancament hermètic del recipient, evitant d'aquesta manera les pèrdues de vi així com l'alteració del producte en entrar en contacte amb l'aire.

El most es transformava en vi a l'interior dels *dolia*. Sovint s'afegia al suc del raïm un most concentrat (*defrutum*) obtingut per cocció, amb el qual s'aconseguia una major concentració de sucre i un grau més elevat d'alcohol. Les receptes del *defrutum* són ben conegudes gràcies als escrits que han deixat els autors romans, per exemple Columel·la, el qual recomana utilitzar aquest procediment

per als vins que, a causa d'una mala aptitud de la terra o a la joventut de les vinyes, no eren de gaire bona qualitat. Aquesta pràctica explica que les llars i les calderes siguin freqüents en els cellers, com seria el cas a Llafranc. Tant Columel·la com Plini el Vell, autor que va viure també al segle I, recomanen utilitzar calderes de plom i no de coure, ja que aquest darrer metall donava un gust dolent al vi. A més de la reducció del most, l'escalfor servia també per accelerar la maduració dels vins. Sabem que els romans buscaven en molts casos el gust del vi ranci.

Per a la preparació del *defrutum*, els agrònoms romans aconsellen fer servir un most cuit un any abans i deixat en reserva. Aquest most reposat era considerat molt adient per a millorar la qualitat dels vins tractats.

El vi contingut dins dels *dolia* era objecte de tractaments quasi bé diaris. La fermentació era conduïda seguint diverses receptes, que comportaven un tractament amb productes diversos. Els textos antics

esmenten certes substàncies que s'afegien al vi: aigua de mar, cendres, pols de marbre, mel, espècies, resines, herbes aromàtiques o altres tipus de vins. Columel·la per exemple, en les explotacions situades prop del mar, recomana recollir aigua de mar un dia sense vent, la qual serà bullida fins quedar reduïda a una tercera part. Aquesta aigua s'afegirà al vi conjuntament amb tota una sèrie d'herbes aromàtiques. Segons l'autor, aquest tractament donava més *bouquet* al vi.

Quan la fermentació ja s'havia acabat, les tapadores dels recipients, de fusta o potser de suro, quedaven segellades fins a la primavera. Amb motiu de la festa de les *Vinalia Priora*, el dia 22 d'abril, s'obrien les gerres i es procedia a la degustació del vi.

La comercialització del vi es feia o bé a dojo, o bé dins de bótes de fusta o, més habitualment, a l'interior d'àmfores. La presència a Llafranc d'una terrisseria que fabricava àmfores vinateres mostra que el vi produït localment era envasat dins d'aquests contenidors per a la seva venda ulterior.

La terrisseria

Tot i que la terrisseria romana es coneix encara de forma parcial, les excavacions arqueològiques i les notícies aïllades han aportat informacions sobre els forns ceràmics, els abocadors, els dipòsits i els magatzems. Aquesta estructura, de grans dimensions, va funcionar des de finals dels segle I aC fins al segle III dC.

Els forns

Els forns del carrer d'Isaac Peral

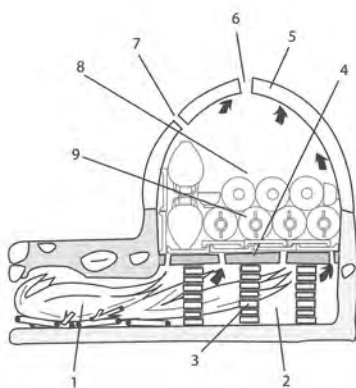
La troballa de forns ceràmics en el sector de l'eixample documenta l'existència d'una terrisseria romana a Llafranc. Les excavacions portades a terme l'any 1988 al carrer d'Isaac Peral número 38, dirigides per Amèrica Barti i Rosa Plana, posaren al descobert tres forns, a més d'àrees de treball annexes. Els forns estaven disposats en bateria, l'un al costat de l'altre, i adoptaven una orientació est-oest. De planta rectangular i formats d'una sola cambra, les seves dimensions eren de 5 m de llargada i d'1,95 m d'amplada. Es tracta d'un tipus de forn àmpliament documentat durant l'època romana i que, segons les classificacions tipològiques actuals, correspon al tipus 3a de Fletcher / tipus IIb de Cuomo di Caprio / tipus IIE de Le Ny. Dels tres forns, un ha conservat

el punt d'arrancada dels arcs que sostenien la cambra superior, un altre la quasi totalitat dels arcs, i el tercer ha estat descobert solament en la seva base atès que ja havia estat destruït d'antic.

Els forns estaven oberts en el sòl natural, la paret oest estava formada pel perfil tallat de la roca. El fet de soterrar aquest tipus d'estructures és usual, ja que així s'assegurava la seva solidesa. A la part superior d'aquest front de roca retallada s'ha descobert un mur de contenció construït a base de pedres de mida gran, el qual servia com a punt de recolzament dels tres forns per aquesta banda, pal·liant els desnivells del terreny i reforçant les estructures dels forns. Aquest mur presenta una longitud de 6 m i una amplada de 0,80 m. Les parets dels forns, de 30 cm de gruix, estaven aixecades amb tovot, que quedava cuit per l'acció de les

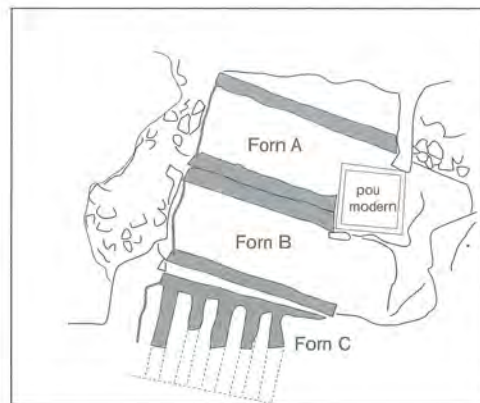
Forns descoberts al carrer d'I. Peral número 38

Reconstrucció ideal del forn C descobert al carrer d'I. Peral número 38

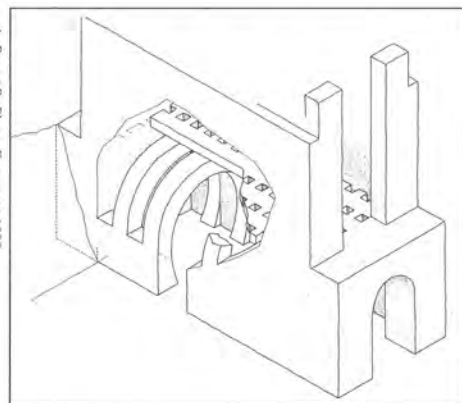

Esquema d'un forn amb les diverses parts que el formaven:

- 1- prae-furnium
- 2- fogaina o cambra de combustió
- 3- piletos o arcs de sustentació
- 4- graella amb forats de circulació
- 5- volta o cúpula
- 6- xemeneia
- 7- observatori
- 8- laboratori o cambra de cocció
- 9- càrrega de material

A. Barn i R. Plana. Excavació 1988

Martina Balmanya

altes temperatures assolides. La part interior de les parets estava allisada amb argila escampada amb les mans, tal com ho demostren les empremtes que s'han localitzat en alguns punts. Aquestes parets laterals quedaven recremades i endurides per l'acció del foc.

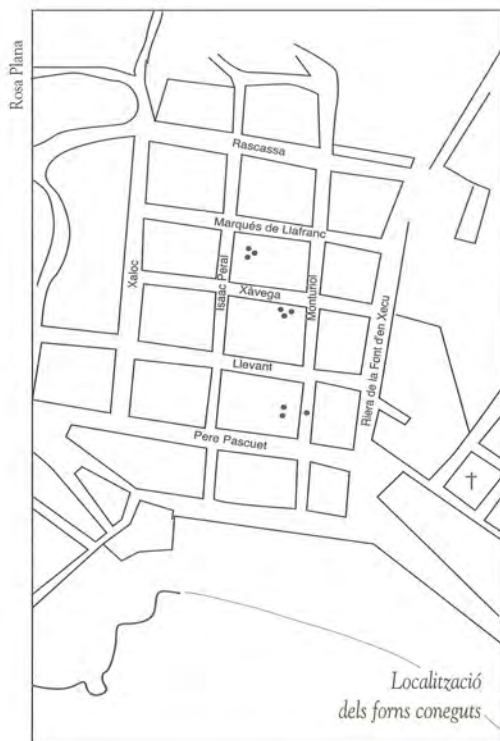
La boca del forn o *prae-furnium*, oberta vers l'est, connectava amb la cambra de combustió, on hi havia el foc que alimentava el forn. El sector davant l'entrada formava una depressió que s'ha trobat farcida de cendres i de carbons, aquí és on devia haver-hi el personal encarregat de fer funcionar el forn. La cambra inferior, amb el sòl tallat a la roca natural, s'ha trobat colgada per un nivell de cendres de textura molt dura i amb taques de color vermell i verd, producte de l'alteració de l'argila per l'alta temperatura. Aquesta cambra estava sustentada per cinc arcs que s'adossaven a les parets, construïts amb rajols.

Els arcs sostenien l'engraellat i la cambra de cuita o *laboratorium*, que sobresortien en elevació. La solera de la graella presentava tota una sèrie de forats circulars que facilitaven la circulació de l'aire calent i la cocció de les peces ceràmiques dipositades en la

cambra superior. El *laboratorium* no s'ha conservat, però devia estar construït així mateix amb tovot o rajols, i devia existir alguna mena de finestra que facilitava la tasca d'omplir i de buidar el forn després de la cuita. Tot i que aquesta part superior podia ser permanent, sabem també que molt sovint la coberta era destruïda després de cada cuita i reconstruïda posteriorment per a una nova fornada.

La cocció podia ser conduïda utilitzant diferents tècniques, principalment una cocció a foc oxidant o bé a atmosfera reductora. El primer sistema consistia a ventilar de forma constant l'interior del forn, aconseguint-se que l'aire, en entrar en contacte amb l'oxigen, afavorís la combustió dels elements orgànics de l'argila i donés una tonalitat vermellosa a la ceràmica. El segon procés es feia a la inversa, és a dir, tancar totes les obertures o entrades d'aire a la cambra de cocció per tal que la ceràmica adquirís una tonalitat fosca, grisa o ennegrida.

Un dels forns presentava en el seu interior un nombre elevat d'àmfores del tipus Dressel 2/4, un contenidor amfòric de fabricació local produït massivament a

Llafranc i en altres forns del litoral de la Tarraconense al llarg del segle I dC. La quantitat important d'àmfores d'aquest tipus, així com la presència d'alguns fragments de nanses encara crues, semblen demostrar que en la seva darrera fase d'utilització aquest forn va servir per coure principalment àmfores vinateres d'aquest tipus. Un altre dels forns hauria estat inutilitzat d'antic, tal com ho demostra la troballa en el seu interior d'un gran enderroc de pedres grans abocades sense cap disposició. El tercer forn contenia essencialment fragments de materials de construcció (*tegula* i *imbrex*), fet que podria indicar que aquest material formava part de la darrera cuita del forn. Aquests tres forns haurien funcionat al llarg del segle I dC.

Els forns de la cantonada dels carrers de la Xàvega i de Monturiol

A més d'aquests tres forns, es coneixen a Llafranc altres estructures d'aquest tipus, bé que la seva cronologia sembla ser una mica més tardana. En efecte, les excavacions realitzades l'any 1993, sota la direcció de Jordi Merino, en un solar situat a la cantonada dels carrers de Monturiol i de la Xàvega posaren al descobert tres forns petits de forma circular. A la banda nord de l'espai excavat s'hi localitzaven dos forns, un orientat vers el sud-oest i l'altre vers el sud-est, que tenien un diàmetre d'1,60 m; a la banda sud-est hi havia un altre forn que tenia unes dimensions semblants als anteriors. Tot i que no s'ha pogut determinar la seva producció, aquests forns semblen haver funcionat durant poc temps, entre 30 i 40 anys, entorn una data de mitjans del segle II dC.

Forn C descobert al carrer d'I. Peral número 38

Forns circulars descoberts a la cantonada dels carrers Xàvega i Monturiol (excavació de l'any 1993, J. Merino)

Les notícies sobre forns desapareguts

Josep Pella i Forgas, l'any 1883, esmenta la troballa d'un forn ceràmic «que se halló intacto». Tot i que no precisa el lloc de la descoberta resulta versemblant que fos en l'àrea de l'eixample, on sabem que s'ubicava la terrisseria. Coneixem també la localització d'almenys tres forns més, els quals haurien estat destruïts en gran part a conseqüència dels treballs de construcció realitzats en el sector en els anys 1960 i 1970. Aquests forns estaven agrupats en un punt del carrer de Monturiol, entre els carrers de Pere Pascuet i de Llevant.

– Un dels forns estava situat al bell mig del carrer de Monturiol, davant la casa que correspon al número 13. Es tractava, segons els testimonis que hem recollit, d'un forn de planta rectangular que amidava uns 5-6 metres de llargada per una mica més d'un

metre d'amplada i que conservava els arcs de la volta. Tot i que el forn fou destruït, es van recollir alguns materials, en particular rajoles de forma quadrada que mesuren entre 18 i 19 cm de costat i que tenen un gruix de 6-7 cm, grans talls de *tegula*, alguns mal cuits, fragments de ceràmica comuna de producció local i de ceràmica grollera, alguns fragments de rebuig de forn, claus de ferro, un fragment de *terra sigillata* sudgal·lica i un fragment d'estuc. Les restes majoritàries recollides en l'espai interior del forn corresponen a materials de construcció (rajoles i *tegulae*), la qual cosa permet suposar que el forn fou utilitzat per coure aquestes produccions. La cronologia del material trobat als voltants d'aquesta estructura seria del segle I i II dC.

– A poca distància, a uns 10 metres vers l'oest, hauria aparegut un altre forn, que també fou destruït, el qual sembla que era també de planta rectangular. En el seu interior hi havia una capa molt potent de cendres. Es recolliren materials de construcció (*tegulae*, *imbrices* i rajols), una vora de *dolium* recremada, ceràmica comuna de producció local, àmfores del tipus G.4 i restes de mol·luscs, material que proporciona una datació entorn del segle II i potser una part del segle III dC.

Rajols descoberts a l'interior d'un forn trobat al mig del carrer Monturiol

— En el mateix carrer de Monturiol i prop de l'anterior s'hi hauria localitzat també un altre probable forn, de planta circular, el qual tornà a ser tapat sense destruir-lo.

Consideracions generals

Les descobertes arqueològiques, complementades per les informacions obtingudes referents a la troballa i sovint destrucció de restes en als anys 1960 i 1970, ens permeten conèixer l'existència a Llafranc d'almenys 9 forns ceràmics, 10 si afegim el testimoni de Pella i Forgas. Un nombre tan elevat de forns indica l'extensió i la importància de la terrisseria de Llafranc. Aquestes estructures apareixen sempre reagrupades, en grups de tres forns en tots els casos coneguts, ja sigui disposats en bateria o bé situats a molt poca distància l'un de l'altre. Aquesta disposició permet copsar alguns elements en relació a l'organització interna de la terrisseria. També es constata que aquests grups de forns haurien funcionat en diferents fases, així els forns més antics, utilitzats durant el segle I dC, són els descoberts al carrer d'Isaac Peral número 38, els quals haurien estat substituïts, ja dins del segle II dC, pel grup de tres forns de petites dimensions situats en el solar de la cantonada dels carrers de Monturiol i de la Xàvega i, molt probablement també, pels forns que s'ubicaven a la part central del tram del carrer de Monturiol delimitat pels carrers de Pere Pascuet i de Llevant.

La localització dels forns mostra que la bòbila podia ocupar durant una primera fase, corresponent al segle I dC, els terrenys situats al nord de l'edifici descrit anteriorment on es desenvolupaven tasques de treball relacionades amb una producció vinícola i on hi havia el celler. En un moment més avançat, la terrisseria s'estenia també en els terrenys situats al sud-est d'aquest edifici, en una àrea ja molt

propera a la platja. Ara bé, les dades disponibles mostren que durant aquesta fase més recent gran part de les estructures de la bòbila que s'ubiquen en el sector més septentrional haurien ja deixat de funcionar. El coneixement parcial de la terrisseria dificulta establir amb una certa precisió la seva extensió i l'evolució de l'ocupació.

Els abocadors

Prop dels forns apareixen sempre abocadors o escombreres on es llençaven les peces mal cuites o trencades, les restes vitrificades i els rebutjos de ceràmica, les cendres que provenien de la neteja dels forns, i fins i tot alguns fragments d'argila sense coure. Aquest tipus d'estructura proporciona una informació de primer ordre referent als tipus de material produïts a la terrisseria. A Llafranc, l'excavació de diferents abocadors permet conèixer, a més de les produccions ceràmiques, les àrees que serien ocupades pel centre artesanal.

S'han identificat quatre abocadors situats al carrer d'Isaac Peral números 31, 38 i 40 i a la cantonada dels carrers d'Isaac Peral i de la Xàvega. Tots ells, a excepció del situat al carrer d'Isaac Peral núm. 40 que va funcionar fins al segle III, van ésser utilitzats des de finals del segle I aC fins a mitjan o a les acaballes del segle I dC. Aquesta gran àrea d'abocadors sembla mostrar que durant el segle I la terrisseria va assolir el seu màxim moment de producció, ja que a partir del segle II l'activitat disminuïria considerablement. De totes formes, cal tenir present que desconexem les escombreres associades als forns més moderns, utilitzats a partir del segle II i ubicats més al sud-est, en concret a la cantonada dels carrers de Monturiol i de la Xàvega i a la part inicial del carrer de Monturiol.

Localització dels forns i dels abocadors coneguts

Fragments d'àmfora del tipus Dressel 2/4 trobats
a l'abocador del carrer I. Peral número 38 (excavació A. Bartí i R. Plana)

Colls d'àmfora del tipus Dressel 2/4 rebregats, procedents de l'excavació del carrer d'I. Peral número 40
(excavació J. M. Nolla)

Les restes d'escombreres que han estat localitzades a Llafranc són les següents:

1- A la banda est dels tres forns descoberts en el carrer d'Isaac Peral núm. 38 va localitzar-se un abocador, de 90 cm de potència, format per gran quantitat de fragments ceràmics barrejats amb tovot cru, argila cremada i vitrificada, i cendres. El material recuperat comporta la presència d'un alt volum de fragments d'àmfora dels tipus Pascual 1, Dressel 7/11 i, en particular, de la forma Dressel 2/4. També s'ha descobert ceràmica comuna i fragments de grans contenidors del tipus *dolium*. Aquest abocador, limitat a la banda sud-est per un muret bastit amb pedres lligades amb fang que s'endinsa sota el solar veí, fou utilitzat en el període de funcionament dels forns, potser des de finals del segle I aC i sobretot al llarg del segle I dC.

2- Aquesta àrea emprada com a escombrera es prolongava vers el nord, tal com ho demostren els resultats de l'excavació realitzada per Josep Maria Nolla del solar veí l'any 1980. En efecte, a poca distància de l'abocador esmentat anteriorment i en la seva prolongació es descobriren noves restes que indiquen l'amplitud d'aquest espai on s'abocaven els rebutjos i les peces mal cuites. Aquesta escombrera més septentrional presentava diferents fases d'utilització datables entre els segles I i III dC:

- El primer nivell, del segle I, estava associat a un petit mur de pedra seca construït directament sobre la roca natural, les terres eren vermelloses i contenien molta ceràmica i algun fragment d'argila crua.

- El segon nivell, del segle II, presentava cendres, fragments ceràmics recremats i sorra. A més de materials de construcció (*tegulae* i *imbrices*) hi havia moltes àmfores (tipus Dressel 2/4 i G.4) i ceràmica comuna de producció local.

– El tercer nivell, amb una datació que arriba fins a mitjan segle III, estava format per terres compactes associades a un mur de tàpia i contenia també molts fragments, sovint cremats, de materials de construcció, d'àmfores del tipus G.4 i de ceràmica comuna.

Aquesta àrea utilitzada com a abocador devia continuar vers l'est, ja que sabem que, en els anys 1970, quan es construí un bloc d'apartaments en el solar immediat vers l'est van trobar-se moltes restes de material de forn (rebutjos, cendres i material ceràmic).

3– Al sud d'aquest sector, a uns 25-30 metres de distància, l'excavació realitzada l'any 2000 per Joan Llinàs i Jordi Merino en el solar situat a la cantonada dels carrers d'Isaac Peral i de la Xàvega va posar al descobert noves restes d'un abocador que hauria funcionat durant la primera meitat del segle I. Els nivells formats de cendres, de rebutjos de forn i de material ceràmic arriben fins la roca natural, que es localitza a una profunditat d'1,5 m. Els materials de construcció (*tegula* i *imbrex*) representen les produccions més abundants, seguides de les àmfores (tipus Pascual 1, Dressel 2/4 i Dressel 7/11) i de les ceràmiques comunes.

4– A poca distància vers el sud-oest, dos sondejos realitzats per A. Barti i R. Plana l'any 1988 al carrer d'Isaac Peral núm. 31 van descobrir també restes d'un abocador, el qual es trobava limitat per la banda oest per un mur de direcció nord-sud descobert en una llargada de 5 metres. Aquest mur, d'una amplada de 0,78 m, estava dotat d'una banquetta de fonamentació que sobresortia uns 20 cm de la línia horitzontal de la paret. La tècnica constructiva reconeguda estava basada en la disposició de filades de pedres lligades amb morter en les cares interior i exterior i un reompliment intern a base de pedres de diferents mides sense cap disposició regular.

Rebutj de forn procedent de l'excavació del carrer d'I. Peral número 38 (excavació A. Barti i R. Plana)

Enric Bruguera MACGronia

La solidesa d'aquesta estructura podria testimoniar que es tractava d'un dels murs perimetrals de l'edifici que conformava la terrisseria.

A la banda est d'aquest mur, que correspondria a l'espai interior de l'edifici, hi havia un amuntegament de fragments ceràmics, bàsicament restes d'àmfores, disposats en diferents capes i associats a blocs d'argila vitrificada i a rebutjos de forn. Les àmfores recuperades són principalment de la forma Pascual 1 i, en menor quantitat, de les formes Dressel 2/4 i Dressel 7/11, composició que indica que aquest abocador hauria estat utilitzat durant les primeres etapes de funcionament de la terrisseria.

5– En una parcel·la situada 25 metres més al sud, corresponent al número 21 bis del carrer d'Isaac Peral, treballs de construcció duts a terme en els anys 60 haurien posat al descobert, segons Joan Badia, un amuntegament d'àmfores del tipus Pascual 1, per bé que no sabem si es tractava d'un abocador de forn o més aviat d'un espai utilitzat com a magatzem.

6– Coneixem també la troballa d'un volum elevat de fragments d'àmfores al mig del carrer de Monturiol, a l'alçada del número 47, quan es realitzaven treballs en la xarxa de clavegueres, això en els anys 1960. Les

àmfores pertanyen majoritàriament al tipus Dressel 2/4, havent-hi alguns exemplars amb defectes de cocció. Entre el material recollit hi ha també una vora d'àmfora del tipus Tarraconense 1, una vora de *dolium* i alguns fragments de materials de construcció. Tot i que desconeixem les particularitats del context arqueològic, podria tractar-se també de les restes d'un abocador. Cal notar que es tracta dels vestigis més septentrionals localitzats a Llafranc, fet que mostra que la terrisseria s'estenia també per aquesta àrea del carrer de Monturiol limitada pels carrers del Marquès de Llafranc i de la Rascassa.

7- A la banda occidental del sector de l'exemple de Llafranc, a la cantonada nord-oest de la cruïlla dels carrers de Xaloc i de Llevant, en una zona bastant allunyada del nucli on s'han descobert les estructures que pertanyen a la terrisseria, a uns 100 metres al sud-oest dels forns del carrer d'Isaac Peral i a uns 60 metres de les restes més occidentals, els treballs de construcció d'una casa van descobrir bossades de material que podrien formar part d'un abocador. El material era molt abundant i nosaltres hem pogut veure fragments d'àmfora (algun exemplar del tipus Pascual 1 però sobretot vores, bases i nanses del tipus G.4) i de ceràmica comuna de producció local, també alguns fragments de ceràmica africana de cuina i de teules (alguns fragments recremats). Aquest material forneix una cronologia inicial entorn del canvi d'era, bé que els fragments més nombrosos daten del segle II i segurament d'una part del segle III. Les particularitats d'aquest conjunt de material, formant una mena de bossades, tot i que no sabem si va localitzar-se alguna estructura construïda, i la troballa de fragments amb defectes de cocció indiquen que aquest sector podria estar relacionat amb la terrisseria. Es podria pensar en una utilització eventual

d'aquesta àrea com a abocador, sense que això impliqui una extensió de l'edifici de la bòbila fins aquests terrenys.

Els àmbits de treball i els magatzems

Els forns acostumen a estar situats a l'interior d'un gran edifici format per diverses naus i espais oberts on es desenvolupaven les tasques relacionades amb el procés de fabricació de ceràmica. Aquests edificis són coneguts de forma molt parcial, ja que es tracta d'estructures de caràcter senzill que han deixat poques evidències i pel fet que molt poques terrisseries han estat excavades integralment. L'exemple millor conegut a la nostra zona és el de la bòbila de Fenals a Lloret de Mar, estudiada per Ramon Buxó i Joaquim Tremoleda: entorn d'un pati central s'ordenen unes naus cobertes a doble vessant on es desenvolupaven les tasques de producció i on es localitzaven els forns. Malgrat el caràcter fragmentari de les restes descobertes a Llafranc, l'anàlisi de tots els vestigis permet copsar certs trets de l'estructura de la terrisseria i restituir les etapes de la producció.

Els dipòsits

La primera operació consistia a preparar l'argila, ja que per confeccionar una peça ceràmica calia utilitzar una argila molt fina que s'obtenia a base de tractaments successius. L'argila era depurada sota l'acció de l'aigua, fet que explica la presència de dipòsits o basses de decantació en tots els tallers, en les quals l'argila barrejada amb aigua passava per gravitat i els components sòlids quedaven dipositats al fons. Un cop s'havia obtingut un material sense impureses, aquest es posava a assecar. L'operació següent consistia a

incorporar a l'argila un desgredant que permetés obtenir la plasticitat desitjada. La incorporació de sorra, d'òxids de ferro o d'altres minerals és freqüent.

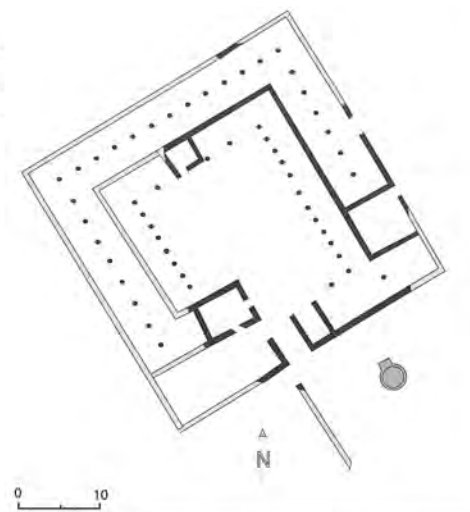
Les basses de decantació de l'argila acostumen a estar simplement excavades en el sòl i protegides amb fustes o, més habitualment, es troben folrades amb *tegulae* posades planes al fons i verticals contra les parets. A Llafranc s'han localitzat alguns dipòsits que haurien pogut tenir aquesta funció:

– A poca distància dels forns descoberts en el solar número 38 del carrer d'Isaac Peral van descobrir-se dos aljubs de dimensions molt reduïdes situats a l'est de la boca d'entrada dels forns. Aquests dipòsits, de planta rectangular, estaven retallats en el sauló i recoberts d'una fina capa de cal. El seu període d'utilització degué ser bastant curt, atès que molt ràpidament foren colgats i tot l'espai passà a funcionar com a abocador dels forns.

– En aquest mateix solar es descobrí un altre aljub, però de cronologia més tardana pel fet que estava construït damunt d'un dels forns en funcionament durant el segle I. Aquest dipòsit, que amidava 2,85 x 1,88 m amb una profunditat de 0,48 m, estava recobert d'una fina capa de calç. Just al seu costat hi havia les restes d'una canonada feta amb *imbrices* col·locats del dret i de l'inrevés que, seguint el pendent del terreny, portaria aigua fins a aquesta estructura.

– Coneixem també un altre dipòsit, de major grandària, ubicat en el solar de la cantonada dels carrers de Monturiol i de la Xàvega, excavat l'any 1993 per Jordi Merino. De planta rectangular i tallat parcialment a la roca natural, aquest dipòsit de poca fondària estava delimitat per *tegulae* col·locades en posició vertical. Les seves dimensions eren de més de 7 m de llargada per 5 m d'amplada.

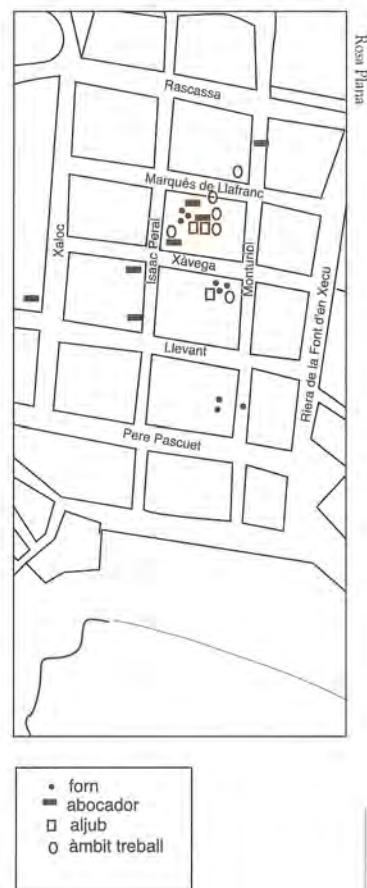
Joaquim Tremoleda

Aquesta estructura, en funcionament durant tot el segle I i potser fins i tot principis del segle II, seria contemporània dels forns del carrer d'Isaac Peral, que es localitzen a uns 40 metres de distància vers el nord-oest. Podríem en conseqüència suposar que en el moment d'ús d'aquests forns, l'argila era tractada en aquest espai més meridional. La presència propera de l'aljub, a 5,5 m vers l'est, d'un mur de pedra seca de 50 cm de gruix, d'orientació també nord-sud, mostraria l'existència d'un àmbit possiblement cobert emprat pels ceramistes. Cal esmentar que en aquest mateix solar, en un nivell molt més profund, no tocat per les excavacions, els treballs de construcció posaren al descobert un gran mur de direcció est-oest que es prolongava sota el carrer de Monturiol, en direcció de la riera. Conjuntament amb el mur van aparèixer una gran quantitat d'àmfores que, tot i que desconeixem a quin tipus pertanyien, devien correspondre a les primeres produccions amfòriques d'aquest centre. Aquestes restes corresponen molt probablement a una de les primeres fases de funcionament de la terrisseria.

Planta de la bòbila romana de Fenals (Lloret de Mar)

Localització de les estructures de la terrisseria

Estesa de tegulae crues
posades a secar descobertes al
carrer d'I. Peral número 40
(excavació J. M. Nolla)

Les dependències

Una terrisseria comprenia també diferents dependències, on s'ubicaven els torns i les eines emprades pels ceramistes, on es modelaven i tornejaven les ceràmiques. Les nanses eren sovint fabricades a part i afegides una vegada s'havia acabat el tornejat, fet que explica la troballa freqüent, a l'interior de les escombreres que envoltaven l'àrea dels forns, de nanses de fang cru.

Una vegada preparades, les peces ceràmiques es posaven a assecar en espais a l'aire lliure. Les excavacions portades a terme l'any 1980, sota la direcció de J. M. Nolla, en el solar del carrer d'Isaac Peral núm. 40 proporcionaren una descoberta espectacular i única en tot el litoral català: la troballa d'una estesa de 78 teules crues disposades en catorze filades sobre una capa de sorra que impedia que s'adherissin al terra i es trenquessin en el moment d'aixecar-les per ser introduïdes al forn. Aquestes teules o *tegulae* es deixaven a l'exterior durant un cert temps, de tal manera

que el contacte amb l'aire els permetés perdre la humitat abans de ser cuites, tot i que solien tenir un cobert, ja que el sol les assecava massa ràpidament i produïa esquerdes. Les teules es localitzaren a una fondària d'un metre aproximadament, havent quedat protegides d'antic per la terra que havia anat colgant aquest espai, abandonat per raons desconegudes. Aquestes teules, bé que es trobaren intactes, es trencaven en intentar recuperar-les, conservant-se únicament una peça com a testimoni a l'actual Museu del Suro de Palafrugell. L'època de fabricació ens resta desconeguda pel fet d'haver-se trobat poc material arqueològic, però probablement estarien en relació amb el moment d'activitat dels forns situats just al sud.

Prop dels forns hi havia també espais utilitzats per guardar la llenya, dependències sovint enllosades i magatzems on es guardaven les peces de ceràmica ja cuites. Una estança d'aquestes característiques podia haver existit prop dels forns localitzats al carrer d'Isaac Peral núm. 38, ja que es posà al descobert prop de la boca d'entrada del forn més septentrional un espai pavimentat amb pedres grans, el qual s'endinsava per la banda nord sota el terreny veí. Al costat hi havia un forat de pal excavat en el sauló, el qual servia per sostenir l'estructura d'una teulada lleugera. En el nivell d'enderroc es va recuperar una quantitat molt elevada de carbons, corresponents a les restes d'un incendi que hauria ocasionat la inutilització d'aquest espai. Les àmfores (tipus Pascual 1, Dressel 2/4 i Dressel 7/11), les ceràmiques comunes, els materials de construcció (*tegulae* i *imbrices*) i els *dolia* de producció local eren clarament dominants, tractant-se segurament d'un espai cobert utilitzat com a magatzem que, atesa la proximitat dels forns, devia servir per guardar les peces acabades de coure.

Una de les teules crues recuperades el
1980-1981 i actualment conservada
al Museu del Suro de Palafrugell

En aquest mateix solar del carrer d'Isaac Peral núm. 38, a l'angle sud-est, van descobrir-se dos trams de mur que formaven una cantonada. Els murs, construïts amb pedres grans lligades amb argamassa, tenien 60 cm d'amplada. L'angle d'unió dels dos trams havia estat reforçat amb rajoles, segurament després d'una reconstrucció. Sols va poder excavar-se una petita part de l'espai interior, el qual s'endinsava sota la parcel·la veïna. El sector hauria estat utilitzat com a abocador fins a una època difícil de precisar, després es van construir els murs i un paviment fet amb talls de teules units amb calç. El poc espai excavat no va permetre copsar la funcionalitat d'aquest àmbit, però es tractaria molt probablement, atesa la seva situació, d'una dependència de la terrisseria.

Les obres de construcció, en els anys 1970, d'un bloc d'apartaments al carrer del Marquès de Llafranc núm. 9, just a l'est de la parcel·la excavada l'any 1980 per J. M. Nolla, posaren al descobert una gran quantitat de material de forn i, a tocar el carrer, les restes del que semblava ser un magatzem d'àmfores. En efecte, segons els testimonis que hem recollit, es descobrí, a 1,80 m de fondària respecte al nivell del carrer, un alt nombre d'àmfores estibades i molt ben col·locades en posició plana, els pivots orientats en direcció al carrer. Els fragments d'àmfora que s'han conservat corresponen al tipus Dressel 2/4, fet que dona una cronologia dins del segle I dC. La descripció de les restes sembla mostrar l'existència en aquest punt d'un magatzem, situat a poca distància dels forns, on s'apilarien les àmfores ja cuites.

A l'altra banda del carrer del Marquès de Llafranc i en el solar que fa cantonada amb el carrer de Monturiol, a una quinzena de metres de distància vers el nord-est del probable magatzem d'àmfores, Joan Badia va observar

A. Bartí i R. Plana. Excavació 1988

la destrucció, l'any 1976, d'un paviment fet amb toves quadrades i triangulars. S'hi recolliren fragments ceràmics que es poden datar dins de l'Alt i el Baix Imperi i un punxó que servia per decorar ceràmiques. A aquestes notícies cal afegir les dades transmeses per Josep Vives de la presència també de restes d'una canalització construïda amb rajols que, seguint una direcció nord-sud, es dirigia cap a sota del carrer del Marquès de Llafranc, i de la troballa, conjuntament a altres materials, d'algunes àmfores del tipus Dressel 2/4 amb defectes de cocció i de rebutjos de forn. Tot i que resulta impossible dissociar les diferents fases d'ocupació i el seu caràcter precís, la troballa del paviment, usual dins dels àmbits de treball, del punxó i de fragments amfòrics mal cuits documenta que aquest espai formava part de la terrisseria, almenys durant l'etapa de l'Alt Imperi. Més al nord, davant la casa del carrer de Monturiol núm. 47, es descobriren així mateix moltes àmfores, algunes deformades, que pertanyien igualment de

Cantonada d'una dependència trobada al carrer d'I. Peral número 38 (excavació A. Bartí i R. Plana)

A. Bartí i R. Plana. Excavació 1988

*Forat de pal per sostenir una teulada,
descobert al carrer d'I. Peral número 38
(excavació A. Bartí i R. Plana)*

forma majoritària al tipus Dressel 2/4. Aquestes descobertes posen en evidència que la terrisseria s'estenia també per un ampli sector de la banda nord del poble actual, existint molt probablement aquí espais de treball associats a abocadors.

Altres zones de treball haurien pogut existir més al sud, ja que les excavacions realitzades a la cantonada dels carrers d'Issac Peral i de la Xàvega van mostrar que, sobre una àrea emprada com a abocador durant la primera meitat del segle I, s'hi construïren dos àmbits durant el segle següent. Un d'ells, situat a l'angle nord-oest de la parcel·la, estava delimitat per murs fets amb rierencs units en sec, l'altre, adossat a l'anterior per la banda est, presentava murs bastits amb pedres lligades amb morter. Resulta difícil aclarir la funcionalitat d'aquestes estances, ja

que els nivells d'utilització havien estat destruïts per les construccions modernes. Solament el caràcter senzill de les estructures permet proposar que podria tractar-se de dependències relacionades amb la terrisseria, ja que hi ha indicis d'aquesta a poca distància. Vers el sud-est, a uns 30 metres, en un solar de la cantonada dels carrers de Monturiol i de la Xàvega, les excavacions posaren al descobert un dipòsit que hauria funcionat durant el segle I. Després d'una etapa de reformes, es construeixen en el mateix indret dues estances quadrangulars, d'orientació nord-oest /sud-est, delimitades per murs primers de pedra lligada amb morter i amb un paviment fet amb una capa d'argila i de calç. La seva simplicitat sembla demostrar que es tractava d'àmbits de treball. Aquestes dependències foren modificades dins de la

primera meitat del segle II i es constata la construcció de tres forns circulars. Aquestes estructures indiquen que tot aquest sector més meridional estava integrat dins de la terrisseria, existint espais coberts de treball pròxims a àrees amb forns.

Organització i periodització del centre artesanal

Les troballes realitzades en els anys 60 i 70 i els resultats de les excavacions començades als anys 80 indiquen l'existència d'una terrisseria a Llafranc. La instal·lació i continuïtat d'aquesta estructura de producció ceràmica estava garantida per l'abundància d'aigua dolça, amb la presència propera de les rieres de la Font d'en Xecu i de Llafranc, i de boscos situats en la muntanya veïna de Sant Sebastià i en l'immediat rerepaís que asseguraven l'aprovisionament de llenya per al funcionament dels forns. Un estudi recent, realitzat per Xavier Rocas, Carles Roqué i Lluís Pallí i publicat a la revista *Estudis del Baix Empordà* de l'any 2003, indica la presència d'algunes bossades d'argila en el sector de Llafranc, d'on seria extreta part de la matèria primera emprada per a la fabricació de ceràmica. Tanmateix, aquesta argila no era suficient, i podem suposar l'explotació paral·lela de les argiles de les zones de Vila-seca i d'Esclanyà, properes al poble de Palafrugell. L'elecció del lloc de Llafranc per a la implantació d'una terrisseria estaria també en relació a la proximitat al mar i a l'existència d'un port natural que podia garantir la comercialització per via marítima de les produccions de l'establiment.

Un cop extreta de les terres, l'argila podia ser guardada dins d'una fossa situada pròxima a les instal·lacions artesanals. En aquest sentit, cal valorar una informació aportada per Enric

Carreres relativa a la troballa en el solar del carrer de Monturiol núm. 49, cantonada amb el carrer de la Rascassa, d'una bossada d'argila de gran qualitat a 3 metres de profunditat, la qual sembla correspondre al mateix tipus d'argila de les teules crues posades a assecar trobades al carrer d'Isaac Peral. En molts tallers, i sovint properes a les basses de decantació, apareixen reserves d'aquest tipus. A Llafranc, aquesta fossa podia doncs estar situada prop del límit nord de la bòbila.

L'inici de l'activitat

El primer període d'activitat de la terrisseria està documentat gràcies a la troballa fortuïta al carrer d'Isaac Peral núm. 21 bis d'un conjunt d'àmfores del tipus Pascual 1 de producció local. Aquestes àmfores destinades a contenir vi comencen a ser fabricades en tot el litoral català en els darrers decennis del segle I aC, i la seva producció continua fins als inicis del segle següent. Aquest tipus d'àmfora és també freqüent en una àrea situada més al nord, corresponent al número 31 d'aquest mateix carrer d'Isaac Peral cantonada amb el carrer de la Xàvega, on s'han localitzat restes abundoses d'un abocador de forn. En aquesta mateixa cruïlla de carrers, però en el solar situat a la banda nord-est, varen aparèixer igualmen restes d'un dels primers abocadors en funcionament en aquesta terrisseria. Els tres forns més antics que han estat descoberts es localitzen més al nord, a uns 35 metres de distància. Aquests forns van poder funcionar també en el moment inicial de construcció d'aquest taller ja que en els nivells més antics de l'abocador existent a la seva rodalia les àmfores Pascual 1 són les més abundants, tot i que es constata molt ràpidament una substitució per l'àmfora Dressel 2/4.

En conseqüència, els testimonis més antics d'activitat es troben emplaçats en una àrea entorn del carrer d'Issac Peral a l'alçada aproximadament dels carrers de Llevant, de la Xàvega i arribant probablement fins al carrer del Marquès de Llafranc. Les restes ocupen una llargada entre 65 i 70 metres, sense que l'ocupació fos necessàriament contínua. La troballa d'un mur de certa entitat al carrer d'Isaac Peral núm. 31 porta a pensar que aquest podia materialitzar el límit occidental de la terrisseria. Els altres límits són ara per ara desconeguts.

Aquest centre artesanal estaria ubicat a la banda nord-oest de l'edifici on es desenvolupaven treballs relacionats amb la producció vinícola i on hi havia el celler. La complementarietat entre ambdues instal·lacions és evident, ja que la terrisseria fabricava les àmfores necessàries per envasar el vi produït localment. Cal notar així mateix que les estructures dels dos edificis segueixen una mateixa orientació nord-sud.

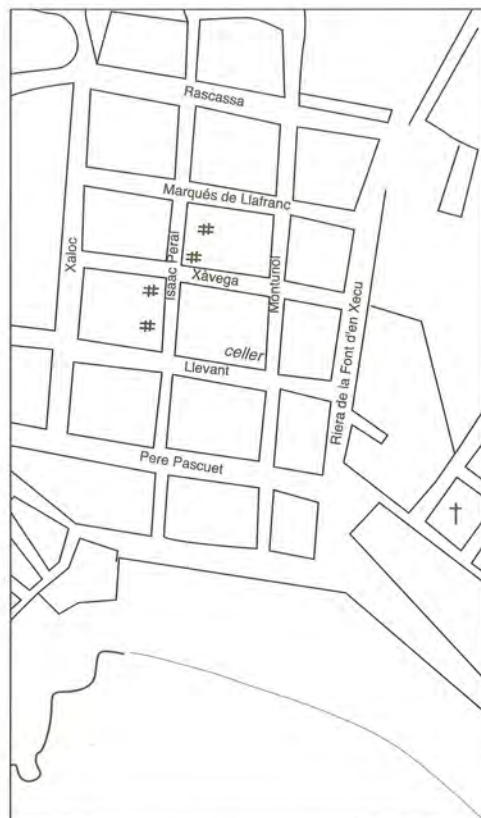
L'època de desenvolupament

L'estructura de la bòbila es coneix millor en el moment de fabricació majoritària de les àmfores Dressel 2/4, és a dir, al llarg del segle I dC. Durant aquest període funcionarien els tres forns del carrer d'Isaac Peral núm. 38 i l'extensa àrea d'abocadors que, des de la banda est dels forns, s'estén vers el nord. Al sud d'aquest indret, els abocadors citats anteriorment resten actius fins aproximadament mitjan segle I dC, deixant de ser utilitzats després. Podem suposar que l'activitat de la terrisseria es desplaçaria vers el nord, havent-se trobat, a més dels forns i les seves escombreres, un espai empedrat cobert amb una teulada lleugera que devia servir per emmagatzemar les peces ja cuites i una mena de magatzem on s'apilaven les àmfores.

L'estesa de teules crues posades a assecar podria pertànyer també a aquesta època, tot i que manquen elements cronològics per precisar la seva datació.

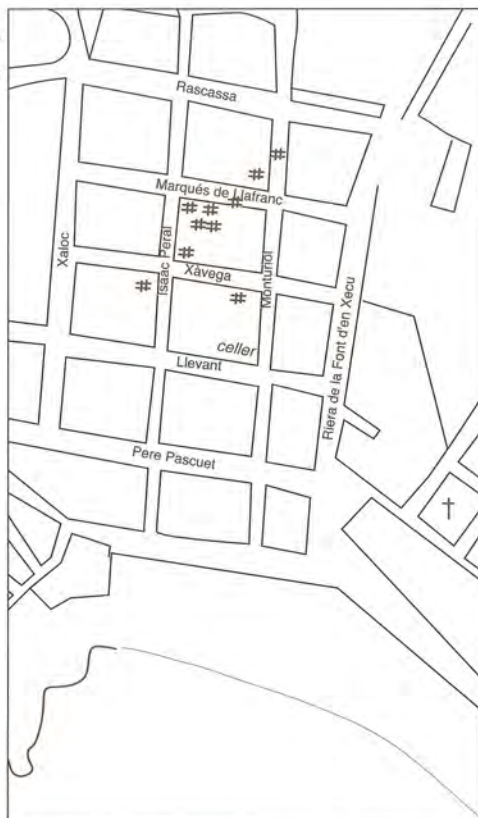
Altres indicis d'activitat d'aquest mateix moment es localitzen vers el nord-est, entorn de la cruïlla formada pels carrers del Marquès de Llafranc i de Monturiol i encara més al nord seguint aquest mateix carrer de Monturiol. Aquí, les evidències arqueològiques són molt parcials pel fet que es tracta de descobertes antigues, de restes que foren vistes mentre es procedia a la seva destrucció. Malgrat el caràcter fragmentari de les informacions, l'abundància d'àmfores del tipus Dressel 2/4 i el fet que moltes d'elles presentin defectes de coccio són elements suficients per constatar la prolongació de la terrisseria per aquest sector. Un paviment de toves descobert a la cantonada dels carrers del Marquès de Llafranc i de Monturiol podria pertànyer a una de les estances del taller, però desconeixem la cronologia exacta d'aquesta estructura. Al sud-est de l'àrea dels forns, la troballa d'un dipòsit utilitzat durant el segle I que hauria pogut servir pels treballs de decantació de l'argila, permet copsar l'extensió de l'edifici per aquesta banda.

Tanmateix, els límits d'aquest centre productor de ceràmica són difícils de precisar, ja que les troballes són molt aïllades. S'intueix malgrat tot que l'edifici adoptaria una forma més o menys rectangular, el costat llarg orientat de nord a sud. El límit septentrional podria estar situat prop de la cruïlla dels carrers de Monturiol i de la Rascassa. Quant al límit est, hi ha poques evidències, ja que l'única descoberta correspon al dipòsit emplaçat a la cantonada dels carrers de Monturiol i de la Xàvega i al mur més antic d'orientació est-oest associat a una certa quantitat d'àmfores que hauria estat descobert quan es va

Localització de les estructures pertanyents a la primera fase d'activitat de la terrisseria

procedir a edificar aquest mateix solar. Aquestes estructures marquen també els testimonis més meridionals, podent-se suposar que la terrisseria s'estenia fins aquest indret, ja que més al sud s'hi emplaçava ja el celler i les seves estructures annexes vinculades amb la producció de vi. A la banda oest, els abocadors més meridionals haurien deixat de funcionar al llarg de la primera meitat del segle I, desconeixent-se si hi havia aquí alguna altra estructura amb un període de funcionament més llarg. El nucli millor conegut se situa, com ja ha estat dit, a

Localització de les estructures pertanyents a la segona fase d'activitat de la terrisseria

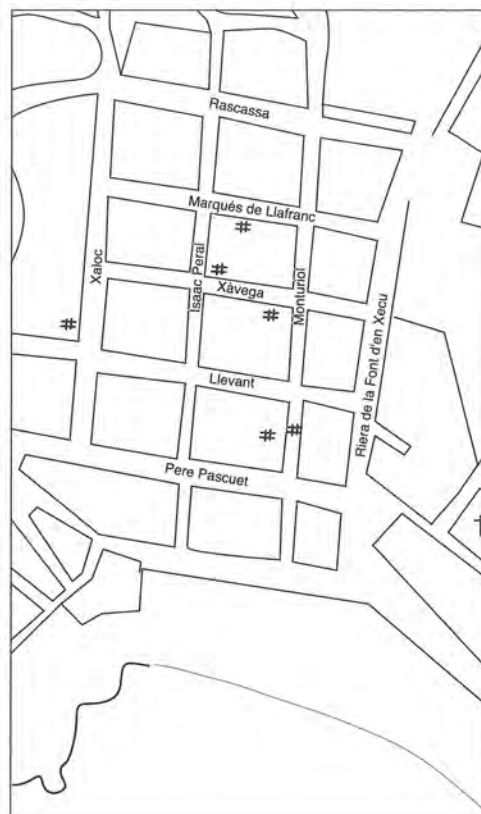
l'entorn de l'illa de cases delimitada pels carrers d'Isaac Peral i del Marqués de Llafranc. Les dimensions que en resulten, tot i ésser molt hipotètiques, són d'uns 100 metres de nord a sud i d'uns aproximadament 60 metres d'est a oest.

La darrera fase de funcionament

A finals del segle I dC o molt al principi del segle II es constata l'abandonament d'algunes estructures, així per exemple els tres forns en funcionament en el solar del carrer d'Isaac Peral núm. 38. També

Localització de les estructures
pertanyents a la darrera fase
d'activitat de la terrisseria

Rosa Plana

s'observa en altres llocs la realització de tota una sèrie de reformes que seran acompanyades de la creació de nous àmbits, com succeeix a la cantonada dels carrers de Monturiol i de la Xàvega, on el dipòsit i les estructures de la primera fase són colgades i es construeixen noves dependències, una d'elles allotjant tres forns petits de forma circular que haurien estat utilitzats a l'entorn de mitjan segle II. També seria probablement en aquesta mateixa època que haurien pogut començar a funcionar els tres forns que semblen haver existit en el tram del carrer de Monturiol limitat pels carrers de Pere Pascuet i de Llevant. Més al nord-est, a la

cantonada dels carrers d'Isaac Peral i de la Xàvega, sobre un abocador d'una fase més antiga, es basteixen dues noves estances destinades molt probablement a tasques vinculades amb l'activitat del centre terrisser.

Les produccions locals representatives de la darrera fase de funcionament de la terrisseria de Llafranc corresponen a les àmfores G.4 i a diferents recipients de ceràmica comuna, objectes que, conjuntament als materials de construcció, haurien estat fabricats fins un moment a l'entorn de la meitat del segle III. Aquest tipus de material ha estat localitzat a l'abocador descobert en el solar del carrer d'Isaac Peral núm. 40, fet que podria indicar que a prop hi podia haver forns en funcionament durant aquest període. Aquests tipus ceràmics més tardans es localitzen també a l'entorn dels forns que haurien estar destruïts en l'àrea del tram més meridional del carrer de Monturiol. Aquesta ubicació indica que la producció de ceràmica continuava vigent a la banda nord però també en una zona situada molt més al sud, on fins ara no hi havia cap testimoni d'activitat. Cal esmentar així mateix el conjunt nombrós de ceràmiques d'aquest període recollit a la cantonada dels carrers de Xaloc i de Llevant, en un sector bastant allunyat del nucli central de la terrisseria i que podria correspondre a un espai utilitzat com a abocador fora dels límits de la bòbila.

Durant el segle II i la primera meitat del segle III, la terrisseria sembla que encara es troba en plena activitat, les evidències que es daten en aquest període són nombroses. Les àrees ocupades es reparteixen entre els carrers d'Isaac Peral i de Monturiol a l'alçada dels carrers del Marqués de Llafranc i de la Xàvega, però també més al sud, entre els

carrers de Llevant i de Pere Pascuet, i fins i tot a l'oest prop de la cruïlla dels carrers de Xaloc i de Llevant. S'observa, però, que un cert nombre d'àmbits serien abandonats durant el segle II, fet que podria indicar una disminució progressiva de l'activitat d'aquest centre terrisser. Resulta interessant constatar que si bé en un primer moment les àmfores vinateres representen les produccions més importants de la bòbila, fet vinculat a la producció local de vi i a la seva comercialització, en un segon moment les produccions de ceràmica comuna semblen adquirir un paper molt més destacat. Aquesta evolució documentaria l'adaptació a una nova situació econòmica, ja que quan el comerç del vi va decaure, el centre degué desenvolupar produccions destinades a un mercat de caire més local.

El taller ceràmic de Llafranc, que agrupa un nombre elevat de forns i de dependències de treball que ocupen una extensió de terreny propera o superior a una mitja hectàrea, i que desenvolupa un ventall ampli de produccions, tal com es veurà en l'apartat següent, es consolida com una unitat que treballa a gran escala. El perfil de les produccions respon clarament a una demanda variada en relació a les necessitats d'emmagatzemar les produccions agrícoles, com seria el cas de les àmfores, però també amb una producció destacada de materials de construcció i de ceràmica comuna.

Les produccions ceràmiques

La terrisseria va produir principalment àmfores vinateres però també materials de construcció, ceràmica de cuina i vaixel·la de taula. L'estudi tipològic ha permès reconstruir el repertori de productes fabricats, i això al llarg de tot el temps en què va funcionar aquesta estructura artesanal.

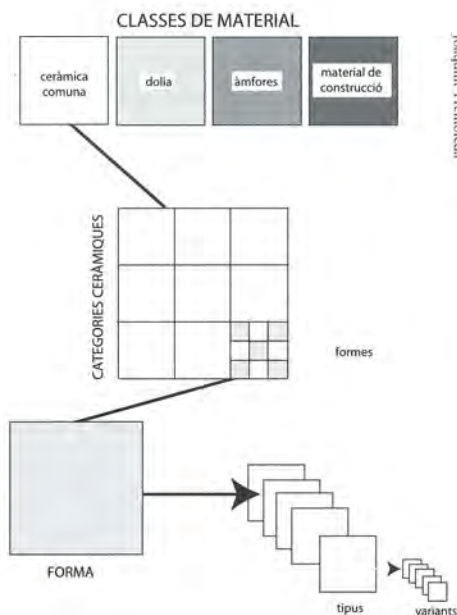
Llafranc fou un centre terrisser important, probablement el més important de la zona, ateses les seves condicions geogràfiques i el llarg període d'activitat que es documenta. La bòbila de Llafranc havia proporcionat indicis de la seva existència des de temps enrere, però fou en una campanya realitzada a finals de 1980 i inicis del 1981 que va donar una idea real de la seva importància. L'espectacularitat de les troballes realitzades en els solars que se situen entre el carrer del Marquès de Llafranc i el carrer d'Issaac Peral, la recuperació de material significatiu de la producció pròpia del taller i una excepcional estesa de teules crues, van permetre posar en valor el jaciment. Altres campanyes posteriors, en el curs dels dos darrers decennis del segle XX, com hem tingut ocasió de veure anteriorment, encara

que parcialment, han anat completant la informació.

L'extensa cronologia de l'assentament al qual estava vinculat el taller ceràmic, va permetre que aquest darrer continués en funcionament durant un període de temps molt ampli, entre l'època d'August fins a mitjan segle III, com a mínim. Altres jaciments propers, el més conegut és el de la bòbila de Fenals, no van gaudir de les mateixes condicions i, mentre que l'inici es pot considerar coetani, la seva fi fou molt més sobtada, en el regnat de Domicià.

La varietat dels productes que es fabriquen a la terrisseria de Llafranc és gran i important. Pel mètode d'elaboració, per la funció dels productes, pel mercat al qual estaven destinats i per la distribució que tingueren posteriorment podem agrupar la producció de la terrisseria en diverses classes

Esquema de les diverses
nocións usades per a l'estudi
dels materials ceràmics

de material: ceràmica comuna, *dolia*, àmfores i material de construcció.

És necessària també la consideració, dins aquest ampli marc cronològic, de les diferents fases cronològiques de les produccions. La possibilitat de poder confeccionar taules morfològiques per a diferents cronologies, en cadascun dels grups especificats anteriorment, és real en alguns casos, mentre que en d'altres, per l'estabilitat i l'estandardització del producte, seria una tasca inútil. En aquesta darrera categoria hem de col·locar-hi el material de construcció i els *dolia*. Pel que fa a la ceràmica comuna és possible en certa mesura, ja que durant el segle I es realitza una producció molt homogènia, pel que fa al repertori formal, a la resta de centres. Serà durant el segle II, però, que se singularitzen els productes i és justament la fase més tardana de la producció la que permet una caracterització

més clara i individualitzada de la manufactura sorgida de Llafranc. Pel que fa a les àmfores, la pròpia tipologia dels envasos comporta una diferenciació cronològica per ella mateixa, la qual cosa en facilita enormement la seriació.

Un altre aspecte important a l'hora de fer l'estudi de les produccions ceràmiques, i per això es farà en un apartat específic, és el de prendre en consideració les inscripcions que duen associades, generalment de dos tipus principals, els grafits, fets amb un estri punxant, sobretot els que són fets després de la cuita i, per altra banda, els segells, impresos amb una matriu sobre l'argila crua.

La ceràmica comuna i de cuina

L'estudi de la producció de la ceràmica comuna oxidada pròpia del període d'activitat del taller, això és entre els segles I-III dC és relativament complex. La problemàtica es pot concretar en tres punts bàsics: per una banda, presenta un repertori força variat; es nota també una diversitat pel que fa a l'acabat de les argiles emprades i, sobretot, una aparició irregular en el jaciment. Aquests tres factors dificulten en gran mesura la classificació i catalogació i la seva possible individualització com a produccions segures del taller de Llafranc. Aquestes dificultats d'adscripció són menors pel que fa a les ceràmiques comunes que pertanyen a contextos dels segles II i III. La catalogació del repertori propi de l'època d'August i del segle I dC, si bé presenta dificultats pel cas concret de Llafranc, s'ha clarificat mercès a l'estudi d'importants conjunts ceràmics tancats i a les noves dades que han proporcionat les excavacions de tallers localitzats en el territori, alguns de molt propers, com ara el de Fenals (Lloret de Mar).

L'observació de la ceràmica comuna recuperada en les diverses excavacions a Llafranc, juntament amb la definició del repertori que fabricaven aquests tallers ens permetrà de documentar els tipus bàsics que es fabricaven en aquest primer període d'activitat. Al costat de la ceràmica comuna oxidada, considerarem també la ceràmica de cuina, generalment fetes amb foc reductor i amb una varietat formal més limitada.

La ceràmica comuna oxidada

Una de les categories ceràmiques que presenten un repertori més ampli és la que recull, sota una nomenclatura genèrica, els exemplars oxidats, que tenen una coloració característica en tota la gamma de tons beixos, rosats o marrons. El repertori tipològic es pot reduir a unes formes bàsiques en funció del seu aspecte general i del seu ús. Malgrat aquesta limitació morfològica, les variants de cadascuna d'aquestes formes és molt gran.

En aquest apartat ens limitarem únicament a presentar aquelles formes més representatives del període que abraça des dels últims anys del segle I aC i la centúria següent, especialment la primera meitat. Aquestes formes, si bé es generen en aquest període, tenen continuïtat, de tota manera, en els segles següents.

Podem agrupar els diferents recipients, segons la seva funció, en dos grans grups: un de destinat a ser usat com a vaixella de taula, i l'altre, com a material de cuina, per a bullir, fregir, processar o elaborar i guardar aliments.

Vaixella de taula

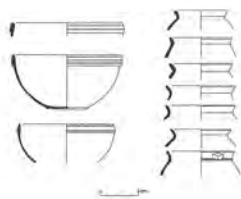
En aquest grup trobem dues formes típiques, que servien per servir líquids: la gerra i l'ampolla.

– La gerra pot presentar un perfil de cos globular, generalment dotada d'una sola nansa,

i també podem trobar la gerra de cos esfèric, tipus *olpe*, amb el coll alt i vertical, ben diferenciat. La primera és la forma més senzilla i corrent i que perviurà en tots els períodes següents de l'època romana, amb diverses variants. Alguns trets són propis del període que inclou el principat d'August fins a mitjan segle I i que són, en bona part, reminiscències de la tradició ibèrica local, com ara el manteniment d'un llavi relativament complex amb una motllura o encaix interior cada vegada menys pronunciat i, sobretot, un fons umbilicat. Aquest tret, que a partir dels regnats de Claudi i Neró desapareix, tornarà a sorgir en la segona meitat del segle II dC. Evidentment, aquests fons de gerra conviuen amb les bases planes, amb el peu lleugerament marcat o sense peu anular diferenciat. Una altra característica d'aquests recipients és la secció complexa de les nanses, amb tres lòbuls o més; les seccions circulars, el·líptiques o bilobades són pròpies de les gerres més avançades o d'altres tipus, com les ampolles.

Les dimensions d'aquesta mena de gerres són força variades, així com els seus acabats. Aquest tipus de gerra que trobem àmpliament documentades a Llafranc és universal i el tenim plenament documentat en la majoria de tallers de les comarques. Una variant d'aquestes gerres és la que està dotada de quatre nanses, dues per banda, superposades en vertical i contraposades a les altres dues. No sabem si aquesta disposició obeeïa a alguna mena de funció específica o no.

Una variant de la gerra produeix un tipus diferenciat, conegut com *oenochoe*, ja que aquesta no està dotada de boca circular sinó trilobulada, formant un vessador, i era especialment indicada per a servir líquids, aigua o vi, a taula. Les *oenochoes* en ceràmica comuna es generalitzen en el segle II dC, sobretot en la segona meitat.

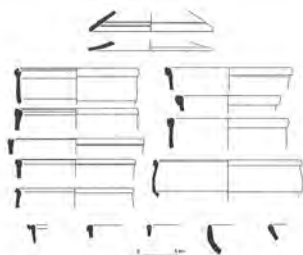

d'esquerra a dreta:

*Ceràmica comuna de producció local.
Ceràmica de parets fines: bols de perfil
globular i vora engruixida i motllur-
rada; vasos de vora exvasada i gerra
de dues nanses*

*Ceràmica comuna de producció local.
Imitacions de formes d'africana de
cuina: plats / tapadora, cassoles de
vora ametllada de la forma Hayes
197, plats de la forma Hayes 181*

*Ceràmica comuna de producció local.
Bols de carena alta i vora reentrant*

– Pel que fa a les ampolles, és una forma pròpia i típica del període augustal i de la primera meitat del segle I dC. Presenten una forma característica que no té continuïtat en la segona meitat del segle. Es tracta sempre de recipients de cos esfèrics, amb un coll estret, llarg i vertical en els exemplars més antics. Tot i que majoritàriament el llavi és senzill, acabat amb un llistó, de vegades, pot ser més complex, amb diverses motllures i encaixos en la part interna de la vora. Si duu elements decoratius són motllures senzilles. La forma més típica, però, és l'ampolla o botella senzilla de formes i desproveïda de decoració.

Els exemplars més tardans del període que comentàvem abans, es diferencien dels més antics per presentar un coll una mica més ample a la base que a la part superior. Aquestes formes sempre apareixen associades a un peu diferenciat i baix.

– Les urnes bàsicament són recipients que tenen parets cilíndriques o lleugerament còniques i la vora és exvasada, molt oberta vers l'exterior, quasi plana, amb l'acabat del llavi arrodonit, en general són sense nanses i es caracteritzen per la proporció alçada-amplada. A Llafranc és una forma molt minoritària, la cronologia probable apunta als segles I i II.

– Els plats, com a utensili per menjar els aliments servits a taula, són de forma molt simple, de parets poc altes, lleugerament corbades i base plana o amb peu anular baix.

– Els gots o vasos són peces de petites dimensions, que servien habitualment per a beure, d'altura major al diàmetre de boca i bases de petites. El repertori formal és molt variat i, en general, s'inspira en el repertori de les parets fines.

– Semblants als vasos, les tasses eren peces de taula que servien per beure. Les seves proporcions són més baixes i consten d'una o dues nanses.

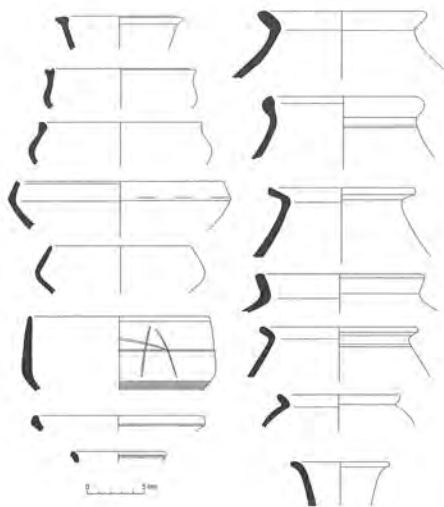
Les formes de ceràmica comuna produïdes en aquest taller en una fase que podem situar entre finals del segle I, el segle II i bona part del segle III, les podem agrupar en diverses categories que per la seva especificitat són molt significatives del taller.

– Les imitacions de la ceràmica africana de cuina: a l'interior d'aquesta categoria hi trobem diverses formes. Les que es varen fabricar a Llafranc són els plats / tapadora, les cassoles de vora ametllada i, també, els grans plats de la forma Lamboglia 9 i Lamboglia 10A o B / Hayes 181.

Les argiles d'aquestes ceràmiques són sempre molt semblants: pastes dures, rugoses, de color ataronjat, més o menys viu, rosat i beix-rosat, amb presència de desengreixant de vegades molt visible amb presència de puntes de mica, quars i calç. És una pasta que intenta imitar amb el màxim de fidelitat les pastes rugoses de l'africana de cuina, no per manca de possibilitat d'obtenir pastes més depurades, sinó per obtenir un gra que suporti amb garanties la funció principal d'aquestes peces, la funció culinària, és a dir, anar directament sobre el foc.

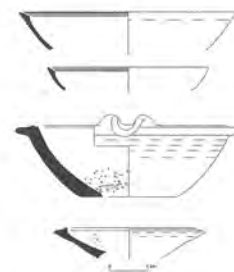
Els plats / tapadora i les imitacions de les formes 9 i 10 de Lamboglia mostren les parets interna i externa més o menys polides, rugoses i de color ataronjat; en canvi, les cassoles de vora d'ametlla imiten fins allí on poden, les engalbes peculiars de color grisós, en aquest forn, però, adoptant tonalitats blavoses o blau-negre, espesses, ben repartides, però sovint mal adherides. La paret interior, no gaire polida, té el color de l'argila. La vora tan característica d'aquests recipients és imitada amb poca traça i amb una varietat absoluta de models, moltes vegades, allunyats dels prototipus nord-africans. Els fons conservats, però, mostren, a l'exterior,

les estries, un dels elements definidors d'aquestes cassoles, que sovint presenten moltes dificultats per a ser fets de forma canònica. Entre els grans fragments recuperats predominen les cassoles de diàmetre més aviat petit entre 14 i 18 cm i una alçada probable d'entre els 7 i els 10 cm.

Pel que fa a la cronologia d'aquesta producció pensem, i el material arqueològic de l'abocador semblava confirmar-ho, que s'hauria de situar a partir de la segona meitat del segle II i durant tot el segle següent.

— Vases de parets fines: els bols de parets fines i llavi engruixit tenen una alçada entorn de 7 cm, quasi sense peu i base plana amb un petit solc marcat, ben semblant als peus de les ceràmiques emporitanes d'època baix-republicana. Les parets són corbades, obertes de vegades i altres tancant-se cap a l'interior, amb una vora engruixida d'1,5 cm, decorada amb solcs paral·lels. El diàmetre mesura entorn dels 12 cm. En general, doncs, defineixen formes semiesfèriques i globulars, de perfil continu i sense carenes marcades.

d'esquerra a dreta:

Ceràmica comuna de producció local.
Bols oberts i vora engruixida amb el llavi motllurat, bols de cos globular i vora triangular, bols de vora ben diferenciada, urnes

Ceràmica comuna de producció local.
Bols de carena marcada, gerres i olles de ceràmica comuna

Ceràmica comuna de producció local.
Gibrells, morters

L'aspecte més interessant d'aquesta producció és, tanmateix, l'engalba que cobreix internament i externa la superfície d'aquests bols, varia de textura essent de vegades molt fina i ben adherida i d'altres més espessa, però que cau amb facilitat. Aquesta mena d'engalba és brillant i de color vermell o ataronjat-vermellós, de tonalitat molt viva. Recorda algunes formes de la ceràmica de parets fines del segle I i probablement aquesta sigui la datació que li pertoca allargant-la, però, dins del segle següent.

Un altre vas de parets fines té un perfil diferent: la part superior del vas és vertical i se separa del cos, de tendència globular, amb una estria i una carena suau. En la part superior es diferencia la vora, lleugerament engruixida i arrodonida, per una estria a la part inferior. Té un diàmetre de 15 cm i una altura probable d'entre 10 i 15 cm.

Els vasets de parets fines, amb nansa o sense és una de les formes més comunes als abocadors del forn de Llafranc. Aquest vaset tindria una alçada aproximada d'entre 12 i 18 cm amb peu molt senzill o sense i base plana o quasi i un diàmetre d'entre 7 i 10 cm. El coll és estrangulat, de vegades ben remarcant amb una motllura i la vora oberta i de 0,6 a 1,5 cm d'alçada, amb l'acabat del llavi arrodonit. La paret exterior presenta a cops una mena d'engalba o cobriment de color beix o rosat. En algunes peces, les menys acabades, només es pot esmentar una mena de poliment general desigualment aconseguit. Per a la cronologia d'aquestes variants no posseïm dades absolutament fiables sobre la seva cronologia, però tot indica el segle I i, probablement, una perduració en el segle II.

D'entre la producció de parets fines dels forns de Llafranc destaca un vas que fou trobat durant les campanyes de 1988-1989 a l'interior d'un dels tres forns que estaven disposats en

bateria, en un farcit de destrucció que se situa en el segle I avançat. Aquesta forma és una petita gerra de perfil molt estilitzat, amb un cos ovoide i un coll llarg, la base té un petit peu anular i de l'espatlla en sorgeixen dues nanses contraposades i no conserva la vora. A la part central de la peça hi havia tres faixes de decoració incisa.

— Els bols: els bols o concs són peces més profundes que els plats i amb els peus ben diferenciats; servien per preparar aliments, menjar preparats semilíquids i, fins i tot, beure.

El grup dels bols presenta una gran varietat i, fins i tot, diferències notables en la cronologia d'alguns tipus. Les argiles són sempre beix, beix-grogoses o beix-rosades, dures uniformes i molt ben depurades i uns acabats exteriors excel·lents, perfectament polides i fines.

En primer lloc destaquem el bol de carena alta i vora reentrant, és a dir, que tanca cap a l'interior, compta amb nombrosos exemplars i és, sense cap mena de dubte, la variant més característica de les produccions de vaixel·la que es van fabricar al taller de Llafranc. Es tracta d'un bol d'alçada variable, d'uns 8 o 10 cm en els més grans, de parets corbades i obertes que en arribar al llavi, marcant una forta carena, tanca cap a l'interior. L'amplada del recipient, entre els exemplars que coneixem, cal situar-la entre 12,5 i 17 cm, però la mida més normal és als voltants de 14 cm. Les variants les trobem, sobretot, en la carena i en el llavi; de vegades l'inici de la vora que comença a tancar està assenyalada per una rebava i d'altres per un solc. En aquest cas les peculiaritats d'argila i acabats varien lleugerament. Sovintegen les pastes dures, compactes, quasi sempre rugoses, amb un grau desigual de depuració, a cops excel·lent

però més vegades amb desengreixant gros de punts blancs, sorrencs i micacis. El color predominant és el beix, beix-ataronjat, però també rosa i groc-verdós. A la paret exterior sol haver-hi una mena d'engalba molt fina, ben repartida i adherida, de color beix clar o beix-grogós que rarament trobem a l'interior del vas. No són rars tampoc els senyals evidents del tornejat en la paret externa. Quan no hi ha cap recobriment exterior la paret pot estar més o menys polida, però de vegades és rugosa i poc acabada. És la forma més abundant a Llafranc i cronològicament s'ha d'emmarcar entre els segles II i III amb un punt àlgid pels volts del 200.

Troblem tot seguit uns bols de mides variables, amb les parets obertes i la vora engruixida, més o menys reentrant, i el llavi amb estries marcades.

El bol de carena marcada i paret que tanca vers l'interior, sense llavi o amb una vora molt senzilla és un recipient petit o mitjà, amb diàmetres de boca d'entre 11 i 15 cm i una alçada probable entre 6 i 10 cm. Malgrat l'evident homogeneïtat d'aquestes formes, presenten variants ben marcades: un tipus d'aquests bols té la carena alta o mitjana, molt ben marcada, en forma de dos troncs de con units per la base. Aquest model segurament és antic, propi d'època augustal i del segle I dC, tot i que evoluciona cap a carenes arrodonides i baixes, de vegades amb estries en la part baixa del cos, préstec evident de les produccions africanes. Altres casos més tardans es caracteritzen per una vora bifida, carenes arrodonides i una part ondulada per sobre de la carena.

La paret exterior d'aquests bols sol estar coberta per una mena d'engalba de color beix. Tenim poca informació sobre la seva cronologia, però el material ceràmic d'aquestes característiques sol ser abundant en nivells arqueològics dels segles II i III.

Menys nombrosos són uns bols de perfil semiesfèric i amb la vora ben diferenciada, ja que es tracta d'un plegament a la part superior per crear un gran llavi engruixit de secció vagament triangular. No té carenes gaire marcades i, si és així, són just sota la vora. La varietat de dimensions és considerable i es mouen entre diàmetres de 20 a 10 cm.

Finalment, un nou tipus de bol, desconegut fins ara, mostra una gran homogeneïtat, tot i les petites variants que s'observen d'un exemplar a un altre. Es tracta d'uns bols de perfil globular, sense carena, i segurament amb un petit peu. La part més característica és la superior, definida per tenir un coll marcat només per un estrangulament i una vora amb la paret obliqua rematada amb un llavi de perfil triangular, pla en la superfície superior i un encaix intern més o menys marcat. El mòdul bàsic amida uns 10 cm d'alçada, la mateixa mesura que el diàmetre de la boca. No es coneixen restes d'engalba que recobreixin aquests exemplars i les argiles són de color vermell fosc o fins i tot morades, depenent del grau de cocció de la peça, amb presència clara i evident de petits nòduls blancs de quars usat com a desengreixant.

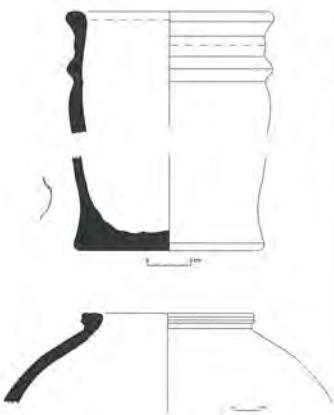
Vasos de cuina

— Les tapadores tenen forma de disc, amb un pom que sobresurt del centre de la cara externa que funciona com a agafador. S'aplica a la boca d'un recipient amb el qual, pel fet de tenir el mateix diàmetre, s'acobla perfectament per impedir que la matèria que s'hi manipula es pugui vessar o esquitxar. Solen presentar marques de torn en la superfície de la paret. Normalment estan associades a les cassoles i olles que van directament al foc, o amb plates de servir per mantenir l'escalfor.

Ceràmica de cuina
de producció local.
Olles i cassoles

Ceràmica de producció local.
Gran recipient i dolium

Joaquim Tremolada

Joaquim Tremolada

Formalment presenten poques varietats, les trobem sense la vora marcada, poc elaborades i d'altres amb vora marcada, diferenciada respecte a la paret.

– Les gibrelles són unes peces ceràmiques en forma de cabàs, amb les parets que formen una secció semicircular, sense carenes, que suaument baixen cap a la zona de la base, que sol ser anular i poc aixecada. La part més definitòria és la vora de secció triangular orientada cap a l'interior, amb un llavi completament estriat. Són també característiques unes nanses sobreaixecades i soldades sobre la vora de manera que queden horitzontals per facilitar-ne el transport.

– Els morters, com a utensilis que servien per preparar aliments trinxant-los i aixafant-los, tenien incrustacions de sorres gruixudes en el fons intern per facilitar aquesta funció abrasiva. Un cop preparats els aliments, s'usava el vessador, una altra de les parts imprescindibles en els morters. Les bases solen tenir el peu clarament marcat i ressaltat, tot i que també poden ser de base plana. Generalment són peces de gran diàmetre i poc profundes. Les variants més habituals són de vora engruixida, normalment de secció triangular o amb visera.

– Les olles sempre són de forma globular ovoide. Estan associades a bases planes, nanses verticals, dues de contraposades, i estaven destinades a anar al foc i coure aliments per ebullició.

– Els recipients per a guardar provisions són peces molt robustes i de grans dimensions, amb vores horitzontals o simplement engruixides, per a proporcionar major resistència. Les bases solen ser planes i molt gruixudes per a facilitar la seva estabilitat. Es tracta de petits *dolia* o tines.

La ceràmica de cuina

Aquesta ceràmica, que tradicionalment és coneguda com grollera reduïda de cuina, es tracta d'una ceràmica molt homogènia, tant pel que fa a la seva concepció com a la seva composició. L'argila és poc depurada, de gra gruixut i desengreixant de nòduls de quars ben visibles amb làmines de mica daurada. L'acabat extern sol ser allisat, i de vegades presenta marques de tornejat o de pentinat; la cocció es realitza majoritàriament per reducció, de la qual en resulten les típiques pastes fosques, de tons grisos i negrosos, tot i que de vegades són cuites en atmosfera oxidant i aquest aspecte és el resultat d'un contacte continuat amb el foc.

El repertori formal de la ceràmica de cuina és més limitat que el de la ceràmica comuna oxidada, perquè responen a unes línies i a uns perfils més simples. Com a resultat, es produeixen unes formes estandarditzades, molt funcionals, amb poca mobilitat i variabilitat morfològica. En coneixem els plats, sempre senzills, amb base plana; les olles, però, són amb diferència la forma més habitual. Trobem dues variants principals: l'olla de perfil en S, amb la vora exvasada, més alta que ampla, en una proporció de 3 parts d'alçada per 2 de diàmetre de boca. La segona variant inverteix les proporcions i la relació seria de 3 d'amplada per 2 d'alçada, la qual cosa produeix un cos de tendència més globular. Les gerres reproduïen els mateixos perfils de les olles amb l'afegit d'una nansa vertical per facilitar l'acció d'abocar el líquid de l'interior.

Finalment, tenim grans gibrells en ceràmica de cuina, que són peces molt pesants i massisses, amb parets gruixudes, generalment amb nanses horitzontals soldades a la paret. Són recipients que servien per a guardar aliments, per rentar, o per altres funcions domèstiques.

Els gràfits

La ceràmica, a diferència de les àmfores, no duia segells impresos, però en tractar-se d'elements d'ús quotidià sovint presenten grafitis incisos sobre les parets dels vasos o en el fons. La necessitat de posar un missatge sobre un objecte és tan vella com el mateix home. La motivació que podia empènyer una persona a realitzar un grafit sobre un vas ceràmic pot ser múltiple. Hem recollit una petita mostra de grafitis, sense voluntat de ser exhaustius, recuperats en les excavacions de Llafranc que obeeixen a objectius diferents.

– Grafit que reproduceix una *aedera*, una fulla vegetal, motiu molt habitual en epigrafia. En tot cas, revela un molt bon estil per part de l'autor, sembla que el grafit era més llarg, potser amb lletres grans. Està fet a la carena d'una gerra de ceràmica comuna oxidada, procedent de l'excavació de l'any 1988.

– Grafit amb motiu vegetal o en forma d'espina de peix. Sembla un grafit amb una finalitat purament decorativa. Fet sobre un fragment de ceràmica comuna oxidada i trobat durant la campanya de 1991.

– Grafit amb lletres en capital quadrada, gravat sobre un fragment de paret d'un vas de ceràmica de cuina i trobat en les excavacions de l'any 1991. Es veuen clarament quatre lletres força completes QRTV, mentre que la darrera podria ser una X, però també una M. Els seus excavadors, Joan Llinàs i Jordi Sagrera, proposen un abecedari, tot i que ells mateixos fan notar que faltaria la S.

– Un altre grafit fou gravat en el fons extern d'una base de bol de fabricació local, durant l'excavació de 1991. S'ha donat com a il·legible, però podria molt bé ser un grafit alfabètic amb valor numèric.

– Finalment, prendrem en consideració l'únic grafit que no està fet sobre ceràmica de producció local. En aquest cas, es tracta d'una

base de *terra sigillata* sudgal·lica amb un segell al fons intern: OF. LABIO, propi d'època clàudia, i alhora amb un grafit de propietat, és a dir, que duu el nom de la persona a la qual pertanyia el vas. En aquest cas llegim perfectament SEVE, que caldria desenvolupar, en genitiu, com *Severi* o *Severiani*.

Els tipus amfòrics

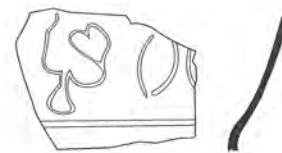
La recuperació de fragments amfòrics en un jaciment romà sempre és molt important i representa un alt percentatge en el total dels fragments ceràmics. Aquesta proporció es pot veure encara incrementada si ens trobem al davant, com és el cas, d'un centre terrisser dedicat a la manufactura de vasos ceràmics.

Durant la llarga pervivència de l'activitat del taller ceràmic que abraça tot el període altimperial, com a mínim, entre el principat d'August i la fi del segle III, es van elaborar diversos tipus d'àmfora, sis d'adscripció segura al taller, tot i que seria possible allargar la llista fins a vuit tipus diferents.

Tarraconense 1

La presència de Tarraconense 1 a Llafranc és, de moment, poc important, gairebé testimonial, però és de gran interès constatar-ne la seva fabricació, perquè es tracta d'un dels envasos més primerencs trobats en els tallers catalans. L'àrea de producció es localitza sobretot al Maresme, al lloc conegut com Sot del Camp (Sant Vicenç de Montalt), al jaciment de can Portell, al terme municipal d'Argentona, i probablement a Badalona. A partir d'aquest nucli central l'extensió per altres zones de la Tarraconense sembla evident. Així, a l'àrea gironina avui sabem que es fabricava en els jaciments costaners de Fenals (Lloret de Mar), Sant Antoni de Calonge i Llafranc.

Joaquim Tremoleda

LL-2-8-24

0 5 cm

Diversos grafitis sobre ceràmica procedents de Llafranc

La cronologia se centra en la segona meitat del segle I aC, tot i que en aquesta part del nord-est català, segurament no es pot recular gaire més dels anys 30-25 aC. Si descartem la fabricació de les imitacions de la Dressel 1 fetes a la Tarraconense, localitzades a la zona del Maresme i, en concret, al voltant del centre urbà d'*Iluro* (Mataró), que poden remuntar al segon quart del segle I aC, les àmfores del tipus Tarraconense 1 representen la primera temptativa real de crear un envàs per exportar la producció excendentària de vi cap als mercats mediterranis i són segurament una mica anteriors a les Pascual 1, tot i que arriben a conviure.

Tot i que els tallers gironins no han aportat epigrafia sobre aquesta àmfora, els noms que figuren en els segells, coneguts de temps enrere en altres zones, permeten de pensar que pertanyen a ciutadans romans originaris de la zona centretàlica, no específicament llatina, sinó de parla etrusca, osca o umbra, que formaven part de la primera colonització del territori. Aquests personatges, descendents de veterans o de civils, tindrien possessió de terres, en un primer moment vinculades al territori immediat de les ciutats, especialment d'una zona molt dinàmica i poblada com era el Maresme, el Barcelonès i probablement l'entorn de Tarragona. Una vegada assentat aquest sistema d'explotació intensiu del camp i en especial de la vinya, es produeix una extensió del model cap a altres zones com ara el camp de Tarragona i el nord-est català.

Darrerament s'han trobat segells amb escriptura ibèrica estampillats sobre àmfora Dressel 1 de la tarraconense al camp de Tarragona i un altre sobre una vora d'àmfora Tarraconense 1, aquest darrer procedent de *Salduie*, al centre històric de Saragossa. A partir de la lectura de l'exemplar de Saragossa sembla que cal relacionar-lo amb la marca TIBISI del

taller de l'Aumedina, a la Ribera d'Ebre, assenyalant dues possibilitats per a la seva interpretació: com un nom ibèric llatinitzat d'un personatge o com un topònim La importància d'aquestes troballes ve donada pel fet de constatar com en aquesta primera fase de producció dels viticultors tarraconenses s'hi incorporen propietaris o comunitats ibèriques que adopten els hàbits comercials que presentava el grup, molt homogeni, de colons itàlics. Tot això mostra com una part de la producció estava en mans d'indígenes. Es tracta probablement d'un membre de l'aristocràcia indígena, que encara no ha llatinitzat el seu nom, que gaudeix de les mateixes condicions econòmiques que els colons.

La identificació d'aquest tipus amfòric, com un envàs viner d'època augustiana, data de fa una vintena d'anys mercès als treballs de Montserrat Comas i Josep M. Nolla. El primer d'aquests autors va encunyar, per definir-lo, el terme «Laietana 1»; la identificació es féu a partir de l'estudi del conjunt amfòric trobat i conservat a Badalona. Els exemplars laietans foren presentats una altra vegada en el congrés celebrat a Badalona l'any 1985.

Paral·lelament, Josep M. Nolla proposava, al mateix congrés, la denominació «Tarraconense 1» per a la mateixa àmfora i permetia ja, per primera vegada, conèixer la forma sencera. Es tractava, en realitat, del resum d'un altre article, llavors exhaustiu pel que fa a la documentació dels paral·lels arreu de Catalunya, definició de les característiques, àrees de producció i cronologia. Aquestes qüestions de nomenclatura tenen poca importància, però nosaltres acollim preferiblement la segona opció ja que, si bé sembla un envàs que s'origina a la Laietània, és massa restrictiu per denominar un producte que, com ha estat ja demostrat, es produïa també fora dels límits d'aquell àmbit geogràfic.

Martín Almagro, que fou director de les excavacions i del Museu d'Empúries en l'època de postguerra, els anys 50, en el seu estudi de l'epigrafia emporitana cita la marca L. VENVLEI, que es troba impresa sobre el coll d'una àmfora sencera i sobre un altre fragment. A més a més, en coneixia un altre exemplar dipositat al Museu Arqueològic de Girona. En la descripció de l'àmfora, tot i que no la troba reflectida a la taula de Dressel, marca semblances amb el tipus 24; pel que fa al fragment estampillat, ens descriu les característiques de la pasta tarraconense, vermella i amb grans de quars entre la pasta. Beltrán, en el seu estudi general sobre les àmfores la considera també com una Dressel 24-25, model fabricat suposadament en època baixrepublicana.

Tot i que la fixació morfològica d'aquest tipus amfòric és relativament recent, la seva presència havia estat detectada a Empúries en la tesi de llicenciatura de J. M. Nolla, on no va passar per alt la forta personalitat d'aquesta forma, ni el seu possible origen local, la qual cosa li va permetre fer un primer assaig de les seves característiques formals. Malgrat tot, les dades disponibles eren massa limitades i provisionalment es va proposar una cronologia massa moderna, a partir del segle II.

L'associació de nous fragments, a més d'una nova estampilla L. VENVLEI, amb les formes senceres ja conegudes, fou possible arran de la campanya d'excavació del fòrum emporità, l'any 1982, en el sector de la cúria i de la basílica, on aparegueren associats a vores d'àmfora Pascual 1. Aquest fet va permetre escatir molt ràpidament el camí vers la seva diferenciació, que s'intuïa ja a partir d'aquest moment: «Si en un moment inicial, quan estudiàrem per primera vegada aquest tipus d'àmfora, dubtàvem d'atribuir-la a les produccions catalanes, ara n'estem ben segurs i fins i

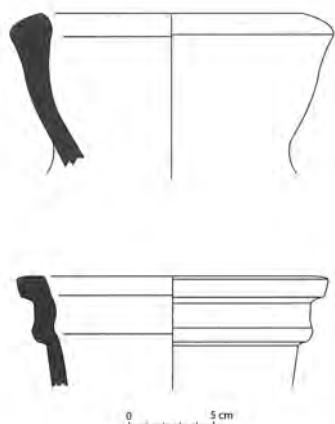

Joaquim Tremolada

tot podem precisar que seria, molt probablement un recipient típic d'època augustea, i potser d'abans i tot» (Aquilué *et al.* 1984, p. 154).

Els conjunts d'àmfores Tarraconense 1 més importants coneguts fins ara en centres de recepció o en vaixells que les transportaven són el d'Empúries, procedeixen de punts concrets com ara la muralla Rubert, l'àrea del fòrum i la casa romana número 1, i Badalona n'ha proporcionat fragments procedents del reompliment d'una sitja del carrer de Pujol, de l'excavació del pati rectoral de Sta. Maria i també d'una zona industrial propera a la *domus* del carrer de Lladó. Un altre conjunt important és el carregament del derelict de d'Illes Formigues o de Palamós, format gairebé íntegrament per Tarraconense 1, de les quals se'n recuperaren una trentena que es varen dipositar al Museu Marítim de Barcelona. També de procedència subaquàtica són alguns fragments trobats entre la costa de Llanvaneres i Mataró, i dues àmfores més, senceres, procedeixen de la zona del Cap de Creus. Del poblat ibèric del Castell de la Fosca (Palamós),

Pati de la casa núm. 47 del
carrer de Monturiol de Llafranc.
Vora d'àmfora Tarraconense 1

Àmfores *Tarraconense 1*
i *Oberaden 74*

Joaquim Tremolada

abandonat en època augustal, se'n varen recuperar fragments durant les campanyes d'excavació dels anys 1944 i 1945. Blanes és un altre punt que ha donat àmfores d'aquesta forma. A més d'aquests jaciments millor coneguts es coneix la seva presència a Blanes, *Barcino*, *Tarraco* i centres del Baix Llobregat.

Fora de Catalunya, excavacions submarines entorn d'Agde han proporcionat quatre àmfores *Tarraconense 1* senceres. Al derelict de Cap Béar III, al sud del port de Port-Vendres, varen trobar-se formant part del carregament, juntament amb àmfores Pascual 1. Nolla i Solías citen també la seva presència en nivells augustals de *Lugdunum* i Jordi Miró a Vieille-Toulouse (Haute-Garonne), Agen (Lot-et-Garonne) i Vienne / Saint-Roman-en-Gal (Isère), les dues primeres amb les marques conegudes de MEVI, L. VENVLEI i Q..., de fabricació laietana. La coneixença internacional d'aquest envàs fa que cada vegada n'apareguin més exemplars identificats a les zones centreeuropees.

Seguint a Nolla i Solías, disposem d'una descripció general del tipus com una àmfora de perfil ovoide, amb un coll no gaire alt, robust i troncocònic, de vegades quasi cilíndric, acabat amb un peu no gaire alt, robust, quasi cilíndric i massís. Les nanses són sempre curtes i robustes i surten de sota mateix del llavi i acaben a l'espatlla de l'àmfora, que no està mai marcada sinó suaument arrodonida. La secció de les nanses és sovint de secció el·líptica i aixafada i pot presentar una o diverses acanaladures a la cara superior. La cara inferior rarament no és llisa. El llavi és alhora un tret característic de l'àmfora i també la part del recipient amb més petites variants. No és mai gaire alt i sol ser sempre de parets obertes amb més diàmetre a la part de dalt que a la de baix. Les parets solen ser rectes i sovint la part superior del llavi presenta un engruïment

arrodonit, característic, de vegades en forma d'anell, formant part d'un llavi més complex. En altres ocasions aquests llavis presenten en el coll un graó de menor diàmetre en relació amb el llavi pròpiament dit, o un filet o llistell mai massa ample.

L'alçada total d'aquestes àmfores se situa entre 70 i 85 cm, amb una altura mitjana entre 75 i 80 cm; l'amplada de la panxa és de 32 / 36 cm. L'altura dels llavis és més variable i va entre 3 i 6 cm.

Els exemplars coneguts de Llafranc són dues vores. La primera procedeix de l'excavació de salvament realitzada en els mesos de març i abril de l'any 1991 a la cantonada dels carrers de Llevant i de Monturiol. Es tracta d'un fragment de vora amb l'arrancament de la nansa a la seva base. L'altre exemplar es conserva al jardí d'un domicili particular al carrer de Monturiol. També és un fragment de vora amb motllura a la part baixa, molt similar als exemplars d'aquest tipus trobats al taller de Fenals, tant pel que fa a la forma com per la composició de l'argila, ja que és una pasta d'un color ataronjat o marró clar, amb presència ben visible de quars, no gaire dura, com si la cocció s'hagués produït a una temperatura poc alta.

Oberaden 74

La presència d'aquest tipus amfòric es redueix a un fragment de vora i diversos fragments de base. Aquests fragments, apareguts durant la campanya dels anys 1988 i 1989 als solars núm. 31 i 38 del carrer d'Isaac Peral, no permeten ser taxatius a l'hora de determinar-ne la seva procedència local, ja que no presenten defectes de cocció, però el tipus i la seva cronologia corresponen perfectament al primer període d'activitat del taller.

La tipologia d'aquesta àmfora pertany a la família de les àmfores de base plana, amb una

problemàtica particular, ja que generalment s'agrupava dins de la forma Dressel 28, amb un peu d'un diàmetre relativament gran. Les seves particulars característiques han permès que l'Oberaden 74 es defineixi com una producció amb una personalitat definida i pròpia de la Tarraconense. La seva fabricació es coneix al taller de l'Aumedina i del Sot del Camp, a més d'algun altre taller del qual es coneix epigrafia. La cronologia d'aquesta àmfora s'ha de situar en època augustea i se sol trobar associada amb les Pascual 1.

Les característiques principals de l'àmfora Oberaden 74, malgrat la variabilitat de les parts, és la seva poca alçada, entre 60 i 70 cm de mitjana, un cos ovoide, acabat amb base plana, sovint amb el peu marcat i el fons alçat, amb botó central. El coll és curt i robust, de forma cònica. La carena és suau, però per la part interna, en l'entrega del coll s'observa un engruiximent de la paret, que facilita la soldadura de la peça. La vora és una de les parts més característiques: curta i robusta, té una forma de collar motllurat, sovint caracteritzat per una concavitat a la part central de la vora. Els dos extrems de les nanses entreguen a l'inici del coll i sobre l'espatlla, formant un angle recte, que de vegades està molt suavitzat i arrodonit, la secció de les nanses sol tenir un parell de ranures poc profundes sobre la cara superior.

Pascual 1

Fou el primer tipus amfòric reconegut com a producció tarraconense i gràcies a ell es va poder parlar i fer consideracions sobre una producció vinícola catalana en època romana. Els estudis sobre aquest tema, si prenem com a punt de partida la comunicació que va presentar Ricard Pascual a Barcelona, s'iniciaren a partir de 1960. Malgrat aquest inici tardà, els treballs sobre

una fabricació amfòrica local han proliferat donada la gran importància d'aquest material com a indicador econòmic que transcendeix la ceramologia estricta i permet obrir nous horitzons sobre el comerç, el consum, el transport i, en general, sobre l'economia de l'Antiguitat.

La primera interpretació del fet econòmic que representava una producció d'àmfores vineres en territori provincial la devem a l'investigador francès André Tchernia. De manera pràcticament simultània, Beltrán incloïa aquestes àmfores en la seva síntesi, sota la denominació Dreesel 1-Pascual 1. La tasca fou continuada per Ricard Pascual, de qui l'àmfora manlleua el nom, que va agrupar els tallers de l'àrea laietana, configurant-la com el nucli originari i pioner en la producció amfòrica catalana. Això no obstant, més tard ha estat possible definir millor l'abast real d'aquesta producció des de la zona de Tarragona fins a l'àrea gironina. Totes aquestes aportacions han permès incloure la Pascual 1 com a tipus propi i de ple dret en les tipologies i arribar a ser considerades en les primeres grans síntesis sobre la producció vinària, entre època republicana i altimperial, la seva comercialització i difusió, prenent com a principal font d'informació el document arqueològic.

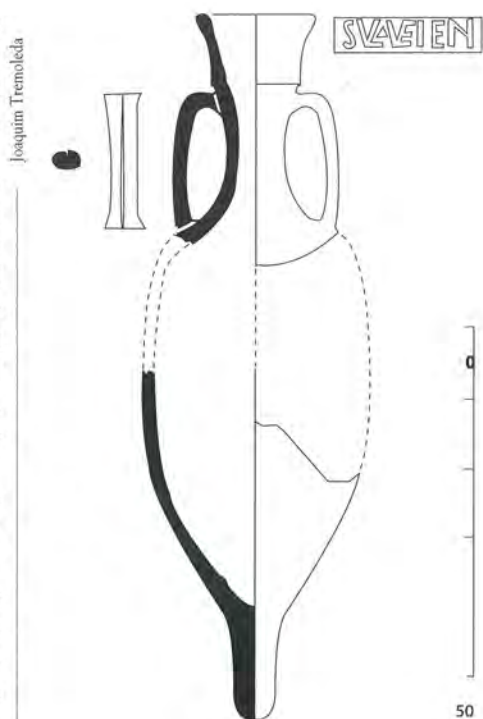
El recull de Pascual aplegava els centres productors de l'àrea del Baix Llobregat, el Vallès, Badalona i la comarca del Maresme. Posteriorment Jordi Miró i multitud d'estudis locals han completat l'àrea ja coneguda amb noves troballes i s'ha estès a altres zones catalanes com el Barcelonès, sobretot el conjunt vinculat al nucli romà de Barcelona, el Garraf, les comarques de Girona i de Tarragona. Cal dir també que el fenomen no es limita només a la zona

Perfil complet d'àmfora del
tipus Pascual 1, refet a
partir de diversos fragments,
segons J. Badia

catalana sinó que s'ha d'estendre, tot i que amb una incorporació més tardana, al nord fins a la Gàl·lia Narbonesa i, sobretot, al sud al País Valencià fins a la zona d'Alacant, amb els tallers de l'Almadrava (Dènia).

Per altra banda, la presència d'àmfores Pascual 1 als derelictes de la costa catalana i francesa és ben coneguda: els Ullastres, a Calella de Palafrugell; Culip 1 i Culip 3, al Port de la Selva, així com un altre al cap de Creus; cala Cativa i cap del Vol, també al Port de la Selva; cap Béar 1 i cap Béar 3, al sud de Port Vendres; Port Vendres 4 i 5 i, finalment, el derelict de cap Gros, entre Port Vendres i Cotlliure.

Si quan parlàvem dels noms que trobem estampats sobre les àmfores Tarraconense 1 semblava que marcaven un origen molt restringit entorn de l'àrea centreatlànica, els noms dels personatges que trobem sobre les àmfores Pascual 1 eixamplen molt més l'espectre. Aquesta àmfora, centrada en època d'August i amb una difusió que arriba fins a la Gran Bretanya, al *limes* germànic i sobretot a la Gàl·lia, mostra una sèrie de noms no només centreatlànics, sinó també del nord d'Itàlia i d'aristocràcies provincials. És especialment significativa la participació en el negoci de la producció i exportació del vi de noms com Cn. Corneli Lèntul l'augur, cònsol de Roma l'any 14 aC i amb un ampli *curriculum* de càrrecs públics; Gai Antesti, possiblement el governador de la Tarraconense l'any 25 aC o personatges vinculats a la gens Júlia, és a dir, amb Cèsar, com ara *Iulius Anicetus* i *Iulius Theophilus*. Es fa difícil de pensar en altra relació d'aquestes persones amb la Tarraconense que no sigui la propietat de *fundi* on es produeix el vi i les *figlinae*, segurament vinculades a les hisendes, que en fabriquen els envasos per a la seva exportació.

L'àmfora té una panxa ovoide, en forma de fus, acabada amb un pivot massís. La part més definitòria de la seva morfologia és la vora, sempre en forma de collar ample, d'entre 7 i 12 cm. El llavi o la part superior de la vora és arrodonida i engruixida respecte de la paret. La vora sol ser força vertical, però en alguns casos són més oberts adquirint un perfil lleugerament exvasat i se separa clarament del coll per un esglaonament exterior. Aquest efecte no es fa afegint més argila, com passava amb les Dressel 1, sinó que s'aconsegueix en el mateix procés del modelat de les peces. El coll és curt, de forma troncocònica, que està en connexió suau amb la part de l'espatlla, sense carenes marcades i aquesta s'entrega a la part més ampla del cos,

que es va estrenyent suaument fins arribar a tancar a la zona del pivot, sempre massís i alt. Les nanses són curtes, en forma de L invertida formen angle recte, amb el colze arrodonit. Estan soldades a la part superior del coll, just al final de la vora i sobre l'espatlla. La secció de les nanses és el·líptica amb un solc estret i profund a la cara exterior, mentre que la interior és llisa. L'alçada total sol oscil·lar entorn d'1 metre.

Actualment coneixem, a l'àrea gironina, diversos centres productors d'aquest envàs; Llafranc, Fenals, Calonge i s'Agaró. Tot i la cita de Mas Carbotí, Tossa de Mar, d'una vil·la amb possible producció d'àmfores Pascual 1 i Dressel 2/4, no disposem de prou evidències. Els dos primers són els tallers més ben coneguts i, per tant, quantitativament els més importants. A Llafranc, l'excavació de l'abocador més tardà ha fet que, de moment, la Pascual 1 sigui minoritària respecte a la Dressel 2/4; aquesta tendència, però, ben segur que es podrà rectificar amb la localització de nous abocadors. El taller de Calonge es troba en fase d'estudi i, pel que fa a s'Agaró, la seva presència és purament testimonial, ja que es coneix a causa d'un simple recull ocasional de material.

Pel que fa a les Pascual 1 de Llafranc, tot i la poca quantitat recuperada, es poden distingir clarament dues variants: una de boca molt oberta i llavi alt, i l'altra, de llavi lleugerament més curt i més sòlid, té les parets més verticals i no tan obertes.

Davant la gran uniformitat morfològica de la Pascual 1, Jordi Miró es decantava com a criteri més fiable a l'hora d'establir una diferenciació entre els diversos centres productors en el de les argiles, ja que les pastes de les diferents zones geogràfiques presenten una gran diversitat. Aquest podria ser, en efecte, un element vàlid, ja que poc tenen a

veure les pastes de Fenals, que encaixen perfectament en la descripció de la pasta de la Tarraconense, molt ben definida, de color vermell rajol, amb desengreixant de nòduls de quars i petits punts negres amb les del taller de Llafranc, de color beix-rosat, molt ben depurades, compactes i dures. Tot i això, cal ser prudents en aquest tema, ja que és sabut també que un mateix taller usava pastes de composició diferent i que l'extracció de les argiles no era homogènia. En aquest sentit és prou il·lustratiu el cas del mateix Llafranc.

Pel que fa al contingut d'aquestes àmfores poques novetats podem aportar al que ja sabem, primer, perquè està ben establert que servien per envasar vi i, en segon lloc, que en l'estudi de les peces llençades als abocadors del taller, les àmfores no varen ser mai utilitzades ni revestides interiorment amb resina per rebre el líquid, ja que es tracta de peces defectuoses que foren rebutjades des del mateix moment de la seva fabricació.

Llafranc és un jaciment important perquè les seves àmfores aporten epigrafia. J. Badia va publicar ja fa anys un exemplar de Pascual 1, en dos grans fragments, amb una estampilla rectangular a la vora on es podia llegir ...SVL VEIEN..., el fet de pensar que es tractava d'una cartela sencera va impedir una correcta interpretació del nom i s'ha hagut d'esperar a finals dels 80 i incís dels 90 quan excavacions modernes a Llafranc han permès trobar nous elements que permeten completar el nom que apareix tant sobre Pascual 1 com sobre *tegulae*, segons la forma següent: P. VSVL. VEIENT, *tria nomina* separat per puntuació triangular i lligams entre la V i la L, la V i la E, i la N i la T.

Els primers tallers que produeixen àmfores vineres a l'àrea gironina són els de Fenals i Llafranc. La cronologia d'aquests tallers millor coneguts no sembla pas que es pugui remuntar a mitjan segle I aC; les

Vores d'àmfora Pascual 1,
les dues darreres amb estampilla

Joaquim Tremolada

Pascual 1 devien ser contemporànies dels tipus comentats anteriorment, cobrint el darrer terç del segle I aC. Per M. Comas, l'àmfora Tarraconense 1 (Laietana 1) hauria estat la primera, essent desplaçada gradualment i de forma massiva per la Pascual 1, que dominaria totalment el mercat poc temps després, opinió que sembla compartida per la majoria d'investigadors. Aquesta diferència cronològica ha estat difícil de demostrar en els mateixos tallers, tot i que tant a Llafranc com a Fenals les Pascual 1 es troben en grans quantitats, mentre que la Tarraconense 1 pràcticament és testimonial i es troba en franca retirada. Si ens fixem en jaciments receptors, com és el cas d'Empúries, es poden aportar precisions en la línia del que hem comentat anteriorment.

El final de la seva producció és més difícil de precisar, ja que el procés de substitució per part de la Dressel 2/4 va ser lent, gradual i en bona part es deuen superposar en el temps, en tot cas no sembla pas que es fabriquessin més enllà del regnat de Tiberi. L'existència d'una producció residual durant la major part del segle I, suposadament destinada a un mercat interior, pensem que és una qüestió que no ha estat demostrada.

Dressel 2/4

Aquest tipus amfòric, tot i que era produït als mateixos tallers que varen permetre el reconeixement de les Pascual 1, no fou identificat com un model autòcton fins més endavant, probablement per la fidelitat amb què copien els models italics.

Miguel Beltrán, en el seu moment, estudià en un sol bloc les àmfores 2 a 5, 36 i 43 a 45 de Dressel. Seguint l'agrupament fet per Nino Lamboglia i Fernand Benoit, sovint s'han considerat els tipus 2-3 com el mateix, no així la forma 4. Probablement sigui en

aquests dos tipus que s'emmarcarien tipològicament les àmfores fabricades a la zona gironina.

En general, hi ha acord a considerar tota aquesta varietat de tipus i subtipus com una derivació dels prototipus grecs del segle III aC, en concret els produïts a l'illa de Cos. En primer lloc, fou imitat a Itàlia a finals del segle I aC, per substituir la Dressel 1; més tard va passar el mateix a la Tarraconense i a la majoria de regions mediterrànies occidentals com la Gàl·lia i la Bètica, substituint les Pascual 1.

L'any 1971, André Tchernia va identificar-les com a pròpies de la costa catalana i fabricades als mateixos centres que la Pascual 1. Juntament amb Fausto Zevi varen realitzar una síntesi de la presència de les Dressel 2/4 de la Tarraconense. El recull consta de 14 derelictes que transportaven àmfores Dressel 2/4 de forma exclusiva (Planier, Grand-Rouveau, Les Fourmiges, Dramont B, Chrétienne H, Cavallo 1, Sud-Lavezzi 3, Perduto 1, Est-Perduto, Barà i Cala Vellana); o combinaven aquests envasos amb un carregament de *dolia* (Petit-Conglué, Diano Marina, Ile-Rouse). És significatiu que un dels més antics –Sud-Lavezzi 3–, datat entorn l'any 15 dC, juntament amb el conjunt de Dressel 2/4 portés també una Pascual 1.

Un altre dels conjunts més antics amb presència de Dressel 2/4 de la Tarraconense és el de la Longarina, a Ostia, format per onze àmfores d'aquest tipus, juntament amb quinze Pascual 1, datat en els primers 12 anys de l'era.

Posteriorment, l'estudi de les àmfores locals ha conegut una gran profusió. Al País Valencià, el taller d'Oliva va donar les primeres mostres de productes de fabricació autòctona i a inicis dels 80 es va plantejar un estat de la qüestió sobre les àmfores, on es

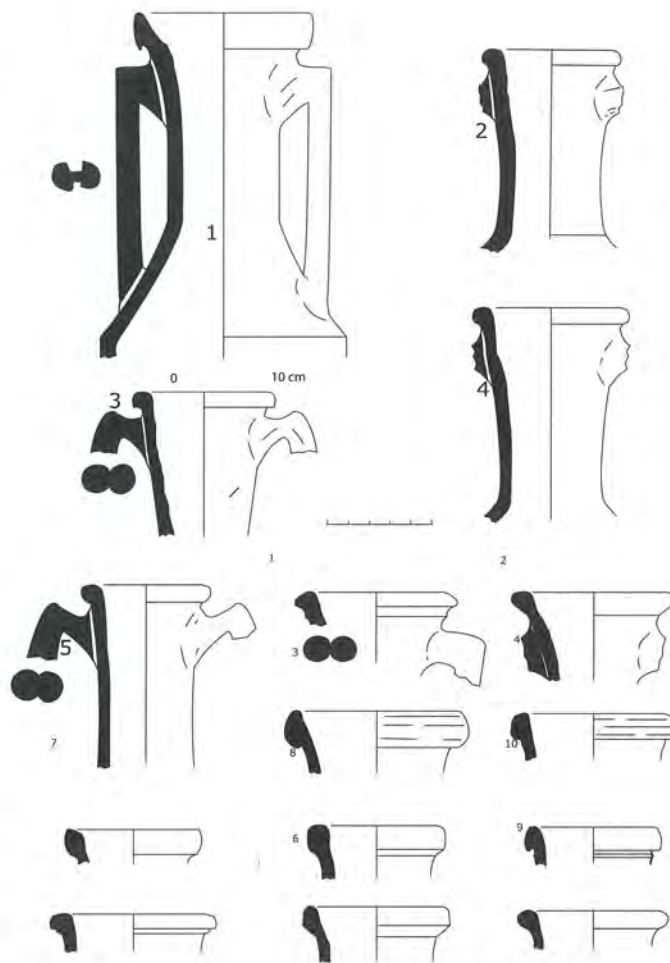
repassaven els tallers amfòrics, els més significatius serien els de Orley (Vall d'Uxó, Castelló), el Grau Vell (Sagunt), Oliva i l'Hort del Conde (Daimús, València), en els quals es varen fabricar àmfores Dressel 2/4. Les més ben conegudes són les produccions de Sagunt, ben diferenciades tipològicament i amb sis marques diferents, que es daten pels contextos arqueològics a partir d'època d'August. Al territori de la ciutat de *Dianium* trobem tallers en actiu que produeixen àmfores Dressel 2/4, el més ben conegut per les excavacions que s'hi han realitzat és el de l'Almadrava; el vi que s'hi envasava era comercialitzat per aquesta ciutat portuària.

Al sud de la Gàl·lia, es coneixen també nombrosos tallers que fabricaven Dressel 2/4. Els primers que es van reconèixer foren els de Corneilhan, al territori de Béziers, Velaux-Moulin du Pont i Velaux-Plaine du Levrau; avui cal afegir-ne una desena més, gairebé tots a l'àrea narbonesa.

Les característiques morfològiques que defineixen aquesta àmfora, amb les que, en general, hi ha acord són: una vora petita, marcada per un engruiximent semicircular a la banda externa, a continuació, el coll, alt i quasi cilíndric, clarament separat del cos mitjançant un ressalt. Les nanses, de secció bífida –autèntica o simulada–, són llargues, en angle recte, de vegades formant un colze ben marcat i d'altres més arrodonit, i s'uneixen sota la vora i a l'espatlla, per sobre de la carena; aquesta sol ser molt pronunciada, la panxa, cilíndrica, acaba amb formes arrodonides i s'uneix a un pivot massís i gruixut, acabat en punta.

Un cop reconeguda i assegurada l'existència d'una producció local d'àmfores que imitaven les Dressel 2/4 itàliques, s'avança ràpidament vers el reconeixement de la viticultura romana de la zona tarraconense.

Joaquim Tremoleda

Diversos fragments
d'àmfora Dressel 2/4

Poc temps després, l'estudi de les àmfores vineres d'Òstia deixava en evidència els problemes per identificar les diverses regions productores de Dressel 2/4. Segons Tchernia i Zevi, en un article publicat l'any 1972, «Pour les amphores Dressel 2/4, l'auteur devait en revanche confesser son incapacité à établir des critères typologiques permettant de distinguer celles de Tarraconaise de celles de Campanie ou d'ailleurs. Les variantes

produites en Tarraconaise étaient multiples...». D'aquests problemes es derivava la incapacitat per establir conclusions sobre la difusió i cronologia.

Davant el desconcert dels investigadors a l'hora de definir amb precisió no només l'evolució d'aquest tipus sinó també el reconeixement dels seus trets intrínsecs, alguns investigadors varen elaborar, a partir d'alguns exemplars de procedència segura, un sistema per objectivar les dades que aportava, en cada cas, la morfologia. La formulació d'un algorisme basat en la relació mètrica entre les parts permetia obtenir fórmules aplicables a les peces per poder-les classificar. La validació d'aquest sistema de classificació sense disposar d'informacions extrínseques, com poden ser marques o procedència d'abocador conegut és difícil d'acceptar, ja que la variabilitat de la forma de l'àmfora en un mateix taller és ben coneguda. Així doncs, sembla més oportú parlar de «família d'àmfores», amb uns trets comuns, més que no pas d'un tipus amfòric ben concret.

Un aspecte interessant a ressaltar sobre l'àmfora Dressel 2/4 és la «revolució tipològica», en paraules de Clementina Panella, que va comportar la seva aparició, ja que aquesta àmfora fou concebuda per a tenir menys pes en buit i més capacitat un cop plena, millorant considerablement la relació de pes entre contenidor i contingut, que va passar de ser 1 : 1 amb les Dressel 1 itàliques a 1 : 3 en el cas de les Dressel 2/4, amb totes les implicacions econòmiques que això comportava.

En tot cas, el canvi tipològic en les àmfores catalanes no sembla pas que impliqués un canvi tan radical, ja que les Pascual 1 mantenien una relació lleugerament inferior a 1 : 1, en favor del contingut,

mentre que les Dressel 2/4 tindrien una relació lleugerament inferior a 1 : 2. Algunes dades significatives les aporten les àmfores Dressel 2/4 recuperades en els vaixells excavats en les costes franceses; fent una mitjana sabem que l'envàs era de 15 kg de pes, respecte dels 27,75 litres de capacitat.

Aquest canvi tipològic possiblement no es pugui deslligar d'unes causes socioeconòmiques més profundes. Amb l'entrada del nou tipus, que s'inicia amb els emperadors júlio-claudis i acabarà amb els flavis, al taller de Llafranc desapareix l'epigrafia. A la costa catalana, si bé no desapareix l'epigrafia amfòrica, la majoria són abreujaments que hom ha vinculat a personatges esclaus, lliberts o lliures de baixa condició establerts al territori que produeix el vi. S'han proposat també fórmules de producció mancomunades per aquest moment enfront de la propietat aristocràtica anterior. Cal esmentar també un canvi de destinació per a la Dressel 2/4, que es vendrà massivament a Roma.

El taller de Llafranc fou el primer ben conegut i publicat, juntament amb el de Fenals; són els que tenien una estructura industrial més definida i preparada. Les dades de la bòbila de Fenals són molt significatives i, tal com passava amb la Pascual 1 va produir en gran quantitat àmfores Dressel 2/4. Entre les dues totalitzen gairebé el 99% d'un total de 2.491 individus, dels quals el 45% corresponia a la Dressel 2/4, enfront del 54% de les Pascual 1. En el cas de Llafranc, però, el millor coneixement dels abocadors on es llençaven sobretot àmfores Dressel 2/4 fa que aquest envàs sigui molt més ben conegut que les Pascual 1 del taller.

En general, les àmfores del tipus Dressel 2/4 de Llafranc presenten un conjunt poc homogeni, la qual cosa permet fer distinció

Diversos fragments
d'àmfora Dressel 2/4

Joaquín Tenaola

de diversos grups: un de força nombrós, amb vores petites i circulars, colls cònics i nanses bífides; el colze aixecat de les nanses i la manca de ressalt o esglaonament en la unió del coll amb l'espatlla poden ser trets distintius. Una altra variant, està dotada d'un llavi més alt i semicircular, per tant, la vora té un aspecte més robust, lleugerament oberta, amb la paret interior de la vora obliqua i, de vegades motllurada, mentre que en el coll recupera la verticalitat. Una tercera variant té la vora clarament exvasada i suaument motllurada. D'altres exemplars difícils d'emmarcar són poc acurats, en alguns casos motllurats i en d'altres amb solcs sota el llavi o amb llistonets en relleu. Els pivots sempre són massissos i de vegades amb una motllura a la part baixa.

Pel que fa al contingut, no hi ha discussió en considerar que era un envàs viner. Aquest tipus amfòric, que habitualment presenta nombrosos timbres impresos, en el nostre cas no presenta epigrafia. Únicament podem parlar dels grafitats fets sobre l'argila tendra amb el dit o amb un estri punxant, molt més habituals, sempre localitzats a la zona del pivot, tot i que sovint és difícil de discriminar si ens trobem davant d'un pivot de Pascual 1 o de Dressel 2/4. A Llafranc hi ha grafitats amb una B, una V, en forma de llac o amb traços de difícil lectura. En el cas de la bòbila de Fenals en tenim un repertori molt complet.

La data d'aparició de les Dressel 2/4 va ser molt controvertida, sembla, però, que fou a mitjan segle I aC, moment en què a Itàlia es començà a realitzar la substitució de les Dressel 1, tot i que en un primer moment es fabricaven de forma simultània, com sembla demostrar l'ús d'un mateix segell sobre una Dressel 1 de la Madrage de Giens i sobre una Dressel 2/4 del taller de Caneto, prop de Terracina.

Joaquim Tremolada

Pati de la casa núm. 47 del carrer de Monturiol de Llafranc. Fragments d'àmfora Dressel 2/4

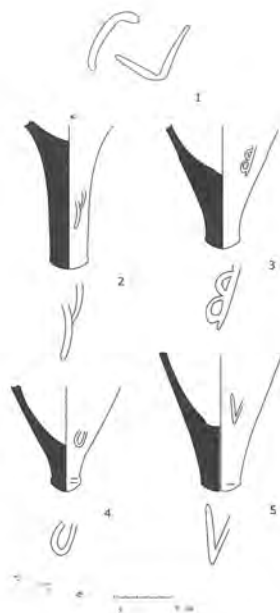
Pel que fa als tallers de la Tarraconense el procés de substitució, en aquest cas de les Pascual 1 per les Dressel 2/4, fou també gradual i durant els primers anys del segle I. Les precisions aportades per la troballa d'un dipòsit d'àmfores a Òstia són fonamentals per saber que entre els dotze primers anys de la nostra era s'exportaven conjuntament els dos tipus amfòrics de la Tarraconense.

La continuïtat de funcionament dels tallers, també a la zona gironina, mentre s'efectuava la substitució d'una àmfora per l'altra ha dificultat la determinació precisa de la cronologia d'aquest canvi. En tot cas, l'entrada de la Dressel 2/4 en els esquemes dels artesans s'hauria de situar a principis del segle I, probablement entre finals del primer i inicis del segon decenni. La fi de la producció, en canvi, l'hauríem de situar encara dins del segle I dC, en el darrer quart, en el regnat de Domicià, sense arribar mai a una datació posterior al 100. No sabem amb tanta certesa el comportament dels tallers que perduren fabricant altres envasos, com seria el cas de Llafranc; en tot cas no sembla correcte allargar la producció ni la seva comercialització en la centúria següent si no fos de forma clarament residual, ja que s'iniciaria la fabricació de nous models.

Coll d'àmfora Dressel 2/4 recollit com a rebuig de forn

Joaquim Tremolada

Grafits ante cocturam sobre pivot d'àmfora

Joan Tremolada

Dressel 7/11

L'àmfora prototípica és d'origen bètic, amb les parts pensades per a una funció específica, sobretot una boca molt oberta en forma de campana invertida per facilitar l'envasat de conserves de peix. La seva denominació prové de la taula que Heinrich Dressel va establir a partir de l'estudi de les àmfors de Castro Pretorio, a Roma, publicada al CIL XV. L'excessiva diferenciació de tipus poc clars va provocar que Nino Lamboglia unifiqués en un de sol els tipus diferenciats entre els números 7 i 11. Callender, sota la seva forma 8, considera els tipus 7-9 de Dressel. Miguel Beltrán les agrupa sota la denominació «Forma 1» d'entre les àmfors imperials hispàniques. Existeixen altres tipologies o denominacions menys usades com Camulodunum 186A o Class 17 de Peacock i Williams. Darrerament, excavacions a Cadis i a la zona de l'Estret, han aportat nous tallers coneguts que fabriquen aquests tipus amfòrics.

Les formes bètiques més antigues són les procedents d'Oberaden, que es daten cap a finals del regnat d'August. La identificació, però, de diversos tallers que fabricaven àmfors imitades d'aquests models bètics és un fet cada vegada més clar i la seva amplitud geogràfica demostrada, des del nord de la costa alacantina fins a la costa gironina, passant per Eivissa. Més problemes presenta la zona narbonesa.

Exemplars significatius trobats fora de Catalunya són els colls trobats al golf de Fos, amb les marques C. MVSSIDI NEP., coneguda també sobre Pascual 1 i Oberaden 74 i procedent possiblement del mas del Catxorro de Benifallet, molt proper a l'Aumedina, i TIBISI, també estampillada sobre Pascual 1 i Dressel 2/4, aquesta darrera fabricada a l'Aumedina. Procedents del

conjunt de la Longarina (Òstia), tres exemplars de Dressel 9 de pasta tarraconense. Quatre exemplars d'aquest tipus de procedència tarraconense provenen de l'excavació submarina del derelict Chrétienne H (Saint-Raphaël, Var). Aquestes dades permeten parlar de tres tallers que fabriquen amb seguretat àmfors Dressel 7/11 a Catalunya: l'Aumedina de Tivissa; Darró (Vilanova i la Geltrú), sense marques conegudes, i Llafranc (Palafrugell), també amb àmfors anepígrafes. A més, cal considerar el taller que marcava amb el segell C. MVSSIDI NEP., probablement el mas del Catxorro de Benifallet.

El conjunt de vores procedents de Llafranc és bastant heterogeni i no disposem de cap perfil complet. Podem concretar fins a quatre variants principals de vores. El primer és el que podríem considerar de perfil clàssic, ja que ofereix unes vores molt exvasades i motllurades, en forma de campana invertida. Els diàmetres de boca són grans i oscil·len entre els 17 i els 21 cm, l'alçada de les vores se centra a l'entorn dels 4 cm. Les nanses, de secció ovalada, enganxen just sota la vora.

En una segona variant, trobem unes boques que amiden entre 10,5 i 16 cm, sovint amb mesures de 12 i de 14 cm i una alçada que es troba entre els 4 i els 5 cm. En general són vores petites, no gaire obertes i, de vegades, verticals, amb les parets gruixudes i les vores triangulars a l'exterior, formant una mena de visera curta. La vora acaba amb una motllura arrodonida de perfil convex, deixant pas al coll; en aquest punt s'enganxen les nanses, que són de perfil aplanat.

Un tercer tipus té un diàmetre de 14-16 cm i una alçada d'entre 3 i 4 cm. Les vores són senzilles, de forma triangular, amb la paret externa lleugerament còncava i la interna arrodonida; el seu final és ben marcat per un

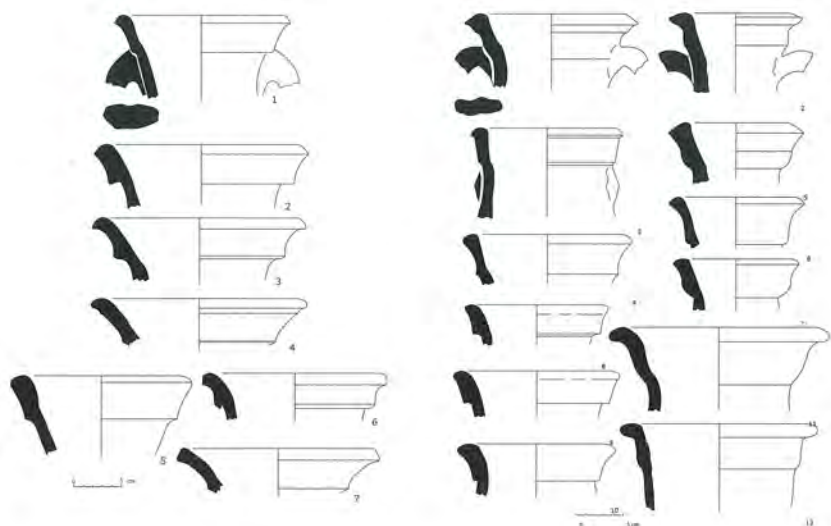
esglaó de perfil còncau que redueix el gruix de la paret i s'inicia el coll.

Finalment, podem distinguir un darrer tipus de diàmetres grans, per sobre els 20 cm i de vores d'entre els 5 i els 6 cm d'alçada. Aquestes vores, més o menys obertes, no presenten motlures ben marcades sinó, més aviat, la paret fa una sinuositat, en forma de S invertida fins arribar al coll, molt ample i robust, de forma cilíndrica o lleugerament cònica. Aquestes vores són molt similars a alguns exemplars procedents de la vil·la de Palol.

Un tret bastant característic d'aquest tipus amfòric de Llafranc, després d'haver donat aquesta descripció de les seves variants internes, és que no tenen ni unes obertures ni unes motlures tan pronunciades com les de fabricació bètica, excepció feta de la primera variant que hem descrit. Aquesta «relaxació» dels elements més definitoris del tipus Dressel 7/11 podria haver estat motivat, més que pel producte que havien d'envasar que serien els salaons, per la diversa concepció que tindrien del tipus dels artesans que treballaven al taller, ja que no coneixem si hi ha diferències de cronologia significativa en la seva producció.

Les argiles són, lògicament, idèntiques als altres tipus fabricats a Llafranc, dures, compactes, de color beix o ataronjat, amb presència de quars i mica, sobretot com a desgredant. La majoria dels fragments estaven coberts exteriorment per una engalba de color beix-groguenc repartida i ben adherida, tot i que no tots en tenen.

És probable que es comencin a fabricar ja dins del segle I, probablement de forma coetània amb la Dressel 2/4. Tot i això, sembla que el seu moment de màxim desenvolupament s'ha de situar durant tot el segle II, amb una etapa final que entra ja en el segle següent.

Joaquim Tremolada

Àmfora de vora triangular de Llafranc

Aquest tipus amfòric del qual no en coneixem cap adscripció tipològica sí que podem afirmar amb contundència que es fabricava al taller de Llafranc, ja que els dos fragments que presentem tenen evidències d'estar passats de cocció i, per tant, es tracta de rebutjos que mai ni s'arribaren a comercialitzar. Aquesta particularitat dificulta la descripció de la seva pasta perquè l'argila va agafar una tonalitat verdosa, pròpia de les peces que han rebut prolongadament un excés de temperatura.

Es tracta d'unes vores d'uns 14-15 cm de diàmetre i d'una alçada d'entre 2 i 3 cm. Les vores són marcadament triangulars, amb la part superior gairebé plana, la cara exterior és obliqua i l'angle inferior entrega a la paret de coll, punt que pot comptar o no amb una petita motllura en relleu. El coll és cònic i curt, ja que ben aviat es produeix un canvi

Vores d'àmfora Dressel 7/11

de direcció en la paret per formar l'espatlla. Les nanses són de perfil ovalat amb una acanaladura a la cara superior. Tot i que no disposem de més informacions, és evident que les nanses són curtes, amb la part superior molt enganxades sota la vora i poc obertes, deixant poc llum entre la paret del coll i la de l'espatlla. No tenim informació sobre el seu contingut ni la seva cronologia, tot i que és probable que se situï entre el segle I i el segle II dC.

Beltrán II A

Aquest tipus, també d'origen bètic, estava destinat al transport de salaons de peix. Cal dir que només comptem amb una vora per a assimilar-la a aquest tipus i no disposem de la resta del perfil, per la qual cosa, cal tenir certa reserva en la seva consideració d'àmfora de fabricació de Llafranc. El que no presenta cap mena de dubte és la utilització d'una pasta de l'àrea tarraconense, ja que és una argila de color vermell fosc, barrejada amb abundants nòduls de quars, ben visibles a ull nu. El seu diàmetre és de 20 cm i l'alçada de la vora de 2,5 cm. La forma de la vora és gairebé cilíndrica, amb el llavi completament arrodonit, però amb la part inferior sense tancar; la vora connecta amb una paret obliqua que mena cap al coll.

La seva zona habitual de producció és l'àrea bètica, la vall del Guadalquivir i la zona de l'Estret durant la primera època imperial, és a dir, el segle I i, com a mínim, la primera meitat del segle II dC.

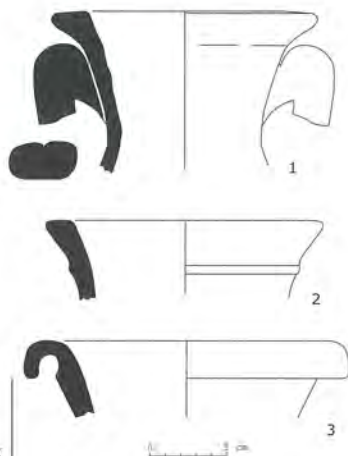
Àmfora de base plana G.4

La semblança i la intenció per part dels arqueòlegs de cercar paral·lels va fer que en un inici s'identifiqués aquesta àmfora amb la Dressel 30; tot i això, els treballs més

moderns deixen clar que és una àmfora d'origen gal i de producció local, anterior en el temps a aquell tipus. A manca de la seva inclusió en la taula de Dressel i a partir de les troballes de Nyon, Pélichet va continuar la numeració donant-li la forma 47 o segons la classificació de Niederbieren, forma 76. Ben aviat hi va haver qui va suposar el seu origen gal, Callender la va diferenciar amb la forma 10 i remarcava que fou produïda i exportada durant la segona centúria i inicis de la tercera. En la publicació de les excavacions d'Òstia, la seva absència a la tipologia de Dressel va fer que s'hi referissin com a Pélichet 47 / Niederbieren 76 o amb el número LX de les àmfores d'Òstia per distingir-la del V, propi de les Dressel 30. La primera precisió, per tant, va en el sentit de no confondre l'àmfora de base plana fabricada a les comarques gironines amb la Dressel 30. Aquesta darrera és una producció pròpia de la província *Mauretania Caesariensis*, a l'actual Algèria, dedicada probablement al transport d'oli i present en contextos del segle III. Els treballs dels arqueòlegs francesos fan referència a aquesta forma com «Gauloise 4», amb origen al Llenguadoc i trobada comunament a França, Gran Bretanya, Alemanya, Holanda i Itàlia; el contingut seria el vi i el període de fabricació des de mitjan segle I al segle III.

A la Narbonensis és l'àmfora més nombrosa i la que va gaudir de més llarga vida, al costat d'altres formes gal·les, numerades de l'1 fins al 5. La seva fabricació s'inicia la segona meitat del segle I, sobretot des de l'època flàvia, que durarà fins al segle III. Els tallers més antics que fabricaven G.1 i G.5, molt semblants morfològicament a les G.4, acabaran assimilant-se a aquesta darrera. En aquesta província s'ha pogut documentar a divuit tallers de la baixa Provença o

Altres tipus amfòrics de producció local: àmfora Beltrán II i àmfora de vora triangular

Provença litoral (La Crau d'Hyères i un taller a la regió de Fréjus); de l'alta Provença (St.-Martin-les-Eaux, Villeneuve i Volonne) i del Llenguadoc (Sallèles d'Aude, St.-Marcel, Sigean, Aspiran, Tressan, Servian, Laurens, Montbazin, Meynes, Beaucaire, St.-Gilles, Sauveterre i St.-Laurent-des-Arbres). La concentració i nivell de coneixement és molt desigual, però la zona llenguadociana està clarament al capdavant. Tot i que s'havien publicat alguns treballs sobre llocs de fabricació d'aquesta àmfora, per exemple, a Velaux, els treballs intensius en l'important centre terrisser de Sallèles d'Aude, dirigits per Fanette Laubenheimer, han motivat que avui sigui el centre més ben conegut i museïtzat.

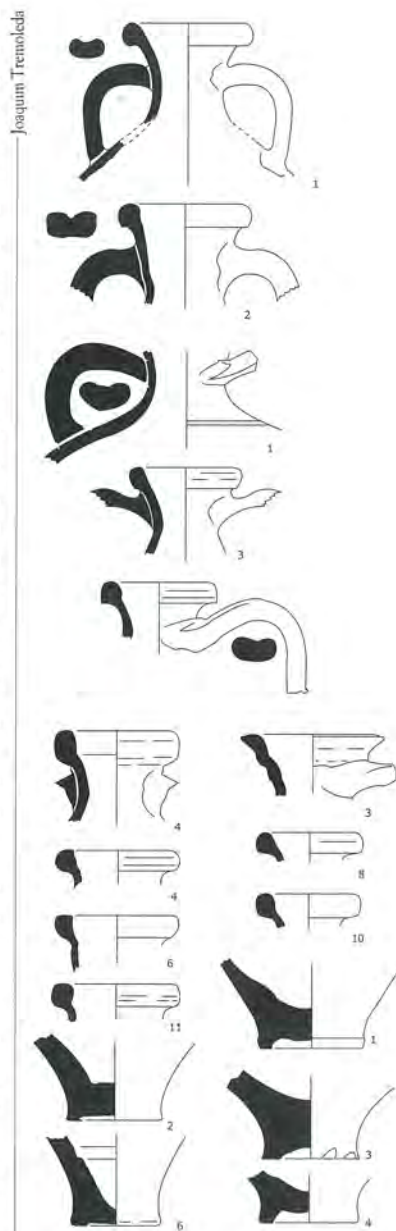
És evident, però, que aquesta denominació de «gauloise» per aquesta àmfora és massa restrictiu atès el nombre creixent de centres que la fabriquen més enllà de la Gàl·lia. En contraposició a aquesta zona, trobem un altre focus important de producció d'àmfores G.4 a la costa nord d'Alacant, al territori de la ciutat romana de *Dianum*, en concret l'important taller de l'Almadrava, però també en set centres més d'aquesta regió, coneguts per prospecció. Darrerament, excavacions al jaciment de Los Matagallares, Salobreña, província de Granada, datat al segle III, han posat en evidència la fabricació de G.4 també en terres andaluses.

A la zona catalana trobem tres centres més: el forn de Santa Maria de les Feixes, Cerdanyola; per al qual Ricard Pascual donava una problemàtica diferent dels altres forns de la zona, productors en massa de Pascual 1 i Dressel 2/4, no només pel seu aïllament geogràfic, sinó també en el temps, en produir envasos més moderns; i els tallers de Llafranc i de puig Rodon, tots dos al Baix Empordà.

Tot i que no tenim cap exemplar complet procedent de Llafranc, podem imaginar la forma general pels fragments conservats i per paral·lels d'altres llocs. El cos té una forma de baldufa, molt ampla a la part alta per anar-se reduint a mesura que s'acosta cap a la base. Les parts mostren sempre, en aquest cas, una gran homogeneïtat. Les vores són senzilles, lleugerament obertes, de diàmetre petit, entre 8 i 9 cm, amb un engruiximent vers l'exterior, massís o per plegament sobre ell mateix, de forma semicircular, que està resseguit moltes vegades per l'interior, iniciant-se immediatament un coll poc desenvolupat, un simple traspàs entre la boca i la panxa. Les nanses van del coll a la carena, estan enganxades, com és habitual en aquest tipus, d'una manera molt exagerada, gairebé matussera, i descriuen una corba alta i desenvolupada; la secció és ovalada, amb un solc ampli a la part superior. Les bases són planes i permetien mantenir l'envàs dempeus, tot i que els diàmetres són petits, inferiors als 10 cm, que s'aguantaven mitjançant un peu anular, ja que el fons extern és lleugerament alçat. El diàmetre màxim de les àmfores se situa a la part alta de la panxa.

L'homogeneïtat d'aquest tipus és tan gran, no només a l'interior de cada taller sinó entre zones diferents, que és difícil de poder distingir, per exemple, els exemplars del taller de Sallèles d'Aude amb els de l'Almadrava. L'única producció que es diferencia de la resta és la del forn de Santa Maria de les Feixes, amb unes vores de secció marcadament triangular.

L'àmfora es fabricava en tres parts diferents: la base i la panxa en una sola peça, la vora i el coll, i finalment les nanses. La unió entre el cos i el coll es realitzava després d'un primer i breu assecat i la soldadura es marca a l'interior, mentre que per fora desapa-

Diversos fragments d'àmfores del tipus G.4

Rebuig d'àmfora G.4,
recuperat durant les excava-
cions de 1980-1981

reixia després de polir la superfície. Les parets del cos són molt primes i per facilitar la seva estabilitat, el fons és la part més gruixuda i pesant.

Aquestes qualitats fan que sigui una àmfora molt lleugera, entorn els 10 kg, en canvi, la capacitat se situa entorn dels 30 litres. Això la feia fràgil i és molt probable que s'hagués de transportar amb una funda de protecció feta d'espart o posant palla entremig, tal com demostren algunes representacions iconogràfiques.

Si bé els centres més importants de fabricació de l'àmfora G.4 cal situar-los fora de l'àrea catalana, tant pel que fa a quantitats com en pervivència, a la Narbonesa, per una banda, i per l'altra, la zona alacantina i andalusa, els forns del nord de la costa catalana que varen gaudir de continuïtat fabricaran també aquestes àmfors.

Les argiles que utilitza el taller de Llafranc per elaborar l'àmfora G.4 són dures, compactes

i ben depurades, de color ataronjat, beix o rosat, amb desengreixant molt fi de punts blancs, mica i quars. Algunes presentaven restes d'engalba. Si la fabricació d'Oberaden 74 a Llafranc des de l'època d'August es confirma podríem veure com la tradició en la fabricació d'àmfors de base plana continuaria fins ben entrat el segle III dC.

Tot i que les àmfors G.4 presenten nombroses estampilles a les nanses, com demostren els tallers narbonesos o el taller de l'Almadrava, malauradament no coneixem cap exemplar marcat procedent de Llafranc.

No sembla raonable dubtar, ara per ara, que el producte que haurien contingut aquestes àmfors hauria estat el vi, sobretot si tenim en compte que a partir de finals del segle I es deixarà de fabricar l'àmfora Dressel 2/4 i que les G.4 es continuaran produint en les mateixes instal·lacions.

En l'aspecte cronològic, ja hem vist que l'inici s'ha de portar a mitjan segle I, seguint el model narbonès, probablement ja dins de la segona meitat, mentre que la data final se situaria en el segle III, encara en un moment imprecís.

Els dolia

Dolium és un mot llatí que servia per designar una gran gerra o tenalla, dedicada especialment a la funció d'emmagatzematge. És en aquest sentit que ens hi referirem tot seguit, ja que també es podia usar per a grans gerres de funció domèstica, a la cuina.

Els *dolia* de gran capacitat era un material destinat a formar part de l'equipament de la vil·la i com a tal s'instalaven a les explotacions, generalment fixats amb la part baixa del cos enterrada, per a contenir la collita o el vi que es produïa a la hisenda.

Vora d'una peça amb restes de pintura i amb dues cares aplicades sota la vora, descoberta durant la campanya d'excavació de l'any 1986 al poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda

Lot de materials romans trobats al carrer de Monturiol núm. 20 a finals del segle XIX

Tegula amb marca
P. VSVL.VEIENT
trobad a Llafranc

Fragment d'estuc de tres
colors que recobria una
paret d'una estança
d'època romana

Moneda de bronze
de l'emperador
Antoninus Pius

Fragment de mosaic
trobat a Llafranc i cedit
al Museu Arqueològic
de Girona per Francesc-
Xavier Rosés l'any 1879

Fragment d'un recipient de plom que presenta a la base un fragment de *terra sigillata* aretina amb la marca *Narc(isus)* i *Atei-Sa(lvi)*

Punxó per decorar ceràmica trobat per Joan Badia en un solar de la cantonada dels carrers de Monturiol i del Marquès de Llafranc

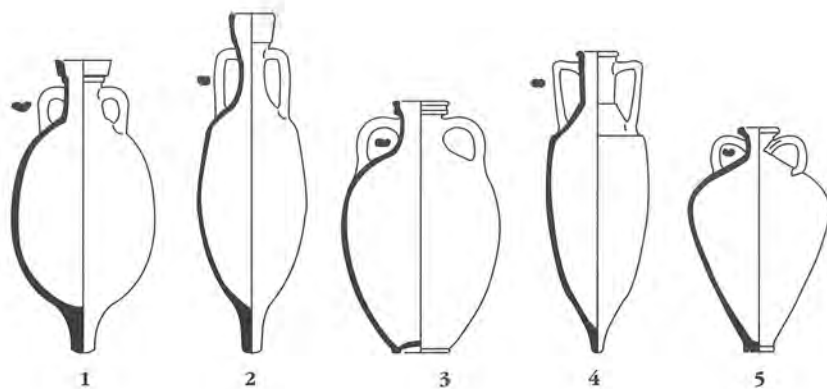
En l'aspecte tècnic, la fabricació de *dolia* evidència algunes particularitats. La pasta sempre és poc depurada, amb presència d'abundant desengreixant de gra gruixut per assegurar la cohesió i la resistència que necessitaven aquests objectes tan pesats. La mateixa elaboració era especialment complexa, ja que per les seves dimensions no es podien fer al torn, sinó a terra, en ambients càlids i, sovint des de l'interior, es feia un aixecament lent, en diversos dies. Finalment, es pentinaven o espatulaven en la paret interna per segellar bé les juntures. Per tot això eren peces d'un alt cost i molt apreciades, cosa que queda demostrada per la gran quantitat de reparacions amb grapes de plom quan patien alguna fractura que se solen trobar en els jaciments. En el seu tractat sobre l'agricultura, Cató recomanava vivament protegir sempre els grans recipients, i no només per al transport: «assegura les tines amb plom o lliga-les amb riscles d'alzina mig secs mig verds: si l'adobes bé o si la lligues bé i tapes els crulls amb ungüent i empeguntes bé, qualsevol tina podràs fer vinatera» (39, 1).

La forma d'aquestes grans gerres és sempre igual, de perfil general globular, amb la base plana i una vora engruixida amb la part superior plana i sovint motllurada per la cara exterior.

Segons els tractadistes antics, l'equipament necessari d'una granja o vil·la rebia el nom legal d'*instrumentum*. N'existien de dos tipus diferents: l'*instrumentum fundi*, equipament necessari per a fer rutllar una explotació i l'*instrumentum domus*, que era l'equipament necessari per a una casa.

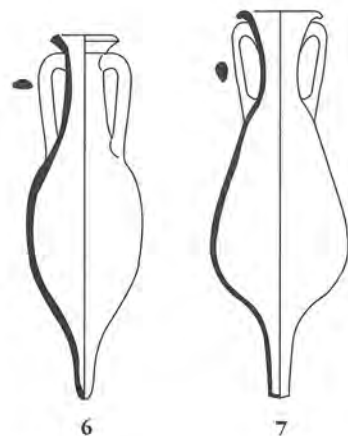
Els *dolia*, per tant, pertanyien al primer grup. Ulpià (D33.7.8) divideix els *instrumenta fundi* en tres categories: *Quarendi*, que inclou les arades, aixades, pics, magalls, falç, podadores i altres eines. *Cogendi*, que inclou

Joaquim Tremoleda

les premses (*torcularia*), cistelles i cabassos, dalles, etc. Finalment, *Conservandi*, que inclou *dolia* (grans recipients per emmagatzemar) i *cupae* (tines i botes). A més a més, *dolia*, *molae* i *praela* eren considerats com *instrumenta fundi infixa*, atès que aquests recipients, generalment ceràmics, però de vegades també metàl·lics, estaven parcialment enterrats en el sòl i formaven part integrant del *fundus*, fins al punt que si es venia, estaven inclosos en la venda. Cató, agrònom romà, advertia als possibles compradors d'una explotació agrícola: «En arribar a la granja, veges si hi ha molt d'ormeig de cup i moltes tines: on no n'hi haurà, sàpigues que l'esplet hi és a proporció» (1, 4-5) i més endavant: «És avinent que el cap de casa tingui granja ben construïda: rebost d'oli, celler de vi, força tines, per tal que sigui plaent esperar la carestia: i li serà de profit, i de poder, i de prestigi» (3,2).

La significació històrica que duu implícita aquests recipients és que simbolitzen el nou tipus de concepció agrícola que s'introdueix a casa nostra amb l'arribada dels romans. Vindrien a significar el fet d'assumir els nous patrons d'assentament i d'explotació agrícola que comporta la implantació del model de la

- 1.- Tarraconense 1
- 2.- Pascual 1
- 3.- Oberaden 74
- 4.- Dressel 2/4
- 5.- Àmfora de base plana G.4
- 6.- Dressel 7/11
- 7.- Beltran II A

Quadre resum dels
diversos tipus amfòrics que
es fabricaven a Llafranc

vil·la romana de tipus itàlic enfront dels sistemes tradicionals practicats per la població indígena.

Un element que solen dur associats els *dolia* són les inscripcions. Les més habituals són els grafits, fets abans o després de la cocció i es creu que són xifres que informen de la capacitat del recipient, ja que els signes generalment són numerals. A Llafranc no en coneixem cap, en canvi, en la campanya de l'any 1991 es va trobar una estampilla sobre un fragment. Es tracta d'un nom del qual la seva lectura completa seria P. VSVL. VEIENT, que hem trobat en parlar de les àmfores Pascual 1 fabricades a Llafranc i que veurem més endavant amb els materials de construcció.

Material de construcció

«Siguiendo la costa al sud nada descubre la huella de las viejas civilizaciones greco-romanas hasta cabo S. Sebastián y la cala de Llafranch que en él se ampara; más aquí se ven ya en la playa pedazos de las tejas planas que en todas partes antes que otra cosa alguna revelan el sitio de las antiguas poblaciones».

Aquestes paraules de Pella i Forgas (1883) són altament significatives, ja que la presència de material de construcció en superfície sol ser l'element més clar i evident per a la identificació d'un jaciment d'època romana. Aquesta constatació és possible fins al punt que aquest material és una de les expressions més clares de la civilització romana, en el sentit que se'n féu un ús generalitzat en l'arquitectura, permetia una fàcil modulació de les estructures, ja que eren peces estandarditzades, i el seu ús implicava alhora una gran economia de mitjans, atès que la materia prima utilitzada era l'argila, abundosa en zones de dipòsits sedimentaris i fàcil de

treballar. Aquests factors van facilitar que la colonització romana d'un territori presentés una gran homogeneïtat allà on es féu efectiva, tant se val si es tractava d'un context rural o urbà.

Així doncs, aquí ens ocuparem del material de terracuita fabricat als forns del taller de Llafranc que estava destinat a la construcció, el que els italians anomenen «prodotti laterizi» i que nosaltres podem anomenar material o productes de rajoleria. Com passava amb els *dolia*, es tracta d'un material difícilment catalogable, no pel que fa a la distinció de formes, però sí per les petites diferències que comporten les variants, diferències que no alteren, però, en absolut la funcionalitat de les peces i, en conseqüència, sovint l'atenció s'ha centrat a documentar únicament els exemplars que duen marca impresa.

Un plantejament general de la problemàtica fixada entorn de la fabricació d'aquest tipus de productes ens obliga a plantejar algunes qüestions, com ara si es fabricaven en tallers específics o juntament amb tota la gamma de productes; o quina era la seva àrea de difusió i els tipus de productes. Aquestes qüestions, pel que fa al taller de Llafranc, van essent conegudes cada vegada amb més precisió.

Altra tipus de problemàtica continua essent, ara per ara, més difícil de conèixer; ens referim a aspectes socials i econòmics que es poden desprendre de les restes epigràfiques que s'han recuperat sobre aquests materials. Que aquests elements tinguin la capacitat de respondre a qüestions com, qui eren els productors i els propietaris dels tallers?, quina organització interna tenien aquests?, de qui és el nom que apareix en els segells, de l'*officinator* o del *dominus*? sempre és complex i moltes vegades relliscós. De tota manera,

l'abundant epigrafia apareguda sobre els productes de rajoleria de Llafranc el converteixen en un exemple privilegiat que ens permetrà d'assajar alguna d'aquestes relacions, així com la identificació d'un personatge cabdal en els inicis del taller, mercès a una anàlisi prosopogràfica.

Probablement, la major dificultat rau en la pròpia naturalesa del material i, per tant, de la informació que se'n pot extreure. Són uns productes molt funcionals, que per a ser útils han d'adaptar-se a unes formes i mesures estandarditzades. Tanmateix, la varietat de productes, l'origen dels quals està perfectament constatat al taller, permet catalogar el seu repertori formal i suposar que ocuparien un espai important en el global de la producció.

Les formes

Seguidament donarem les diverses formes que s'han pogut documentar com a produccions al taller de Llafranc. De fet, en una divisió primària hauríem de distingir entre rajol cru i cuit. El primer podia ser modelat a mà o, de manera més freqüent, amotllat. La seva forma és de paral·lelepípede i es compon únicament de fang assecat al sol, tot i que normalment se li barrejava un desengreixant, transformant-lo en *torchis*. Vitruvi proposa per al tovot o rajol rectangular anomenar-lo de tipus «lidi», amb un costat d'un peu i mig i l'altre d'un peu, ja que anomena «grecs» els dos tipus de superfície quadrada, l'un seria el *pentadoron* (5 pams) i l'altre el *tetradoron* (4 pams). Tot seguit comenta que en els edificis públics s'utilitza el rajol de cinc pams i en els privats el de quatre, tot i que també es fan peces de la meitat, de manera que per edificar es posava una filada de rajols sencers i una altra de mitjos que, assentats sobre les

puntes dels sencers, donen al mur major solidesa i cert aspecte d'elegància (II, 3).

Quan parlem de rajols, s'entén que és cuit i pot ser qualificat per: color, forma, dimensions, tipus de fragmentació i, de vegades, pel tractament de la superfície. Sembla que els materials ceràmics varen ser voluntàriament fraccionats partint de peces de rajol quadrades amb unes dimensions regulars. Els formats principals eren: els bessals, de 2/3 de peu, amb 19,7 cm de costat; els sesquipedals, d'1,5 peus, amb 44,4 cm de costat; i els bipedals, de 2 peus, amb 59,2 cm de costat. Aquests elements eren utilitzats sencers, en les seves dimensions originals, o fraccionats en d'altres elements rectangulars i, sobretot, triangulars. El rajol podia ser dividit en dos rectangles; en dos triangles per la diagonal; en quatre triangles per les dues diagonals; en vuit triangles per les línies mitgeres i les diagonals; i en setze triangles per les diagonals, les mitgeres i les paral·leles a les diagonals partint de l'extremitat de les mitgeres. El benefici d'aquest fraccionament resideix en l'adaptació a les necessitats de la construcció i permetia obtenir, gràcies a les línies rugoses fetes amb útil tallant, una excel·lent adherència amb el morter. És evident, però, que malgrat aquesta aparent homogeneïtat es donaven sèries força irregulars i també que aquestes peces divisòries es feien també directament del taller, sense necessitar d'haver de fragmentar una peça més gran.

El recull de les deu formes diferents, elaborades en la terrisseria de Llafranc, és prou significatiu de la varietat d'usos i aplicacions d'aquesta classe de material procedent d'un únic taller, que estava destinat a la construcció d'edificis i estructures. Tot i la diversitat d'elements, trobem

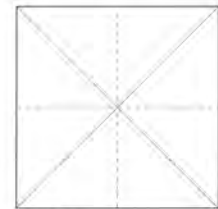
Joaquim Tremolada

2/3 de peu

19,7 cm

22,2 cm

44,4 cm

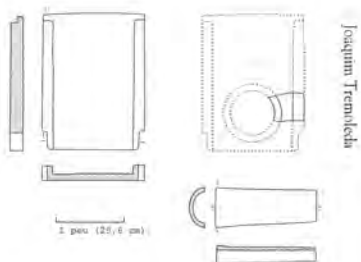

19,7 cm

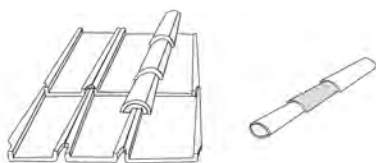
59,2 cm

50 cm

Mesures i proporcions entre els diversos tipus de rajols d'època romana

Joaquim Tremblada

Material de construcció de fabricació local: tegula, tegula amb opaion i imbrex. Disposició de les teules planes i corbades per construir una teulada. Canalització feta amb imbrices

a faltar encara alguns elements que, ben segur, s'haurien fabricat, com les *tegulae mammatae*, usades en els edificis termals; les mitres, que s'encaixaven sobre els forats de les teules d'evacuació fent la funció de claraboia o les antefixes de terracuita, usades per rematar i embellir els laterals de les teulades.

Aquesta varietat morfològica no disposa, en cada forma, d'una quantitat d'exemplars prou nombrosa que proporcioni sèries llargues i permeti realitzar valors mitjans sobre les dimensions de les diverses parts, tot i que cal suposar que serien força homogènies. L'estudi d'aquests elements es farà seguint les parts de l'edifici a què anaven destinats cadascun d'ells.

Elements de cobertura

Els elements ceràmics destinats a cobrir els edificis eren de dos tipus, que es complementaven: les teules planes o *tegulae* i les teules corbades o *imbrices*. Sovint hi havia complementaris, com ara teules amb forat de ventilació, antefixes decoratives, lastres o plaques de revestiment.

Teules (*tegulae*)

Les teules planes estan formades per un rectangle d'argila i unes rebaves a la cara superior dels laterals, a més d'uns encaixos laterals superiors al davant i inferiors al darrere. Aquesta forma permetia disposar-les planes, juxtaposades en sentit longitudinal, sobre l'embigat de fusta i encavalcar-les fent filades en el sentit que marca el pendent, gràcies als encaixos. Aquests són variables pel que fa a la seva forma, però sempre tenen la mateixa funció; així com trobem també una gran varietat en la secció de les revores laterals que poden ser quadrades, de quart de cercle, etc., però

sempre servien per a rebre les teules corbades al seu damunt. Malgrat aquesta funció primària de formar la solera de la coberta dels edificis, hi ha un munt d'usos secundaris que esdevenen habituals en el món romà, per exemple, el de formar caixes funeràries, de forma triangular amb doble vessant o de forma quadrada, com a paviments, llars, canalitzacions o voltes de cisternes, ben lligades amb calç.

Les mesures pròpies de les *tegulae* eren de dos peus de llarg per un peu i mig d'ample (60 x 45 cm). Aquestes mesures semblen molt constants arreu de l'Imperi, com a mínim en època altimperial, tot i que poden observar-se variables. Per exemple, a Sallèles d'Aude, on s'han pogut mesurar sèries llargues procedents dels abocadors dels forns, pot constatar-se un escursament de la llargada entre la primera meitat del segle I i el segle III.

La fabricació es feia amb motlles de fusta que tenien, en negatiu, els encaixos marcats. Només calia omplir els motlles de fang i regularitzar la superfície i el gruix passant una fusta, després es deixaven a l'ombra sobre una superfície plana, coberta de sorres per impedir l'adherència sobre el terra, estat en què es van trobar les teules a l'excavació de Llafranc i de les quals al Museu del Suro encara se'n conserva un exemplar. Posteriorment, es feia un segon procés d'assecat, col·locant les teules dretes, a la qual cosa seguia ja l'enfornament per a la seva cocció definitiva. Sovint la pasta, si era prou porosa, deixava vacuoles i porus aplanats, producte de les pressions aplicades sobre la superfície superior de la pasta per aconseguir que s'ajustés al motlle que li havia de donar la forma de teula.

Les marques que trobem sobre les teules solen ser de dos tipus diferents: digitals i

estampillades. Sempre es realitzaven quan l'argila era fresca sobre la cara superior de manera que fossin visibles. Les primeres són de caràcter més anecdòtic, malgrat la varietat documentada en alguns jaciments, generalment es tracta de cercles o semicercles concèntrics en un extrem o a la part central, llaços, ondulacions, ziga-zagues, etc., i sovint digitacions longitudinals resseguint per la part interna les rebaves laterals. Aquest intent de decorar la superfície es feia en el moment del modelat i no sembla pas que tingués una utilitat concreta. Les altres, en canvi, manifesten la intenció clara de marcar el producte amb el nom del fabricant o el propietari per a fer-lo així reconeixible. Aquestes estampilles són les que ens interessarà analitzar més endavant i sobre teula podem avançar que hi ha documentades les marques amb els noms: P. VSVL. VEIENT, PRI, SEC, MVL i QVIETI (retro).

Teules d'evacuació o amb opaion

Aquests elements tot i que són coneguts eren, a causa de la seva funció, poc nombrosos. De fet, es tracta d'una *tegula* a la part central de la qual s'ha obert un orifici, entorn del qual s'aixeca una vora. S'utilitzaven a les teulades que necessitaven llum i ventilació, com ara la de les cuines i la de les termes, on permetia evacuar els fums i els vapors.

L'únic fragment conegut de Llafranc fou recollit abans de l'inici de les excavacions, publicat per Rocas, Roqué i Pallí, els quals n'asseguren la fabricació local. En l'àmbit proper, en coneixem un magnífic exemplar amb la vora de l'orifici decorat digitalment a Empúries i, també, de més senzills, a les vil·les de Tolegassos, a Viladamat, i de Mas Gusó, a Belcaire d'Empordà.

Joaquim Trembleta

Estesa de teules preparades per a ser cuites, trobada durant la campanya de 1980-1981 a la parcel·la que fa cantonada entre els carrers del Marquès de Llafranc i d'I. Peral

Albert Llanas

Obrador de la Bisbal que elaborava toves, en funcionament fa una vintena d'anys

Material de rajoleria de Llafranc:
rajol quadrat

Teules corbades (*imbrices*)

Els *imbrices*, a més de la seva forma corbada, deguda al suport de fusta sobre el qual s'emmotllaven, tenen com a principals característiques una major amplada i alçada a la part del davant, que s'orientava cap a la vora de la teulada, que a la part posterior, més estreta i baixa, orientada vers el cim de la teulada. Això permetia encavalcar-les i com que cobrien els laterals de les *tegulae* fent servir morter o argamassa per fixar-les s'aconseguia una coberta impermeable, gairebé hermètica.

La llargada de les teules corbades sempre era menor que la de les teules planes, entorn dels 45 cm (un peu i mig) o lleugerament superior. Aquesta diferència era buscada voluntàriament per a crear un decalatge entre les juntures de les *tegulae* i dels *imbrices*, assegurant així un millor tancament. Com passava amb les teules planes, les corbades tingueren igualment usos secundaris, sobretot el de canalitzacions o canonades. A Llafranc

es documentà aquest ús col·locant-les del dret i del revés, formant una canonada de secció el·líptica. Això fa pensar que a Llafranc no es devien fabricar o, com a mínim, no coneixem peces concebudes directament per a fer de canalització com passa a la bòbila d'Ermedàs, a Cornellà de Terri.

Tot i que sobre aquest element és molt rar trobar-hi marques per la dificultat que implicava realitzar una impressió homogènia sobre la seva superfície corbada, als forns de Llafranc eren segellades amb la marca QVIETI (retro) i amb la marca HERM.

Aquests dos elements bàsics per a la construcció i cobriment de teulades (*tegulae* i *imbrices*), podem dir que van ser fabricats a tots els forns i tallers de la nostra àrea, fins i tot en alguns casos en què no coneixem la seva producció, aquests són els únics elements detectats. Ha estat calculat el pes mitjà que devia tenir una teulada romana, essent necessaris 6 *tegulae* i 9 *imbrices* per a cobrir 1 m² i pesarien uns 123 kg.

Material de les elevacions

Era molt freqüent a les vil·les per a construir l'alçat de les parets, sobre un sòcol de pedra que donava solidesa i aïllava de la humitat, l'ús de material cru, ja sigui en forma de toves o tovots o de simple tàpia feta d'argila barrejada amb grava o terra pastada i premsada en un encofrat simple anomenat tapiera, deixat eixugar a l'aire i posteriorment revestit amb calç.

Rajols rectangulars

Són peces de forma rectangular d'un peu i mig de llargada per un peu d'amplada, sense cap tipus d'encaix, generalment de gruix considerable, fabricades també a motlle. De Llafranc se'n coneix un exemplar complet recuperat l'any 1978 en les obres de rebaix

de la casa que es troba en el número 41 del carrer de Monturiol, cantonada amb el carrer del Marquès de Llafranc. En haver-se guardat encastat a terra no se'n coneix el gruix. Habitualment s'usaven per fer paret, com hem comentat en parlar del rajol lidi, i també per a paviments.

Rajols bisellats

Els rajols bisellats s'utilitzaven per a la construcció d'arcs. No tenen cap mena d'encaix, són de forma rectangular, però mentre la cara inferior és plana, la superior presenta un gruix diferent. Aquesta diferència de gruix permet que, en anar-los apilant, marquin la curvatura de l'arc. S'utilitzaven en l'arquitectura i apareixen sovint en la majoria de vil·les del país, però d'una manera molt freqüent per fer les voltes dels forns.

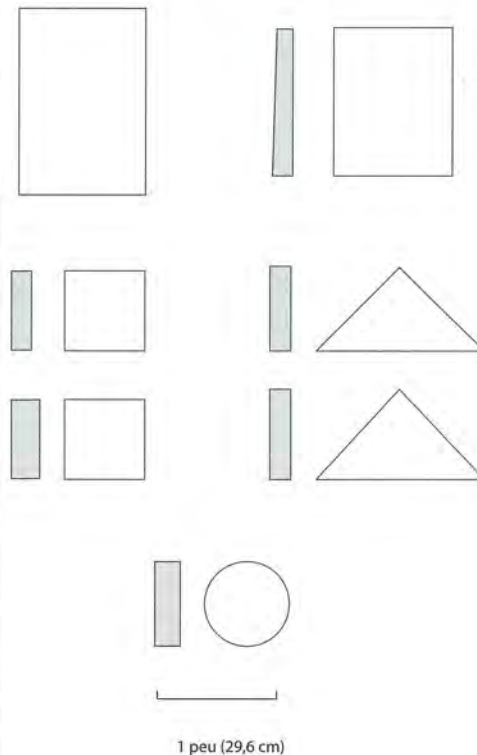
De l'excavació feta l'any 1988 al carrer d'Isaac Peral en prové una peça sencera, que amida 37 cm (5 pams) de llargada per un peu d'amplada. Tots els exemplars que coneixem, com elements exempts, provenen dels forns d'Ermedàs, en dos mòduls diferents dels de Llafranc: el més gran, de 46 per 37,5 cm, és a dir, 1 peu i mig per 5 pams, i de 4 cm de gruix a la part més prima per 8 cm a la més gruixuda; el més petit amida 32,5 per 28 cm, i 3 per 6 cm de gruix.

Rajols quadrats o bessals

Documentats només a Llafranc, on la troballa d'aquests elements ha estat un fet habitual, sovint presenten defectes de cocció, passats de forn i fins i tot rebregats. Malgrat la seva forma quadrada, les mides no són totalment homogènies, entre els 19 cm i els 20,5 cm de costat; en tot cas, sempre es mouen entorn dels 2/3 de peu romà, que equivalen a 19,7 cm, en les peces de construcció més petites o bessals. En tot cas, les diferències

possibles de format es refereixen al gruix, ja que se'n troben amb un gruix de 5 cm i d'altres amb un de 7,5 cm. Aquests rajols, a més de ser utilitzats per a la construcció dels murs, s'usaven també per construir els petits pilars dels hipocausts, anomenades *suspensurae*.

L'existència de bipedals a Llafranc, peces quadrades que mesuren dos peus de costat, tot i que avui no hi ha les mostres, fou documentada per Joan Badia. Martín Almagro, per la seva banda, en el recull de l'epigrafia emporitana esmenta l'existència d'un bipedal amb el segell QVIETI, tot i que no se'n feia encara la lectura correcta, trobat a la casa romana número 2 d'Empúries durant la campanya d'excavacions de l'any 1951.

Joaquim Tremoleda

Material de construcció de Llafranc. Peces de sustentació: rajol rectangular, rajol rectangular bisellat, rajols quadrats, rajols triangulars i rajol circular o de pilae

Joaquim Tremoleda

Material de rajoleria de
Llafranc: rajols amb encaixos

Rajols triangulars

Són unes peces fabricades ja en forma triangular i s'evitaria així en la construcció d'haver de partir rajols quadrats. Segueixen el mòdul utilitzat en els sequipedals d'un peu i mig de costat, dels quals serien 1/4 part, ja que

amiden 42 cm de base per 30 cm de costat, que alhora es podien dividir en 2/8 parts, convertint-se en triangles de 30 cm de base per 21 cm de costat.

Els exemplars coneguts són també de Llafranc i n'hi havia de dos tipus amb l'alçada lleugerament diferent, mentre un era de 21 cm l'altre era de 22,5 cm. El seu gruix sempre era homogeni, de 5,5 cm.

És justament en aquest jaciment on Joan Badia va documentar la seva utilització amb els rajols quadrats descrits anteriorment, alternada com a peces de paviment.

Rajols circulars

Els exemplars que coneixem procedeixen de Llafranc. Estan fets d'una sola peça, circular, d'entorn els 20 cm de diàmetre (2/3 de peu), mentre que el gruix varia d'entre 6 a 7,5 cm. Eren rajols per a construir columnetes de *suspensurae*. Per contra, a Llafranc no hem trobat semicercles de columna, que es fabricaven a la bòbila de Fenals, o fraccions més petites que eren usades per a la construcció d'edificis, amb un mòdul d'un peu.

Rajols amb encaixos positius i negatius

Són peces de ceràmica que tenen dues variants principals: de forma trapezoïdal i de forma rectangular. La seva característica principal és que estan dotades d'encaixos a cada cantonada, però mentre que en una banda formen dos apèndixs que sobresurten lateralment, a l'altra, formen dos encaixos. Aquestes característiques les habilitava per a ser usades en la construcció d'arcades.

La variant de la forma trapezoïdal la coneixem amb dos mòduls diferents, un de gran, de format rectangular, que amida 45,5 cm de llarg (un peu i mig) per 36,5 cm d'amplada màxima; l'altre, més petit, s'inscriu dins un format quadrat, sobre la base d'un peu

romà (tot i que les mesures exactes són de 32 per 25 cm). Coneixem la marca QVIETI (retro) impresa sobre un d'aquests darrers. És d'interès assenyalar que les dues mesures que hem assenyalat en aquests rajols amb encaixos positius i negatius tenen la seva correspondència amb els mòduls dels rajols bisellats i, per tant, que foren dissenyats a partir de la mateixa metrologia.

La varietat en forma rectangular, documentada per Rocas, Roqué i Pallí, de la qual només se'n coneix un exemplar, pertany a la col·lecció particular de la Sra. Duch i fou recollit al solar situat al xamfrà entre els carrers d'Isaac Peral i de la Xàvega, amb el rebaix de terres posterior a la intervenció arqueològica. Les seves dimensions són de 32,2 per 26 cm, amb la particularitat que en el costat dels encaixos té un gruix de 5,5 cm, mentre que en el dels apèndixs, el gruix és de 4 cm, en correspondència amb el mòdul petit de forma trapezoïdal.

La seva col·locació formant arcades és fora de dubtes, reforçada, si cal, pel bisell de la variant rectangular. Gràcies als encaixos situats a dalt i a baix s'obtenia una motllura contínua amb una degradació esglaonada, més ampla a dalt i estreta a la part inferior de l'arc. Una vegada arrebossat i pintat, l'aspecte era decoratiu i de qualitat, imitant els arcs de pedra motllurada. A les comarques gironines només coneixem la bòbila d'Ermedàs com un altre fabricant d'aquests rajols.

Peces molt semblants –idèntiques en alguns casos–, s'han localitzat en d'altres indrets de l'Imperi, ja que l'abaratiment de costos que suposava la seva utilització va fer que es generalitzés la seva fabricació. A la Narbonesa, per exemple, s'han trobat unes peces semblants, però que no tenen els encaixos positius i negatius en la mateixa peça sinó que són exclusius, de manera que se'n

fabricaven unes amb encaixos positius i unes altres amb encaixos negatius.

A més de l'ús habitual que acabem d'esmentar, també podrien haver funcionat juxtaposats de manera articulada formant pisos regulars o soleres i, al mateix Llafranc es varen trobar formant la tapa d'una canalització, la caixa de la qual era feta amb rajols rectangulars.

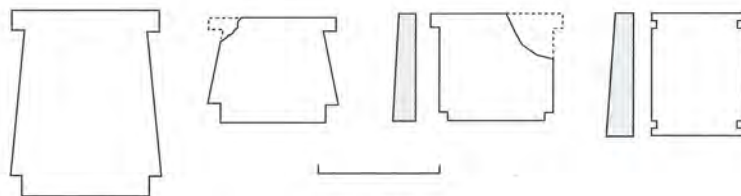
Rajols bisellats amb encaixos

Aquest tipus es coneix a partir d'un sol exemplar trobat durant les excavacions d'urgència de 1997 en el solar que forma cantonada amb els carrers d'Isaac Peral i de

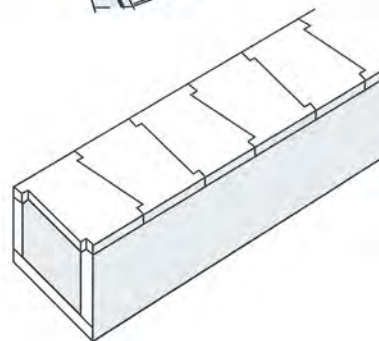
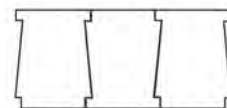
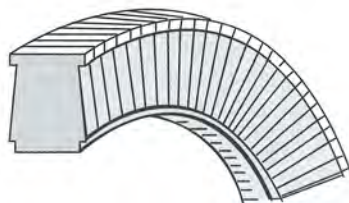

Joaquim Tremoleda

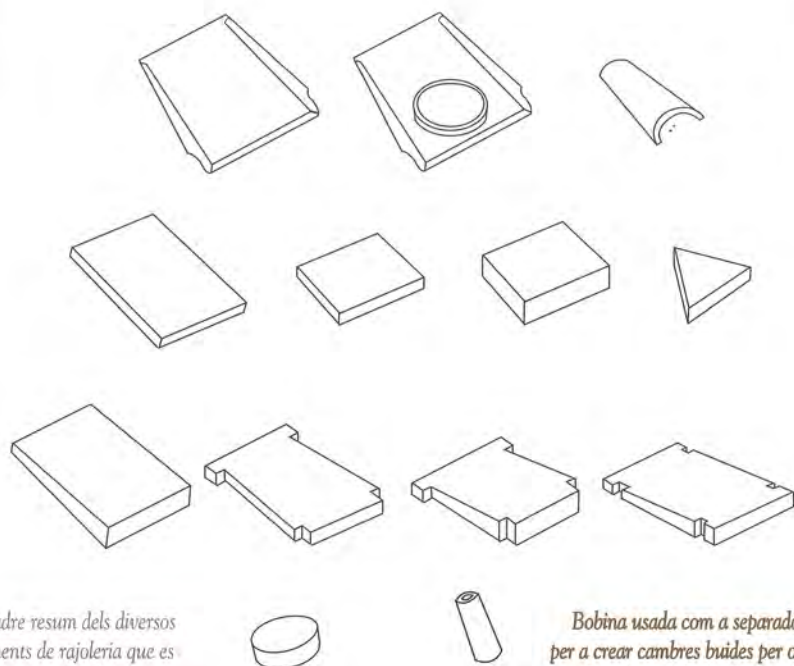
Material de rajoleria de Llafranc: rajols triangulars

Joaquim Tremoleda

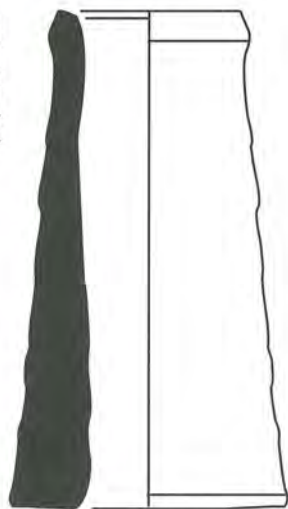

Material de construcció de Llafranc. Rajols amb encaixos. Diverses disposicions dels rajols amb encaixos: formant un arc, una solera i una tapa d'una canalització

Quadre resum dels diversos elements de rajoleria que es fabricaven a Llafranc

Bobina usada com a separador per a crear cambres buides per on circulava l'aire calent a les termes

Llevant. La forma és rectangular i amida 30,7 cm de llargada per 22 cm d'amplada, és a dir, un peu per 2/3 de peu. El bisell que presenta és ben marcat, 6,5 cm en un extrem per 4,5 cm en l'altre. La característica principal és, però, el fet de posseir un petit encaix de forma quadrada a prop de la cantonada, per tan, quatre en total, sempre en els laterals.

La presència d'aquests encaixos en els laterals i el fort bisell ens parlen clarament de la seva funció. Eren peces destinades a formar els arcs que sustentaven les voltes de les cambres calentes dels edificis termals. Mentre aquestes peces creaven arcs massissos, els encaixos permetien, a banda i banda, col·locar-hi rajols prims i crear unes cambres

buides que tenien la doble funció d'al·leugerir pes del sistema de coberta i també la de deixar circular l'aire calent que es generava en els *praefurnia*, provenia de l'hipocaust i pujava per la *concameratio* o cambra buida que es deixava en les parets. D'aquesta manera es donava continuïtat al circuit de l'aire calent i es mantenia l'escalfor més ben repartida en tot l'ambient.

Els tubs d'hipocaust o bobines

Malgrat que les bobines no poden ser considerades com peces de rajoleria ja que són modelades amb el torn, la seva funció, destinada als edificis termals, fa que les considerem indubtablement com a material de construcció.

Es tracta d'uns petits cilindres de terrissa, amb les vores més o menys marcades, que solen tenir unes mides d'entre 12 i 15 cm. L'orifici interior que tenien servia per fer-hi passar un clau en forma de T que els fixava transversalment contra la paret mestra. Entre la bobina i el cap del clau s'hi col·locaven rajoles ceràmiques que formaven un plafonat que podia ser revestit amb plaques de marbre. La cambra buida en la paret que en resultava (*concameratio*) tenia una funció molt concreta: conduir l'aire calent que circulava per l'hipocaust de les termes a les parets de les sales perquè mantinguessin l'escalfor de la sala.

Aquest és el sistema més habitual de construir les termes a casa nostra. Tot i que sovint apareixen fragments són fàcilment reconeixibles i arreu se'n coneixen múltiples paral·lels i, per tant, és normal trobar aquests tubs en els tallers més ben coneguts, com ara Fenals, a la costa, o Ermedàs, a l'interior. En aquest sentit, les bobines tenen un paper semblant a les *tegulae mammatae* o als *tubuli* que trobem usats a la Gàl·lia i a Itàlia i que no coneixem en la nostra àrea.

Consells d'un arquitecte

Marc (o Marc Luci) Vitrubi Polió va viure en època de Juli Cèsar i d'Octavi August, als quals dedica la seva obra. Ha estat considerat un tractadista fonamental per al coneixement de la ciència arquitectònica. Els seus llibres d'arquitectura sembla que van ser escrits en època de maduresa pels volts dels anys 738 al 741 de la fundació de Roma, és a dir, entre els anys 15-12 aC. El tractat ha estat a bastament transmès i traduït continuadament per interès dels arquitectes, tot i que semblava destinat a fer accessible als profans els coneixements científics.

«S'han de fabricar (els rajols) durant la primavera i la tardor, perquè s'assequin totalment al mateix temps. Els que es fabriquen durant el solstici tenen imperfeccions, ja que el sol els asseca per fora i sembla que són completament secs, però la part interior continua humida; posteriorment, quan es tornen a assecar, la part eixuta es contreu i es destrossa completament i així, esquerdats, resulten inútils, estèrils. Els millors són els que s'han fabricat amb dos anys d'antelació; amb menys temps no és possible que s'assequin completament, a fons. Així doncs, quan s'utilitzen sense deixar-los assecar i són tendres, en afegir un revestiment massa dur es mantenen fixos, però, en assecar-se no poden mantenir la mateixa rigidesa i pateixen variacions a causa de la contracció; no tenen bona adherència amb el revestiment, sinó que se separen; en conseqüència, al separar-se el revestiment de la paret, atesa la seva debilitat, no poden mantenir-se per si mateix i acaba caient a trossos; fins i tot les mateixes parets, si per casualitat es mantenen, acaben per esquerdar-se». (Vitrubi, *De Arch.* II, 3).

«Es fabriquen tres tipus de rajol: el que els grecs anomenen «rajol de Lidia», que és el que usem nosaltres, amb una llargada d'un peu i mig i una amplada d'un peu. Els grecs treballen principalment amb els altres dos tipus de rajol, que són: l'anomenat «pentadoron» i el «tetradoron». Els grecs anomenen «doron» al pam, puix que l'acte d'oferir un regal —en grec, *doron*— sempre és amb el palmell de la mà. Així, el que mesura cinc pams s'anomena «pentadoron», el que mesura quatre pams, «tetradoron». En els edificis públics s'utilitza el «pentadoron» i en els privats el «tetradoron». A més a més d'aquests rajols, es fabriquen també els anomenats «mitjos-rajols». Quan es col·loquen uns a sobre dels altres, a nivell, es va construint alternant filades de rajols amb filades de mitjos rajols. Per tant, quan es construeix alternant filades de rajols, es van travant en les parets, col·locant els mitjos rajols sobre les juntures dels rajols sencers, i així aconseguixen una solidesa i un aspecte molt aconseguit des de totes dues bandes». (Vitrubi, *De Arch.* II, 3).

«Pel que fa a la bona o mala qualitat del teulís per a l'edificació, ningú pot saber-ho a primer cop d'ull fins que, posada al teulat i castigada per la intempèrie i els anys demostrí la seva solidesa; perquè la que no sigui de bona argila, o la que estigui mal cuita, atacada per les glaçades i les gebrades, descobrirà els seus defectes. Per tant, la que no resisteixi a les teulades, encara podrà resistir menys les càrregues a l'edifici. Segons això, les parets fetes amb teulís vell sempre seran les més sòlides». (Vitrubi, *De Arch.* II, 8).

Les restes d'habitatges

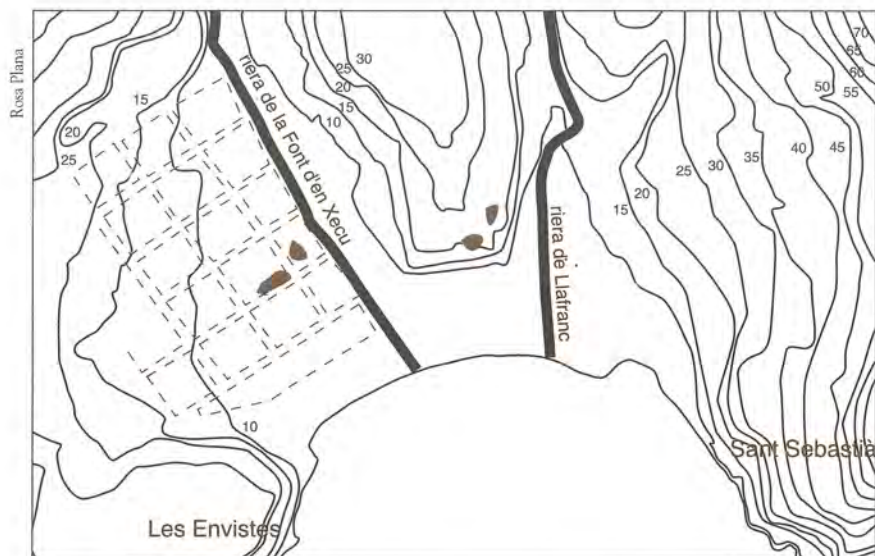
Les cases d'època romana són encara poc conegudes. Tot i això, les descripcions de les restes visibles durant el segle XIX i una part del segle XX, així com els resultats de les excavacions recents, permeten detectar els espais que serien ocupats per habitatges i precisar algunes de les seves particularitats.

Si l'activitat industrial de Llafranc en època romana està ben documentada a través de l'arqueologia amb la descoberta de la terrisseria i de les instal·lacions vinícoles, no podem dir el mateix de les àrees d'habitatge que degueren existir en les diferents etapes de vida del jaciment. En efecte, la recerca arqueològica ha fornït pocs testimonis d'espais domèstics. Tot i això, les notícies dels segles XIX i XX referents a la troballa de murs, de mosaics o de fragments d'estuc pintat són abundants i permeten intuir l'existència de cases en diferents zones de l'establiment romà.

Els vestigis sobre el turó de l'església

Les restes més antigues descobertes fins ara i que semblen tenir un caràcter d'habitat

s'ubiquen dalt del turó on es va construir l'església a finals del segle XIX. Les excavacions realitzades l'any 1999 sota la direcció de M. J. Caja van descobrir al carrer de Santa Marta algunes restes de construccions en molt mal estat de conservació. Aquests espais, de caràcter domèstic, es localitzaven a l'est de les instal·lacions vinícoles reconegudes al mig del carrer del Coral i correspondrien a la primera fase d'ocupació del lloc de Llafranc amb una datació al voltant del canvi d'era. Les etapes més modernes d'aquestes construccions haurien estat destruïdes per les edificacions de la urbanització actual. Es van posar al descobert tres àmbits relacionats cronològicament entre ells. El primer àmbit estaria delimitat per uns murs molt arrasats que se situaven a diferents cotes de fondària a causa del desnivell del terreny; a l'interior de l'habitació es van evidenciar el que serien les restes de la preparació d'un

Localització dels vestigis
d'hàbitat en el sector de
l'eixample i del turó de l'església

Fragment de mur de terra
compactada trobat a la
banda sud-est de l'església

Joaquim Trembleta. Col. Enric Carretas

paviment. El segon àmbit estaria ocupat per una sitja situada a l'exterior de l'estança 1, que hauria estat excavada a la roca i que presentava un abundant material de finals del segle I aC i principis del segle següent. A poca distància, un tercer àmbit presenta també material del canvi d'era, però sense poder-se relacionar amb cap estructura concreta. Entre els fragments recuperats destaca una certa quantitat de ceràmica de cuina cremada, fet que podria indicar la presència propera d'algun forn, una vora d'àmfora del tipus Pascual 1 amb una marca que comença amb la lletra M., desconeguda a la terrisseria de Llafranc, i un grafit gravat sobre ceràmica oxidada de cuina amb la marca del nom d'una persona: *Primus*. Aquest nom no és del tot desconegut, ja que en l'àrea ocupada per la terrisseria s'han descobert teules amb la marca PRI.

Aquestes troballes, ben minses atès el seu estat d'arrasament, indiquen l'existència d'habitatges de caràcter modest en aquest sector del turó, els quals estarien probablement relacionats amb les estructures veïnes

destinades a la producció de vi. La descoberta de ceràmica de cuina recremada sembla documentar una activitat de producció ceràmica força precoç, relacionada de forma versemblant amb necessitats domèstiques.

Aquestes restes no són les úniques que hi hauria sobre el turó, ja que notícies antigues informen de l'aparició, en el solar situat al sud-est de les premses, d'un mosaic que hauria estat destruït. Coneixem també la troballa de fragments d'estuc pintat en diferents punts del carrer de Santa Rosa. Josep Pella i Forgas, l'any 1883, explica que «ruedan por la cuesta debajo de ella trozos de lujosa alfarería y gruesas piezas de estuco en la cual todavía se adivinan bellas trazas de figuras grandísimas...». Si tenim en compte que les primeres construccions modernes de Llafranc es començaren a construir precisament als peus de la façana marítima del turó on hi ha situada l'església, seria probable que les restes mencionades per Pella haguessin rodat cap avall en remoure terres per construir-hi les primeres cases o «botigues». En aquest sector, al bell mig del passeig actual, la família Capdevila hi edificà una casa i sabem que aparegueren diferents vestigis, dels quals malauradament no coneixem el seu caràcter. Hem de senyalar també la troballa, a la banda sud-est de l'església, d'un petit fragment de mur molt prim (3,1 cm de gruix) fet de terra compactada amb un acabat d'argila allisada de color beix en les dues cares. Podria formar part d'un envà o estructura lleugera destinada a separar dos àmbits.

Pella i Forgas esmentava ja la presència en aquesta zona de restes ceràmiques de qualitat, notícia que s'ha de posar en relació amb la recuperació, per part de Joan Badia, d'un notable conjunt de fragments de ceràmica del tipus *terra sigillata* aretina i sudgàlica. Aquest material, que ens situa en

un context cronològic entorn del canvi d'era i fins a finals del segle I o principis del II dC, prova l'ocupació de l'indret durant l'etapa de l'Alt Imperi. Els vestigis recuperats (restes de mosaic, estucs pintats, vaixel·la fina de taula) semblen testimoniar l'existència d'un espai d'hàbitat que, ateses les seves característiques, podria correspondre a una residència luxosa. Cal notar que la cronologia del material ceràmic descobert ens indicaria la possibilitat que aquestes restes fossin contemporànies de les premses de vi i de la primera fase de funcionament de la terrisseria.

Els vestigis de la part baixa del nucli

Francesc-Xavier Rosés, l'any 1878, arran d'una descripció dels vestigis romans de Llafranc, diu que es troben «en cuantos cimientos se abren para la construcción de las casas que allí se levantan ruinas de carácter completamente romano, que indican los muchos fragmentos de regulas, de piedra de construcción, fragmentos de nuevos mosaicos completamente destruidos, cimientos todavía yacentes de paredes». També Josep Pella i Forgas, cinc anys més tard, explica que al voltant del turó se situava «toda la población, tendida en forma de media luna... las casas parecían ser más que de mediana capacidad y riqueza... se ven ya en la playa pedazos de las tejas planas... Las casitas de recreo allí levantadas se apoyan en paredes de casas romanas que desaparecieron». Eusebi Fina, l'any 1898, descriu igualment les restes escampades arreu de Llafranc: «La tradición que'ls vells han tramés a nostres pares, y aquéstos á nosaltres, queda avuy plenament confirmada per las monedas que s'han trobat,... per los numerosos restos de cerámica escmapada per sos camps y muntanyas; per las parets que erstan á flor de terra y 'ls fonaments

Fragment de marbre descobert l'any 1896 al carrer de Monturiol, a la finca d'Eusebi Fina

que per tot arreu surten remonent la terra per la edificació ó lo cultiu». Aquestes primeres cases s'ubiquen a la zona del passeig de Llafranc i a la part inicial del sector de l'eixample. És en aquest darrer sector on sembla que les restes serien més abundoses, fet testimoniati no solament per les notícies històriques sinó també per la recerca arqueològica.

Les primeres notícies descriuen la troballa freqüent de mosaics, de murs, i fins i tot de fragments de columna. Així, Francesc-Xavier Rosés es refereix a una base de pilastra de pedra sorrenca blanca i a un fragment de fust de columna de pedra sorrenca de color rosat. Uns anys més tard, al 1898, Eusebi Fina informa de la troballa d'un capitell de mida gran a la finca d'Eduardo de Linares, situada al carrer de Monturiol i prop de la cantonada amb el carrer de Llevant. Josep Vives recorda també haver vist, cap als anys 60, un fust de columna de marbre amb estries en aquest mateix sector de l'eixample, prop de la cantonada dels carrers d'Isaac Peral i de Llevant. Aquestes restes posen en evidència l'existència d'edificis d'una certa riquesa, fet que ho corroboraria també la referència de Pella i Forgas a les restes de «cañerías y baños de algunas casas», podent-se suposar l'existència de termes, així com la

gran quantitat de mosaics citats en les descripcions del segle XIX.

En efecte, Blanch i Illa, l'any 1865, menciona un mosaic fet amb tesselles blanques i negres amb dibuixos de pedretes vermelles i Pella i Forgas d'un mosaic formant un quadrat de 4 m de costat i fet amb tesselles de tres o quatre colors amb motius geomètrics. Joan Plaja, a finals del segle XIX, hauria recollit segons E. Fina unes «cinch arrobass de tesseras ó pedretas pera fer paviments de mosaich, ab gran número de trossos de marbre de diferents colors». Al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona es conserva un fragment de mosaic, cedit per Francesc-Xavier Rosés l'any 1879, que mesura 0,25 m de llarg per 0,13 m d'ampla i que està format per tesselles blanques, negres-blavoses i vermelloses. Aquest tipus de mosaic es retroba en contextos datables a partir de finals del segle I dC, com és el cas d'un mosaic recentment descobert a les termes d'Empúries. El diari *Baix Empordà* del dia 4 de gener de l'any 1914 esmentava així mateix la descoberta a Llafranc d'un gran nombre de tesselles policromades de marbre i, fins i tot, «restos d'un mosaic desfet, o material disposat per a ferlo». Un mosaic excepcional, pel fet de representar dues figures humanes en actitud de sacrifici, hauria pogut ser localitzat l'any 1914 fora del nucli de Llafranc, concretament a la finca de La Marineda, tot i que més tard aquesta notícia seria desmentida. Prop d'aquesta zona, el Dr. Alsina hauria recollit tesselles de mosaic de diferents colors.

Aquesta profusió de mosaics ens indicaria l'existència a Llafranc d'una zona clarament residencial. Els mosaics en general estaven destinats a cobrir el terra d'una habitació i podien estar decorats amb elements geomètrics o amb representacions figurades. Segons la importància de la cambra aquests

eren més o menys luxosos, així els que eren figurats ocupaven els llocs principals i els geomètrics les estances menors. Sembla ser que a Llafranc en trobem dels dos tipus, bé sigui per notícies o per troballes ocasionals.

Tot i que desconeixem l'emplaçament exacte de moltes d'aquestes restes, sembla que la majoria podrien estar ubicades a la part baixa de Llafranc i en especial a l'àrea de l'eixample. La visió que degueren tenir aquells que ens han descrit aquests vestigis més espectaculars, que es podien trobar o bé superficialment o fins i tot veure's *in situ*, és la de la darrera etapa d'ocupació de l'establiment romà, la que correspon al Baix Imperi, aquella que va quedar menys soterrada abans que es construïssin les primeres cases. Pella i Forgas diu precisament que arreu de Llafranc es trobaven monedes corresponents als últims emperadors romans.

L'única notícia que ens permet intuir l'existència d'una casa en funcionament durant l'Alt Imperi en aquest sector de l'eixample la proporciona Glòria Trías l'any 1966 a l'estudiar un lot de materials apareguts quan la construcció, l'any 1896, d'una casa al carrer de Monturiol. A banda de fer una descripció de les peces recuperades, Trías explica que tots els objectes aparegueren entre restes de parets molt destruïdes i que juntament amb aquestes també van descobrir-se gran quantitat de tesselles de mosaic. Malgrat la gran dispersió cronològica que presentava el material, del segle IV aC fins al II dC, el gruix de ceràmica més important correspon a la *terra sigillata* sudgàlica, en circulació al llarg del segle I i primera meitat del II dC. Això podria demostrar que els vestigis descoberts haurien estat en funcionament durant aquest període. Si fos així, aquesta casa seria coetània a les instal·lacions vinícoles, a la

primera fase de la terrisseria i als espais d'hàbitat que poguessin existir sobre el turó.

En el darrer tram del carrer de Llevant abans d'arribar a la riera de la Font d'en Xecu, la realització d'obres a la casa situada prop del xamfrà amb el carrer de Monturiol va comportar la destrucció de restes romanes. Tot i que desconeixem el caràcter dels vestigis destruïts, hem pogut veure un lot de materials que s'hauria recollit en aquest indret. Els materials conservats corresponen majoritàriament a grans fragments de *tegula*, algun tall de paviment, fragments d'àmfora Dressel 2/4 així com fragments de ceràmica comuna de producció local. Aquest material sembla mostrar la presència d'una construcció que podria correspondre a un espai d'hàbitat.

Aquestes restes es localitzen al sud del lloc on s'hauria recollit el material estudiat per Glòria Trías l'any 1966, a uns 30 metres de distància. La proximitat, el caràcter dels materials recollits i la datació també dins de l'Alt Imperi, ens permeten suposar que la zona d'hàbitatge podia prolongar-se vers aquest sector. En conseqüència, una gran part d'aquesta zona situada entre el carrer de Monturiol i la riera hauria pogut estar ocupada per un espai d'hàbitat. Les dades són, però, molt minses, i resulta difícil valorar la presència d'una o de diverses cases. Aquestes restes s'emplaçarien just a l'est de l'espai identificat com a celler i al sud-est de la terrisseria.

Els testimonis de les excavacions

Fins avui les excavacions arqueològiques han donat poca llum sobre els espais d'hàbitat que pogueren existir a la zona de l'exemple. Únicament s'ha pogut documentar l'existència d'algunes restes a les excavacions realitzades durant els anys 1987 i 1991.

L'excavació del carrer Llevant número 8

L'any 1987, en l'excavació portada a terme per A. Barti i R. Plana al carrer de Llevant núm. 8, en una zona que durant els segles I i II dC hauria actuat com a àrea de treball, es descobrí el que serien les primeres restes d'un habitatge que s'hauria construït dins la primera meitat del segle IV dC i que hauria estat abandonat a finals del mateix segle, havent funcionat doncs durant l'època baiximperial, la darrera etapa de vida de l'establiment romà. El material que es va recuperar sota l'enderroc del teulat de la casa fou molt divers, destacant sempre aquells objectes o ceràmiques d'àmbit domèstic, barrejats amb elements propis de construcció com teules i claus de ferro. Un cop es va haver netejat aquest primer estrat de runa provinent de la desfeta de la casa, s'excavà el nivell d'abandó abans de l'enderrocament del teulat. La gran barreja de material que va aparèixer (*terra sigillata* aretina, sudgàl·lica, marmorata, hispànica, clara A-C-D, i lucente) testimoniava que aquest recinte, un cop abandonat, fou emprat com a escombrera. Malgrat aquesta dispersió cronològica, que abastaria del segle I fins al segle IV dC, es va poder datar el moment de desocupació de

Plat de terra sigillata Clara D procedent de l'excavació del carrer de Llevant número 8 (excavació de l'any 1987, A. Barti i R. Plana)

Mur descobert al carrer
de Llevant número 8

l'habitació en un moment avançat de la segona meitat del segle IV dC gràcies a la recuperació sobre el paviment de calç de l'habitació de vaixella del tipus *terra sigillata* clara D i de cinc monedes, una d'elles de l'emperador Constantí, datables dins del segle IV. L'ús domèstic de l'indret quedava evidenciat per la recuperació d'una gran quantitat de fragments de vaixella fina i de ceràmica de cuina, també per l'aparició d'alguns fragments de vidre i de lluernà.

Estructuralment, es va poder identificar només un mur d'orientació est-oest de 6,70 m de llargada per 0,50 m d'amplada, i construït amb pedres de granet de forma arrodonida lligades amb morter de calç. Aquest mur es trobava associat a un paviment de calç i terra batuda de consistència molt fràgil, que únicament tenia entre 3 i 5 cm de gruix, i colgava un gran paviment d'*opus signinum* datat a finals del segle I dC. Pel que fa a l'interior de la casa, es van recuperar nombrosos fragments d'estuc pintat a franges de colors vermell i verd. Aquesta tècnica de decoració, molt emprada pels romans, va ser ben descrita per l'escriptor romà Vitruvi en la seva obra *De*

Architectura: «... Pel que fa als colors, quan s'apliquen amb cura sobre el revestiment fresc, no perden sinó que romanen permanentment, perquè la calç després que, eliminada la humitat per la cocció en els forns, perd la força per les porositats, obligada per l'absència d'humitat, s'incorpora qualsevol cosa amb què, per casualitat, entri en contacte.... Així, doncs, els revestiments que han estat fets correctament, ni esdevenen rugosos amb el temps, ni perden els colors quan es netegen, llevat que hagin estat aplicats amb poca atenció i en sec». Les parets es recobrien, en primer lloc, amb una capa de calç allisada, de la qual n'hem trobat a Llafranc nombroses proves, que aniria decorada amb un enlluït de pintura que en el cas que ens ocupa seria possiblement a bandes de color tot imitant les parets de marbre. Vitruvi, en el capítol cinquè del seu llibre *De Architectura* ens explica que «per això, els antics, que van fundar els principis per als acabats, van imitar en primer lloc les varietats i la col·locació de les plaques de marbre».

La inutilització definitiva d'aquesta zona del carrer de Llevant com a àrea d'habitatge dataria de finals del segle IV, com a més tard molt a principis del segle següent, i queda testimoniada no solament per l'enderroc del teulat i els materials que l'acompanyaven, sinó també per la localització a la banda exterior de l'habitació del que seria un abocador de mol·luscs, majoritàriament d'ostres, del qual sabem que fou emprat com a tal fins a la segona meitat del segle V dC atesa la recuperació de ceràmica paleocristiana corresponent a aquest moment cronològic.

L'explotació dels recursos del mar, tal com queda evidenciada a Llafranc, era freqüent i aquests productes formaven part important de la dieta dels romans. La prova la tenim

contínuament en els registres arqueològics i en els escrits que ens han arribat dels escriptors romans. El poeta romà Ausoni en canta les excel·lències quan diu: «Les ostres conegudes pels festins i el luxe dels nobles dissipadors, i arrezerades en la diversa fondària del mar, o deixades a nu per l'aigua soma que es retira, o amagades sota coves esgalabroses i dins els fondals eriçats dels esculls, les que una verda molsa o una alga descolorida cobreix...». Ausoni, a més de relatar-nos quan n'eren d'apreciades, es dedica més endavant a enumerar-ne els tipus, i al seu parer les millors eren les de la costa bordalesa. Malgrat no poder-nos comptar dins de les zones de més tradició quant a la pesca d'aquest mol·lusc, el que sí que està clar és que els romans que vivien a Llafranc en gaudien com un aliment molt present a la seva dieta, ja que en totes les excavacions n'apareix algun exemplar.

L'excavació realitzada a la cantonada dels carrers de Llevant i de Monturiol

La propera excavació on es tingueren indicis de la presència de recintes domèstics fou la realitzada per Joan Llinàs i Jordi Sagrera l'any 1991 a la cantonada dels carrers de Llevant i de Monturiol. S'excavaren dos edificis superposats amb cinc fases d'ocupació que s'estenien al llarg d'uns tres segles aproximadament. Si bé l'emplaçament a penes va canviar, sí que ho va fer la seva funcionalitat, ja que va començar com un celler i va acabar com una zona d'habitatge. A partir de la tercera fase es detectà aquest canvi, que començaria de forma poc precisa al segle II dC. Segons l'opinió dels arqueòlegs que van portar a terme l'excavació, el canvi de funcionalitat del sector quedaria àmpliament demostrat pel descens sobtat del nombre d'àmfores a favor de la ceràmica. Mentre les àmfores representaven el 8,5%

Enric Bruguera. Cal Eudard Gich

Fragment d'estuc de tres colors trobat al carrer de Monturiol

del material, la ceràmica hi era present en un 57,4%. Entre els segles II i III dC s'inicia la quarta fase d'utilització dels edificis amb un seguit de reformes que conduïren a una ampliació i remodelació de les estructures anteriors, sense variar-ne el caràcter domèstic. És precisament en aquest moment quan apareixen tres habitacions de planta rectangular amb paviments d'*opus signinum* i amb les parets estucades i decorades amb motius geomètrics i vegetals de colors vermells, verds i negres. En aquest cas, a l'igual que en l'anterior, el nombre de fragments ceràmics era superior als amfòrics. El moment final d'aquesta fase estaria al voltant del segle IV dC i entràrem ja a la darrera fase, que ha pogut ésser poc estudiada per la destrucció que va suposar la construcció d'una casa de principis del segle XX al damunt. Malgrat això, entre el material provinent de l'enderroc van aparèixer nombrosos fragments d'estuc pintat que ens indiquen la continuïtat del caràcter residencial de l'indret.

L'aparició d'estucs pintats ha estat precisament un dels indicadors que ens ha permès detectar l'existència d'edificis de caire residencial. Fins avui únicament s'ha pogut relacionar la presència de restes de pintura associada a murs en els treballs de recerca duts a terme en el carrer de Llevant. La troballa fortuïta de fragments estucats a l'àrea de l'eixample només ens ajuda a ampliar detalls sobre el color o la tècnica emprada, ja que és del tot impossible utilitzar-los per situar noves residències. Així, entre els materials recuperats procedents d'unes obres fetes al bell mig del carrer de Monturiol aparegueren mostres d'estuc que combinaven els colors blau, ocre i negre distribuïts en bandes horitzontals perfectament delimitades sense que es notés cap imperfecció al fer el canvi de tonalitat. Per aconseguir aquest resultat, Vitrubi explica que l'artesà encarregat d'efectuar el

revestiment de la paret utilitzava un regle per tal d'obtenir un bon resultat.

La interpretació d'aquesta àrea planteja sens dubte interrogants difícils de resoldre ateses les remodelacions que es portaren a terme i la dificultat d'haver de comptar per desxifrar-ho de petits espais, que no en tots els casos han pogut excavar-se en la seva totalitat, dificultant amb això una visió més acurada. Amb tot, sí que podem dir que fins avui els únics testimonis clars d'habitatges estarien situats en aquesta àrea del carrer de Llevant, els quals haurien començat a construir-se durant el segle II dC i haurien perviscut fins al segle IV dC, inutilitzant un sector que fins aquell moment havia tingut un caràcter de producció. De ben segur en futures excavacions es localitzaran nous testimonis que ampliïn el coneixement dels habitatges existents a Llafranc en les seves diferents fases d'ocupació.

Els enterraments

El cementiri romà és conegut principalment a través de les descripcions conservades de finals del segle XIX, també per la troballa d'algunes sepultures aïllades durant els anys 1960-1970. Tot i això, les informacions disponibles permeten reconstruir l'estructura i l'època de funcionament de la necròpolis, i els tipus de tombes descobertes. El testimoni d'una inscripció funerària, avui perduda, és d'un gran valor per a l'estudi d'aquest cementiri.

La descoberta de sepultures romanes

Si bé ja en el segle XVIII s'esmenta la descoberta de sepultures antigues a Llafranc, serà sobretot a finals del segle XIX que les troballes s'intensificaran, existint un cert nombre de descripcions de les restes localitzades. Francesc-Xavier Rosés, en un escrit que acompanya una sol·licitud feta per la Comissió de Monuments de Girona a les Acadèmies de la Història i de San Fernando de Madrid, fa referència l'any 1878 a la troballa d'enterraments i de llànties sepulcral, també de «varios fragmentos de huesos humanos en estado de calcinación», informació que podria indicar la presència de tombes tant d'inhumació com d'incineració. Tot i que no s'explicita l'emplaçament d'aquestes sepultures podem suposar que es localitzaven en el turó de

l'església, indret on es concentren gairebé totes les restes sepulcral conegudes.

A partir de l'any 1882, la premsa local es fa ressò de les descobertes successives d'enterraments arran dels treballs que comencen a efectuar-se en el promontori de Llafranc. Així, el diari *El Palafrugellense* del dia 27 d'agost del 1882 explica la descoberta d'un enterrament, «una cubierta angular formada con tejas romanas bastante bien conservadas; y por el extremo que mira al mar un cráneo humano», en un solar proper a la riera de la Font d'en Xecu i a la platja, en el vessant baix de la banda sud-oest del turó. L'esquelet trobat fou reconegut per un metge, el qual va determinar que pertanyia a una dona d'uns 16 a 20 anys. La notícia del diari aporta una descripció bastant completa de les restes: «Estaba colocado dentro de un nicho ó sepultura empotrado en una de las murallas en ruinas que todavía existen como

vestigios y testimonio de la antigua Cipsele. La posición del esqueleto era horizontal, en dirección NO á SE, con los brazos cruzados en la forma que actualmente se acostuma enterrar a los muertos. Ni una moneda, ni una inscripción, ni una medalla se ha encontrado en aquella sepultura de forma triangular formada con tejas romanas.. ». Es tractaria, en conseqüència, d'una sepultura de *tegulae* a doble vessant, empotrada en una paret qualificada com a muralla, que no contenia cap tipus d'aixovar.

Els treballs de rebaix del terreny posaren al descobert nous enterraments, tal com s'informa en el mateix diari *El Palafrugellense* dels dies 3 de setembre i 1 d'octubre de l'any 1882: «En el desmante que se practica en Llafranch, y en el cual se había encontrado un esqueleto humano, podemos añadir el encuentro de otras dos sepulturas con otros tantos esqueletos, notable uno por ser de dimensiones hercúleas», «... sepulturas con restos humanos, trozos de cerámica, y monedas de cobre bien conservadas con el busto de Constantino...». Aquesta notícia apareix reproduïda aquest mateix any a la *Revista de Gerona*. Tot i que manca la descripció de les sepultures, sabem que un dels nous enterraments descoberts tenia unes dimensions considerables i que van trobar-se monedes de Constantí, fet que aporta una informació cronològica de gran valor per a la datació de la necròpolis.

Josep Pella i Forgas, l'any 1883, esmenta de nou l'existència d'un recinte sobre el turó de Llafranc, «cuadro de gruesas murallas que circúfa la parte superior de una pequeña eminencia arrimada al monte», que ell mateix hauria excavat en part l'any 1882, descobrint que el seu traçat era quadrangular. El fet d'haver trobat restes ceràmiques reutilitzades per a la construcció dels murs el portà a datar aquesta estructura dins de l'antiguitat tardana. A

l'interior del recinte s'hi haurien descobert diversos enterraments, els quals semblen correspondre als descrits per la premsa local. Aquest autor cita també la troballa d'una làpida de marbre blanc amb una inscripció llatina, dedicada per Cesàrea al seu espòs Carudo, la qual fou estudiada una mica més tard, l'any 1906, per Fidel Fita, el qual la data a finals del segle V o de principis del segle VI dC.

«Los estuayres de Llafranch desitjaven poguer tenir un lloch ahont acudir pera cumplir lo precepte d'ohir missa los diumenges y festas manadas, y á tal fí prengueren, fa ja dos anys, la feyna, que ells cregueren sencilla, d'aixecar un oratori. Posaren mans á la obra, se feren los plans, foren aprobats per l'Excm Senyor Bisbe de Gerona, comensá á ferse una llista de las almoynas pera aixecar las parets; se feren diligencias ab lo senyor Cárles y ab lo senyor Mascort, propietarios de terras d'aquell lloch; y per arivar á fer los fonaments han transcorregut dos anys de penas, fatigas y sorpresas... Per fí s'aixecà lo modest oratori ab alegria de tots los cors, y durant l'estiu passat se pogué ohir missa, fetas las ceremonias de benehir la iglesia y batejar la campana que alegra ab sos tochs nostres cor» (Eusebi Fina 1898, p. 475-476).

L'any 1897 comencen les obres de construcció de l'església de Llafranc, trobant-se molt ràpidament vestigis de la necròpolis romana. Els documents consultats mencionen l'existència de 15 a 20 enterraments en un espai d'uns 15 metres quadrats. Així, el diari *El Palafrugellense* del dia 18 d'abril de 1897 explica que la majoria de les tombes eren fetes «de mamposteria... situadas de Occidente á Oriente, pero de tal modo construídas, que para ganar terreno, sin duda, son más anchas de un lado (el de la cabeza del cadáver) que del otro, coincidiendo el más ancho de una tumba con el más estrecho de su inmediata, formando encaje». A més d'aquestes indicacions sobre la distribució

Col Enric Carreras

de les sepultures, es fa també referència al material descobert en el seu interior: «Numerosos esqueletos, entre ellos el de un adolescente sobre cuyo abdomen encontré una especie de candileja de barro cocido con mucha pulcritud trabajado, baldosas con distintos dibujos en grabados, abundando entre ellos los de herraduras, jarros muy curiosos de tierra cocida, urnas de dimensiones extraordinarias, clavos oxidados, etc.». D'altra banda, un document conservat a la rectoria esmenta igualment la troballa de «dos lámparas de barro y algunos vasos de tierra muy basta».

La descripció més detallada de les restes posades al descobert la proporciona Eusebi Fina, que va publicar l'any 1898 un article titulat «Descubrimientos arqueológicos en la platja de Llafranch». En aquesta publicació es descriuen els treballs d'excavació que tingueren lloc al voltant de l'església: «Obrint-se los fonaments de dita iglesia, fentse las excavacions sense un plan científich, ni meditat, apareixeren successius enterraments, y uns 18 ó 20 cadáveres foren desenterrats, restant las osseras bastant ben conservades». Les tombes fetes amb *tegulae* sembla que eren freqüents i la troballa en alguns casos de claus de ferro i de vestigis de fusta

permet suposar l'existència de taüts. La ceràmica «vermella de la emporitana, ab dibuixos, aucells, y ab un guerrier manejant la llansa» era també abundant. La majoria dels enterraments contien objectes ceràmics, ja sigui llànties, o bé àmfores i vasos col·locats als peus o als costats del mort. Entre els enterraments que es descriuen destaca la sepultura d'un nen i la d'una dona que tenia un nadó al costat. L'article aporta també indicacions sobre l'orientació de les sepultures i la col·locació dels morts. S'indica novament que la necròpolis estaria delimitada «per los fonaments que's troban á dalt del turó, apareixent unas grans parets ab terra entre mitx que semblen d'un recinte que volgués guardar lo sagrat lloch ahont descansaven los morts».

Botet i Sisó (1911) fa referència igualment a les sepultures trobades en el recinte de l'església, esmentant alguns dels objectes localitzats: «al edificar-se fà pochs anys la capella de Santa Rosa, s'hi han trobat restes de construccions y molts troços de ceràmica ordinaria, en apariència romana, y també alguns petits vasos sencers y un llumet de bronze, que-s guardavan quan visitarem aquella platja en la sagristía de la nova capella».

El turó de l'església a principis del segle XX

Enric Carreras

Restes excavades l'any 1961
corresponents al mur que tancava
el recinte del cementiri romà

Materials trobats al costat de
l'església entre els anys 1925-1935

F. Gich, Col. Lluís Gich

Cal esperar fins a l'any 1954 per tenir més informacions sobre la necròpolis romana. En efecte, Miquel Oliva i Prat esmenta la troballa de sepultures en el sector ocupat actualment per l'Hostal La Barraca. La informació prové d'una carta enviada per una estiuejant que assistí a la destrucció d'una tomba quan l'obertura del carrer de Mossèn Rafael Duran: «Se podía ver en el corte transversal la superposición de capas de tierra, la más superficial constituida por raices y tierra, otra de arena y por último un suave arco formado por losas de arcilla al nivel del actual suelo... Como la tierra estaba reblandecida a causa de las frecuentes lluvias no nos fué difícil extraer pequeños trozos de vasijas de arcillas rojas y negras, que parecían ser los deshechos de la primitiva población». A continuació, s'esmenta la troballa anys enrere d'altres sepultures en el patí ubicat darrere l'Hostal La Barraca. Aquestes sepultures són presentades en annex per Enric Carreras i Vigorós, el qual va aconseguir veure-les, conservant els objectes que hi havia a l'interior.

Prop de les sepultures anteriors i a la cantonada dels carrers de Mossèn Rafael Duran i de Santa Rosa s'haurien descobert també, entorn dels anys 50, algunes inhumacions infantils en àmfora. Sabem també, gràcies a la

consulta d'unes notes manuscrites de Miquel Oliva, de la troballa d'arracades a l'interior d'algunes tombes. Així, s'esmenta la descoberta d'una arracada molt grossa i també d'unes altres arracades que tenien pedres incrustades. Aquestes joies provenen d'unes sepultures situades prop de l'església que foren excavades durant els anys 1925-1930 pels senyors Gich i Capdevila.

A part d'aquesta gran necròpolis situada sobre el promontori que s'aixeca a la part central del nucli de Llafranc, ens hem assabentat també de la troballa d'alguns enterraments romans als peus del turó i a la banda nord-est, entorn de l'actual carrer de Carudo, tot i que no hem aconseguit trobar cap descripció precisa de les restes localitzades. Coneixem així mateix la descoberta d'un enterrament en el sector de l'eixample, concretament en un solar situat a la cantonada dels carrers de Monturiol i del Marquès de Llafranc. Aquí, els treballs de construcció d'una casa posaren al descobert, a més de diferents restes constructives, un conjunt d'ossos humans que semblen testimoniar la presència d'una sepultura. Les restes, molt degradades pels treballs de rebaix del terreny, aparegueren barrejades amb material divers i de cronologia bastant àmplia, desconeixent-se el context de la troballa. L'estudi dels ossos conservats, efectuat per l'antropòloga Bibiana Agustí, i la reconstrucció del crani, indiquen que pertanyia a una noia jove.

La necròpolis del turó de l'església

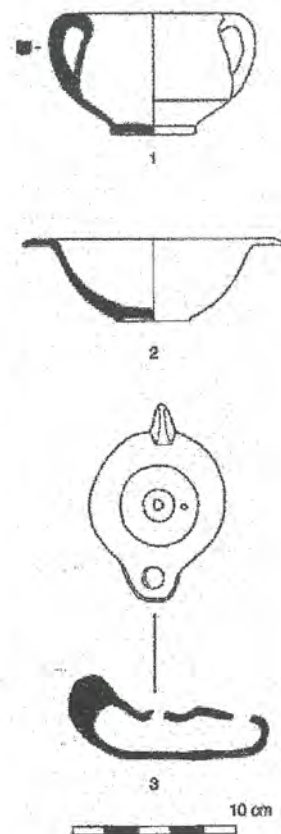
Tal com s'ha vist, les notícies referents a la troballa de sepultures en el turó de l'església són abundants. Tot i que es tracta d'informacions antigues de caràcter molt parcial, les dades conegudes permeten una aproximació a l'estudi de la necròpolis.

Aportacions al coneixement de la necròpolis romana de Llafranc

La primera notícia de troballes en una necròpolis romana del terme de Palafrugell és de l'any 1774, però no hi ha cap certesa que es refereixi a Llafranc. D'altra banda, per una nota publicada a la *Revista de Gerona* de l'any 1884 sabem també que hi havia enterraments d'època romana al pla d'Ermedàs. Fou Josep Pella i Forgas qui el juliol de l'any 1882, mitjançant unes excavacions, va comprovar que la «fortaleza» de Llafranc era «cuadrilonga» i de «gruesas murallas» descobrint ja al mateix solar diversos enterraments. Seria, però, l'any 1897 en construir-se l'església dedicada a Santa Rosa quan aparegueren uns vint cadàvers en tombes que proporcionaren «dues llànties de fang i alguns vasos també de fang». L'administrador de l'església, Joan Plaja, que havia pagat privadament les despeses d'excavació dels terrenys pertanyents a la capella, va formar una petita col·lecció amb les troballes que s'instal·laren en una vitrina de la sagristia. Segurament es refereix a aquestes mateixes tombes Cristòfol Friginals quan l'any 1900 publicà la notícia recollida a Llafranc el 1898 que s'hi trobaren darrerament «divuit enterraments ab els esquelets molt ben conservats, coberts ab teules romanes disposades en forma d'esquena d'ase, y dintre de les fosses han aparegut lamparetas, àmfores y altres objectes». L'església s'edificà en la part superior de la necròpolis, vora el planell on hi havia una part de l'establiment romà. El cementiri restant, a ponent del temple, ja havia estat molt destruït per un antic camp de conreu que també va malmetre part de les restes del mur que el delimitava i del qual l'any 1961 encara en poguérem identificar un petit tram, a ponent vora la riera, que presentava unes primeres filades de pedres sense desbastar lligades amb morter i amb molts fragments d'àmfora i tegula reaprofitats.

Posteriorment, hi ha encara notícies de troballes esporàdiques en aquesta necròpolis. Nosaltres mateixos recordem que vers l'any 1950, en la cantonada del carrer de Santa Rosa amb el que més tard seria el carrer de Mossèn Rafael Duran, es trobaren uns enterraments infantils en àmfora. L'any 1953 vàrem identificar-hi una sepultura en tègula (9 peces), algunes posades en sec a doble vessant. Va ser trobada sencera a poc menys d'un metre de profunditat en construir una escala, dintre del recinte de la necròpolis, i desmuntada poc després. Estava orientada al nord-sud amb l'esquelet encarat a migdia. Com a únic aixovar presentava un gerret bicònic disposat entre les cames del difunt, en la seva part superior. L'any 1954, Miquel Oliva i Prat va donar notícia d'aquesta tomba a la revista *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, basant-se en un informe redactat el mateix any per Maria A. Pélaury, estiujeant de Barcelona, que s'havia emportat el crani i altres restes de l'esquelet. Anys més tard, el 1961, encara identificàrem una altra sepultura situada també dintre del recinte de la necròpolis a uns 5-6 metres de distància de l'anterior però a un nivell lleuament superior. Ja estaven destruïdes d'antic i únicament varen trobar-se restes de les extremitats inferiors, els peus, del cadàver amb l'aixovar a la vora. Es tractava d'una sepultura en fossa sense revestiment i amb l'esquelet dipositat en un taüt ja desaparegut que presentava claus de ferro amb cabota grossa. Estava orientat a l'est-oest amb el cadàver encarat a llevant. Com a aixovar presentava una pàtera i una llàntia.

Les tres peces (la llàntia i els dos vasos) recuperades d'aquestes dues tombes foren exposades temporalment l'any 1984-1985 en l'antic Museu-Arxiu de Palafrugell i passaran al fons del futur Museu del Far de Sant Sebastià de Llafranc si aquest projecte museístic es porta a terme.

Materials descoberts a l'interior de dues sepultures romanes de la necròpolis de Llafranc

Unes restes òssies aïllades trobades en el sector de l'eixample

El present estudi es refereix a material ossi procedent d'un dipòsit recuperat durant una obra pública realitzada l'any 1976 en un solar situat a la cantonada dels carrers de Monturiol i del Marquès de Llafranc. Els treballs de construcció posaren al descobert diferents restes constructives barrejades amb material ceràmic de diferent cronologia i d'un conjunt d'ossos. L'objectiu resideix a identificar les restes i interpretar-les prescindint dels elements contextuais que són habituals en arqueologia, atès que no existeix un registre pròpiament dit.

Descripció de les restes

1- Humans. Fragment de neurocrani humà, conservant l'escata del frontal i part d'un arc superciliar, gran part dels dos parietals i un fragment de malar. S'ha pogut reconstruir gran part de la volta ja que es tractava de fractures recents produïdes durant o després de la recuperació, però també hi ha un petit nombre de fragments residuals que no han pogut ésser restituits.

Es tracta del crani d'un adult d'entre 20 i 40 anys, que té totes les sutures lliures en una morfologia ja consolidada. Respon a una morfologia gràcil general i s'hi endevina un contorn allargat o dolicocefal malgrat que no es poden obtenir índexs mètrics. El front és estret i els parietals abombats. Les poques insercions musculars observables són molt suaus. Conserva també un fragment de malar esquerra de dimensions petites i morfologia molt gràcil, així com un fragment d'escata occipital.

Malgrat que no es conserven prou marcadors sexuals, aquestes observacions s'avenen amb una estimació sexual probablement femenina.

2- Bòvids. Calcani dret, membre anterior. Individu adult. En estat òptim de calcificació i de conservació, exceptuant les vores de la tuberositat posterior, deteriorades durant el dipòsit.

3- Cèrvids. Metacarpià: extrem proximal i diàfasi. Individu adult. Estat òptim de calcificació, grans dimensions. Presenta una fractura irregular en el terç mig de la diàfasi, produïda sobre l'os fresc des de la cara anterior i amb un deteriorament causat pel sòl sobre la cara dorsal. Des de la fractura s'han produït diverses esquerdes longitudinals en direcció disto-proximal.

4- Èquids. Metacarpià sencer, l'extrem distal en anostosi completa, l'extrem proximal en procés de sinostosi. Estat òptim de calcificació. Longitud metafisària: 17 cm. La longitud estàndard adulta es troba al voltant dels 25 cm per aquest os, de manera que deu correspondre a una varietat de poca alçada.

Presenta senyals de talls per descarnació en el terç mig de la diàfasi, cara posterior, i de mossegada de carnívor en l'extrem proximal, que és la que ha causat la desaparició de part de l'epífisi.

5- Bòvids o èquids. Dos fragments vertebrals d'individu jove. Poden ser consecutius. El teixit de creixement dels platerets es troba en el mateix grau d'evolució i corresponen al mateix animal. La vora de fractura no correspon a un tall net sinó que sembla una fractura recent. Tenen una coloració fosca i empremtes d'arrels en la superfície, ambdós trets causats per l'acció dels elements del dipòsit.

6- Cànids. Element vertebral d'individu adult. De coloració blanquinosa, la vora esquerra deteriorada, sense presentar pla de tall.

7- Ovicàprids. Fragment diafisari humeral o femoral, d'individu adult probable. Presenta senyals de raspat en ziga-zaga en un dels extrems, i de desarticulació en l'altre, en forma de petita incisió. L'aspecte del teixit indica que probablement ha estat cuit. Durant el dipòsit arqueològic ha adquirit restes de concreció calcària.

8- Espècie no identificada. Extrem proximal d'ulna d'adult. L'extrem proximal de la cavitat sigmoidea presenta senyals de mossegada de carnívor o fins i tot podria ésser humana. La fractura distal és en losell i presenta un tall fet des de la cara anterior provocant l'arrencament en direcció a la cara posterior.

9- Espècie no identificada. Extrem diafisari proximal d'ulna d'adult. Presenta dues incisions paral·leles sobre la cresta anterior per sota de la cavitat sigmoidea, fetes per un instrument metàl·lic.

10- Espècie no identificada. Fragment de ròtula. Correspon a un individu adult.

11- Bòvids. Molar inferior i incisiva d'adult. Desgast oclusal notable mostrant el teixit de dentina interior.

12- Espècie no identificada. Cinc fragments ossis. Els dos amb teixit cortical més gruixut (12-2 i 12-3) corresponen a restes de talls sobre l'os tendre i han estat cuits. La resta presenta fractures irregulars.

Valoració

El dipòsit conté un volum més important de fauna que de restes humanes. L'única resta humana correspon a una calota cranial aïllada, amb diagnòstic probable de sexe femení i d'una edat adulta plena (entre 20 i 40 anys) en el moment de morir. No presenta senyals patològics ni de manipulació.

En el cas de la fauna comptem amb almenys cinc espècies diferents: quatre remugants (bòvids, èquids, cèrvids, ovicàprids) i un carnívor (cànids), amb una representació anatòmica mínima, que es redueix sovint a un sol os. La major part de restes de remugants presenten marques de desarticulació i de raspat sobre l'os fresc, fetes amb un objecte de tall metàl·lic, o bé són producte de talls sobre l'os diafasari obtinguts amb un tallant o una destrat. Algunes d'elles han estat cuites. Això ens indica que la majoria de restes són residus culinaris i que tant poden correspondre a un farcit d'abocador com a una ofrena funerària. Ambdues interpretacions s'avenen amb la combinació d'espècies animals i restes humanes i podríem esbrinar-ne la naturalesa si s'hagués conegut millor el context arqueològic.

BIBIANA AGUSTÍ I FARJAS

La ubicació de les restes permet copsar, en primer lloc, l'extensió de l'espai funerari. Les notícies més antigues, que daten de l'any 1882, donen a conèixer la troballa de tres sepultures a la part baixa del turó, a la banda sud-oest i prop de la riera de la Font d'en Xecu. Aquest espai, actualment urbanitzat, correspondria a terrenys veïns al tram inicial del carrer de Santa Rosa. Es tractava de tres tombes d'inhumació, una construïda amb *tegulae* disposades a doble vessant. Si bé un dels enterraments no presentava cap tipus d'aixovar, els altres dos contenien restes ceràmiques i monedes de Constantí. Més al nord-est i en una zona de major altitud, entre 10 i 15 m d'alçada, es localitzaren tres enterraments més a l'entorn dels anys 1950-1960, a la part posterior de l'hostal La Barraca i a tocar de l'actual carrer de Mossèn Rafael Duran. En aquest mateix sector, a la cruïlla dels carrers de Santa Rosa i de Mossèn Rafael Duran, s'hi haurien també descobert restes d'enterraments infantils en àmfora. Aquests vestigis, que corroboren la prolongació de l'àrea sepulcral vers la part alta del

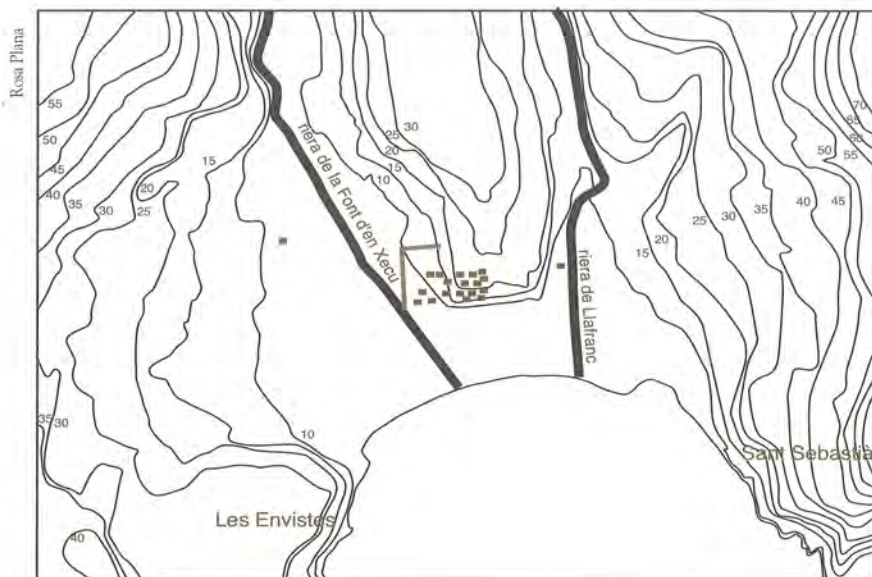
turó, mostren també, tal com veurem més endavant, que la necròpolis va començar a funcionar en una època més antiga del que s'ha suposat fins ara, atesa la presència de tombes que datarien de l'Alt Imperi.

És, però, en el solar ocupat actualment per l'església, entre 15 i 20 m d'altitud, on les troballes foren més nombroses, pel fet que els treballs de construcció d'aquest edifici comportaren un rebaix general del terreny i per l'interès que despertaren les restes romanes, les quals foren objecte d'excavació a finals del segle XIX. En un espai reduït, d'uns quinze metres quadrats, van aparèixer tot un conjunt d'enterraments (entre 15 i 20 segons els documents conservats) ben disposats i col·locats de forma paral·lela, amb una alternança que denota una voluntat clara d'aprofitar al màxim l'espai funerari. Aquesta particularitat, que posa en evidència la densitat d'enterraments que podia haver-hi a l'interior de la necròpolis, així com les troballes ocasionals de sepultures en tot el vessant fins arribar a la riera de la Font d'en Xecu, mostra l'existència d'un cementiri de

Crani d'una dona jove trobat prop de la cantonada dels carrers de Monturiol i del Marquès de Llafranc.

Enric Buguera. Col. Josep Vives

Senyalització del traçat del recinte de la necròpolis i ubicació de les sepultures conegudes

dimensions importants amb un volum elevat de tombes. Malauradament, el desconeixement de les troballes que van forçosament efectuar-se en el moment de rebaixar tots aquests terrenys de pendent, limita enormement l'estudi d'aquest espai sepulcral.

Paral·lelament a la descoberta de sepultures trobem referències a l'existència, sobre el turó de Llafranc, d'un recinte delimitat per parets qualificades sovint de «muralles». Aquest recinte, analitzat per J. Pella i Forgas, era de forma quadrangular i fou datat de l'antiguitat tardana per la presència de material ceràmic reutilitzat per a la seva construcció. Enric Carreres (vegeu annex), en els anys 1960, va poder encara observar algunes restes d'aquesta estructura, en particular un tram de mur existent al nord de l'església que, seguint una orientació est-oest, baixava en direcció a la riera de la Font d'en Xecu, i un altre tram, parcialment excavat, situat a la part baixa del turó i adoptant un sentit nord-sud. El mur estava construït amb

blocs de pedra de forma irregular units amb morter i reaprofitant fragments de *tegula* i d'àmfora. Segons informació d'Enric Carreres, sota el mur sortia algun os, com si aquesta estructura s'hagués superposat a alguna sepultura. Respecte al límit sud d'aquest recinte, aquest devia seguir molt probablement el desnivell del terreny a l'alçada del carrer actual de Santa Rosa. El límit est podia ubicar-se a la banda dreta de l'església, tot i que no coneixem cap element que permeti precisar la seva posició. La presència de sepultures a l'interior d'aquest espai indica que es tractava d'un recinte funerari.

Les dimensions aproximades de la zona funerària, si prenem en compte la localització dels murs del recinte i la troballa de sepultures, serien d'uns 50 m de nord a sud i també d'almenys 50 m d'est a oest, en total uns 2.500 metres quadrats. Ignorem si tota aquesta àrea estava ocupada per enterraments, tot i que la presència d'un recinte que tancava el cementiri indica una voluntat clara de delimitació de la zona funerària.

Els documents recollits forneixen una certa informació sobre alguns dels enterraments descobertes. Les sepultures millor conegudes són les següents:

– 1/ Enterrament descobert l'any 1882 a la part baixa del turó, prop de la riera de la Font d'en Xecu i empotrat en un dels murs del recinte de la necròpolis. Es tracta d'una sepultura de *tegulae* a doble vessant que contenia l'esquelet d'una dona jove col·locat en posició horitzontal i amb els braços creuats. Es diu que el cap estava orientat vers el mar, o sigui a l'est i després que el cos tenia una orientació nord-oest / sud-est. La tomba no contenia cap tipus d'aixovar.

– 2 i 3/ El mateix any 1882 es descobriren dos altres enterraments, dels quals se'n fa una descripció molt parcial. Sols

sabem que contenien fragments de ceràmica i monedes de Constantí i que un d'ells tenia «dimensiones hercúleas».

– 4/ Els treballs de construcció de l'església, l'any 1897, posaren al descobert tot un seguit de tombes. Hem trobat referències a una sepultura d'un adolescent que tenia una llàntia sobre el pit. Segurament es tracta de la tomba descrita per Eusebi Fina l'any 1898, una sepultura «d'una criatura de cinh ó sis anys, s'hi trobá una lampareta (lucerna) de terrissa, posada sobre son pit y tenint á cada costat una ánfora; las teulas que cobrían l'esqueleto eran induplamente romanas. La colocació del cadávre era de Orient á Ponent ».

– 5/ En el mateix sector de l'església, en una altra sepultura descrita per Eusebi Fina «s'hi trobá una hermosa lampareta de terrissa, llegintshi la marca de Jucani, segons uns, y segons l'illustre senyor Vicari general de la Seu Gironina, Jucuvi; tenint en sos peus una ánfora».

– 6/ La disposició d'un altre enterrament del sector de l'església era la següent: «las teulas formavan un ángul agut (en forma d'esquena d'ase) y sos caps juntats ab teulas de forma cóncava; sota d'aquest lloch seguía lo terreno enrajolat y per sota las rajolas estava colocat lo cadáver ab una ánfora en los peus; es á dir, lo cadáver estava colocat sobre la terra de sauló (gresa) y per damunt tenía l'enrajolat». Es diu que el crani fou donat a Josep Pella i Forgas per al seu estudi.

– 7/ En un altre enterrament de la zona de l'església, «molt ben disposat, á uns nou pams de fondaria, fins á trovar la gresa, aparequé una ossamenta, tenint á sa esquerra un esqueleto petit; sa colocació era encantadora... s'hi trobá una hermosa lampareta de bronze d'elegant y bonich dibuix, y además una closca d'ostra molt grossa».

– 8/ Tot i que la informació és molt parcial, sabem que una de les sepultures trobades entorn de l'església presentava «lo cadáver posat de boca terros ».

– 9/ Una altra de les tombes del sector de l'església presentava la següent disposició del mort: «lo cap á Ponent y 'ls peus á Orieny ».

– 10/ L'any 1954, en el moment d'obertura del carrer de Mossèn Rafael Duran, situat just a l'esquerra de l'església, es veia en un solar situat just a l'oest del carrer un «suave arco formado por losas de arcilla» que correspondria a una sepultura de *tegulae* a doble vessant. S'hi recolliren fragments ceràmics «de arcillas rojas y negras».

– 11/ Al fer-se les escales que condueixen a la part del darrere de l'hostal La Barraca, l'any 1953, va descobrir-se a menys d'un metre de profunditat una sepultura, d'orientació nord-sud, construïda amb 9 *tegulae* (3 a la base, i les altres 6 formant un teulat a doble vessant). Algunes de les *tegulae* tenien a la part central una doble ditada circular. Aquesta tomba contenia un esquelet d'adult, orientat vers el sud, que tenia un gerret bicònic entre les cames.

– 12/ També prop de les escales d'accés a la banda posterior de l'Hostal La Barraca i a uns 5-6 m de distància de la sepultura anterior, l'any 1961, va descobrir-se un altre enterrament, molt malmès, conservant-se únicament restes de les extremitats inferiors del difunt, orientat vers l'est. Prop dels peus hi havia una pàtera i una llàntia. Es tractaria d'una sepultura en fossa, sense revestiment i d'orientació est-oest, que devia contenir un taüt atesa la presència de claus de ferro amb cabota grossa.

A més dels enterraments descrits, sabem que d'altres haurien estat trobats en la mateixa zona de l'hostal La Barraca a principis de segle, havent-se localitzat «pequeñas vasijas de arcilla negra y roja ».

El cementiri antic de Llafranc

Consideracions generals

La recerca endegada aquests darrers anys, complicada, lenta i, aparentment, poc agraïda, ha servit, tanmateix, per poder fer, per primer cop, una anàlisi suficientment acurada de les peculiaritats de la necròpoli coneguda a Llafranc d'ençà fa bastant més d'un segle.

L'existència de tombes antigues en aquest platja era un fet ben conegut i a bastament publicat. I, tanmateix, era escàs i poc segur allò que es podia escriure sobre aquest cementiri que anés més enllà de quatre generalitats. Eren dades esparses, de valor desigual i que permetien entrellucar l'existència d'unes quantes tombes —a l'entorn d'una vintena— que se suposaven pròpies de l'antiguitat tardana tot i l'existència d'indiscrepàncies disperses que semblaven en contradicció amb aquella datació baixa i global. L'epitafi poètic publicat per Pella, clarament tardà, i l'existència provada de sepultures de *tegula* ajudaven a consolidar aquelles opinions.

El treball que s'ha fet aquests darrers anys, ple de dificultats, lent i, ja d'entrada, abocat a resultats minsos, ha permès, en canvi, aplegar un conjunt suficient de dades sòlides i ben confrontades a partir de les quals és possible, amb mancances i llacunes, dibuixar per primer cop la història d'aquell cementiri i completar a través seu, l'evolució d'un jaciment extraordinari que cada dia coneixem millor.

És ben cert que voldríem saber moltes més coses, que hauríem desitjat que les notícies aplegades per aquells que van assistir a la descoberta i a la destrucció subsegüent dels enterraments, haguessin estat més clares, més metòdiques i que haguessin estat acompanyades d'il·lustracions aclaridores. No ho van fer ni els pertocava. Diu molt del tarannà d'aquella gent, del seu interès, de la seva curiositat, de la seva cultura, que ho observessin i que ens donessin constància escrita. Gràcies a això, juntament amb la cura que Enric Carreras va tenir a documentar amb precisió unes descobertes més recents i d'aplegar i conservar fins avui les modestes ofrenes que acompanyaven els difunts, que és factible entendre millor la història d'aquest cementiri, definir-ne l'espai i aprofundir en la seva cronologia, molt més extensa del que fins ara s'havia cregut.

Queda ben clar que el cementiri principal de l'establiment romà de Llafranc se situava a ponent de la riera de la Font d'en Xecu, en un sector marginal, amb un desnivell considerable i on, fins ara, no s'hi han detectat restes estructurals significatives llevat d'una construcció regular, de planta quadrangular, que explorà Pella ja fa uns quants anys i que interpretava com les ruïnes d'una fortalesa tardoantiga, una hipòtesi que s'ha de rebutjar i substituir-la per una altra que s'adiu perfectament bé amb totes les altres dades que tenim al davant i segons la qual, aquells murs (o fonaments) de pedruscall, fragments de terrissa i material de construcció ben lligats amb morter de calç, no seria altra cosa que els límits del cementiri, la definició física d'una *area* funerària, un costum arrelat i estès que servia per preservar i enfatitzar un conjunt determinat d'enterraments i facilitar la celebració dels rituals corresponents i periòdics i el creixement harmònic de la necròpoli. Altrament, aquells murs servien per regularitzar un espai orogràfic complicat i, en darrera instància, ajudar a preservar les sepultures de la destrucció ocasionada per l'erosió del lloc. L'espai clos i marcat, l'*area*, a l'entorn d'uns 2.500 metres quadrats, oferia una superfície adequada per ser utilitzada durant molts anys. És ben probable, també, l'existència fins i tot simultània d'altres llocs d'enterrament, tal com sembla que es podia deduir d'algun dels indiscrepàncies aplegats.

Cal, finalment, insistir, en aquestes primeres consideracions, en l'enorme importància que adquireix, ara, aquesta necròpoli per començar a fer-nos una idea justa i més segura d'un aspecte determinat de la història d'una societat determinada, com és la relació i la cura dels difunts. En aquestes contrades coneixem prou bé el món funerari lligat a establiments urbans, Empúries sobretot, des de la baixa república fins a l'alta edat mitjana, però en canvi és molt poc el que sabem sobre cementiris rurals durant l'alt imperi. Poques troballes, molt disperses, fan difícil i pobre una valoració global. Les troballes de l'Escorxador de Roses, del Collet Est, a Sant Antoni de Calonge i les de Llafranc són, de moment, les úniques significatives. Això pot donar idea de la vàlua del treball que s'ha fet. Pel que fa a l'antiguitat tardana, la nostra documentació creix exponencialment en qualitat i quantitat. Des d'aquest punt de vista, Llafranc no és altra cosa que un punt més on detectem la mateixa manera de fer, els mateixos costums.

Un cementiri principal

Les dades aplegades fins ara deixen ben clar que el conjunt més significatiu de sepultures de formes i tipus diversos, sempre senzilles, es localitza entre la zona que ocupa el temple de Santa Rosa i, més cap a ponent, les proximitats immediates de la riera. Ja hem vist que aquest sector quedava definit per uns desnivells pronunciats cap a ponent i cap a migdia. Aquest lloc no es troba gaire lluny d'unes restes d'estructures ben excavades i conservades que corresponen a una zona de treball, amb premses i dipòsits que associaríem a la *pars fructuaria* de l'establiment romà. Altres indicis reunits durant aquesta enquesta semblen assenyalar, en la proximitat d'aquelles cambres de treball, altres espais construïts que, per la informació recollida, podrien correspondre a zones d'hàbitat d'un cert nivell, potser la *pars urbana* o zona residencial del conjunt, si més no, durant l'època d'August i els primers temps de l'alt imperi.

A redòs, doncs, i no gaire lluny, de l'àrea residencial i de treball de l'establiment rural, en un lloc poc aprofitable des de tots els punts de vista però on podem suposar l'existència de dos camins, un que vorejaria la platja i l'altre que resseguiria la riera endinsant-se cap al nord, s'hauria fet servir com a zona d'enterrament, potser la principal, de l'hàbitat. Recordem que la legislació colonial i municipal de l'alt imperi, quan fa referència a la ubicació, en el *territorium*, d'una necròpoli, insisteix en la cura amb la tria del lloc, tot convidant a establir-les en zones poc adequades per al conreu, àrees

Joaquim Tremoleda. Col·lecció Enric Carreras

*Materials descoberts a l'interior
de dues sepultures romanes
de la necròpolis de Llafranc*

marginals o poc productives, mirant, en canvi, que siguin a prop del nucli habitat i a tocar o en la proximitat d'un (o uns) camí. Des d'aquesta òptica la tria del lloc a Llafranc sembla absolutament canònica.

Indicis d'altres àrees d'enterrament

Algunes informacions dignes de crèdit fan possible localitzar altres enterraments al costat dret de l'altra riera. Els indicis són certament imprecisos, però convé considerar-los i acceptar la possibilitat que siguin certs; per altra banda és coherent en ocupar una altra zona marginal justament a l'altre costat de l'establiment romà i a redòs del camí que resseguiria la platja i del que, perpendicular, vorejaria la riera.

Finalment, cal fer-se ressò del descobriment d'un únic enterrament en la zona de l'eixample sobre l'abandonament d'un dels sectors de l'antiga terrisseria. No és rar que espais en desús d'establiments rurals servissin puntualment com a zona d'enterrament tal com podem observar, sense anar més lluny, a Vilauba (Camós, Pla de l'Estany) o a Pla de Palol (Platja d'Aro, Baix Empordà). Suposem que es tractaria d'una inhumació tardana, potser posterior a l'abandonament general del lloc, i que s'hauria de relacionar amb freqüentacions posteriors i ocupacions esporàdiques.

Joaquim Tremoleda. Col·lecció Enric Carreras

Ritual del cementiri principal

És l'únic que, malgrat tot, permet una aproximació crítica sobre bases prou sòlides. Amb les dades a la mà, sembla que hauríem de parlar d'una necròpoli on només hi ha evidències d'un ritual, l'inhumador. En efecte, les notícies són clares: parlen de restes òssies, de disposició del cadàver, d'orientacions que identifiquen el costum d'enterrar els difunts, coberts o no amb una mortalla, en un taüt, en una fossa, en una caixa de pedres. El retorn a la terra. És ben conegut que aquest costum que identifica unes creences i unes maneres de fer, no començà a popularitzar-se, a la Mediterrània occidental, fins al segle II, quan a poc a poc i lentament la major part de la població abandonà una tradició anterior que semblava profundament arrelada. Aquesta comportava la cremació del cadàver, una acció purificadora, i la recollida posterior de les cendres i restes òssies preservades que eren dipositades en una tomba dins d'una urna o receptacle similar. Aquest costum majoritari durant pràcticament tot el primer mil·lenni aC, no significà mai la desaparició completa de la inhumació, seguida a Roma per determinades *gentes* i, en altres llocs, per determinades comunitats. I sense que sigui possible explicar raonablement aquest canvi de costum, observem a través del registre arqueològic i, també, a través dels textos, com d'ençà la segona meitat del segle I dC, cada cop més gent era inhumada. No fou, però, fins a finals del segle II dC que la situació s'havia invertit, quan eren ja més freqüents les inhumacions que les incineracions. A partir de la tercera centúria, cremar un difunt era un fet exòtic. Al llarg del segle IV desaparegué del tot.

A partir d'aquesta informació podria deduir-se que el cementiri de Llafranc hauria estat en ús, com a mínim, entre el segle II avançat en endavant i, anant més enllà, pel tipus d'enterraments descrits, semblava raonable propugnar una datació baixa, dins del baix imperi.

Certament, a primer cop d'ull aquestes conclusions semblarien prou convincents i acceptables i, tanmateix, com veurem tot seguit i com intentarem justificar, no només podem filar més prim i, per tant, datar amb molta més precisió alguns dels enterraments identificats sinó, fins i tot, obrir la possibilitat de pujar la cronologia del cementiri tot assenyalant la possible existència d'incineracions que resulten difícils d'identificar en una exploració no arqueològica que, en canvi, detecta fàcilment una inhumació.

Els indicis procedeixen de les descripcions relatives a les obres de fonamentació de la capella de Santa Rosa, on s'assenyala la troballa de cendres, recipients ceràmics i altres objectes, alguns dels quals són difícils de lligar amb l'existència d'un cementiri on només s'hi hauria inhumat. La descripció detallada d'alguna d'aquelles peces «ceràmica vermella de la emporitana, ab dibuixos, aucells y ab un guerrer manejant la llansa», només pot correspondre a un recipient decorat de *terra sigillata* sudgàl·lica (o hispànica), amb una datació ferma dins de la segona meitat del segle I dC, altrament prou sencer. No podria correspondre aquesta peça i altres de similars a les ofrenes que acompanyaven alguna incineració destruïda pels enterraments posteriors o, més versemblantment, per l'obertura dels fonaments del temple? Pensem que cal respondre afirmativament i més encara si tenim en compte que aquell sector era el més pròxim a la zona d'hàbitat, on s'hauria iniciat el nucli del cementiri. En aquesta mateixa direcció, també és interessant observar que les notícies relatives a la proximitat de la riera, no han mostrat mai cap indicatiu, ni directe ni indirecte, d'alguna cosa que pogués correspondre a una tomba d'incineració. Dóna la sensació i és raonable que sigui així, que el cementiri s'hauria originat en la zona plana més pròxima a l'hàbitat i que d'allí hauria anat creixent i eixamplant-se cap a ponent i migdia. La popularització, en el segle II, del costum de sebolir els difunts, hauria significat la necessitat de més espai en ocupar, una inhumació, molta més superfície que una incineració i, per tant, l'expansió del cementiri.

Si ens centrem, ara, en les tombes més ben conegudes, totes inhumacions, i fem una ràpida anàlisi global de les característiques que ofereixen, serà possible fer-nos una idea pàl·lida i distant, certament, però directa, dels antics habitants, dones, homes i infants, de Llafranc, entre la segona meitat del segle II i el segle V.

Tal com és preceptiu i majoritari, el cadàver anava embolcallat i posat decúbit supí, és a dir, panxa enlaire, amb els braços disposats en paral·lel al cos o, més rar, plegats damunt del pit. Un cas extraordinari i sorprenent va ser anotat; en una ocasió uns dels cadàvers era posat bocaterrosa, un fet raríssim. No hi ha indicis de cap coixí ni cap element remarcant els caps. Queda clar, també, que els difunts són col·locats de tal manera que, de vegades, la testa se situa a

llevant, o a ponent, al nord o al sud. Pensaríem que els més tardans haurien sebol·lit el difunt fent-lo «mirar» cap a l'est, una manera de fer pròpia dels cristians però que degué popularitzar-se i que hauria acabat imposant-se. Recordem que en aquest territori, d'ençà la darrerria del segle IV, les tombes són, sempre, orientades. No significa ni de bon tros que els difunts enterrats seguint aquella orientació fossin cristians.

Queda clar, també, que ens trobem davant d'una comunitat tipus, amb infants i adults, homes i dones, amb algú de característiques físiques notables («...con otros tantos esqueletos, notable uno por ser de dimensiones hercúleas») i, fins i tot, una tomba doble, una dona i un neonat que cal suposar que foren mare i fill, morts, probablement, durant el part o immediatament després. Gens estrany és l'abundància d'infants i joves, tal com era norma a l'època.

Els difunts eren sebol·lits completament nus, coberts sovint amb una mortalla. En algun cas, alguna dona podria haver estat enterrada amb arracades, un objecte personal que els familiars haurien considerat oportú que l'acompanyés en el viatge al més enllà.

Hi ha algun altre indicatiu de la presència del costum, popular i molt arrelat, de posar sota la llengua del mort, una moneda de bronze de poc valor, l'òbol de Caront, que servia, segons pensaven, per pagar el trasllat del viatge que feia l'ànima d'un costat a l'altra de l'Estígia, de fet, del món dels vius al dels morts, a l'Hades. En aquest cas, els indicis se situen a partir del domini de Constantí, en el segle IV, que no cal pensar com massa tardà. En tenim exemples clars en unes inhumacions de Sant Feliu de Guíxols, amb monedes de la mateixa època.

Observem, també, que en un conjunt significatiu d'enterraments, el cadàver era acompanyat d'algunes ofrenes molt senzilles que eren disposades o bé als costats del cadàver, als seus peus, entre les cames o a la panxa. En la majoria dels casos se'ns recorda la troballa d'una llàntia de terrissa o, en una ocasió, de bronze, oferta valuosa i actualment perduda. És un fet que es repeteix arreu i que s'ha interpretat com un intent «d'il·luminar» l'accés al Món de la Foscor del *manes* del difunt. Altres vegades s'esmenten unes «àmfores» que, òbviament, cal corregir i considerar-les gerres o escudelles de mides notablement més reduïdes. No és ni admissible ni

probable, en el context cronològic que ens movem, acceptar la presència d'autèntiques àmfores en una tomba de les característiques de les nostres. Aquests grans contenidors van servir, també a Llafranc, com a austers sarcòfags d'infants.

Un altre indicatiu més valuós ens ha arribat d'aquells erudits encuriolats que van tenir l'encert de deixar-nos per escrit les seves impressions. Se'ns recorda que, en fer-se l'esvoranc per bastir els fonaments de la capella de Santa Rosa es van descobrir, entre altres coses, una vintena de tombes en un espai d'uns 15 metres quadrats, unes quantes de les quals eren «de mamposeria... situadas de occidente a oriente, pero de tal modo construidas, que para ganar terreno, son más anchas de un lado (el de la cabecera del cadáver) que del otro, coincidiendo el más ancho de una tumba con el más estrecho de su inmediata, formando encaje...». L'existència de tombes de planta lleugerament trapezoïdal no ens fa d'estranyar ni l'atapeïment de sepultures molt properes unes a les altres però sense sobreposicions ni destruccions sinó indicant que el lloc de cada enterrament era ben visible i que les mides de l'àrea cementirial començaven a ser insuficients. En canvi, no podem donar cap crèdit al capiculat que ens dibuixà l'observador. Seria un cas únic i sense precedents que se'ns fa inacceptable.

L'àrea definida, finalment, per uns murs que la delimitaven i protegien, ha estat datada a l'antiguitat tardana a partir d'indicis insuficients. En relació a aquest tema tenim un bon indicatiu, una notícia observada i recollida per l'Enric Carreras que va veure, quan tingué ocasió d'explorar els fonaments d'aquella estructura, que aquests passaven pel damunt d'una antiga inhumació. Aquest fet fa pensar en una obra de, com a mínim, la segona meitat del segle II en endavant. Tipològicament el costum de definir físicament un espai financeri és antic. Deixem, doncs, oberta aquesta qüestió que difícilment podrem cloure adequadament.

Tipus de tomba

Si ens centrem en la tipologia dels enterraments identificats a Llafranc, constatem que es tracta de sepultures molt senzilles, algunes de les quals es van fer servir al llarg de molts i molts anys.

Recordem, en primer lloc, l'evidència assenyalada d'enterraments infantils en àmfora que hauríem de situar,

sobretot, a partir del segle IV, una manera d'obrar assenyada que observem en quasi tots els cementiris tardoantics d'aquest territori. No se n'han conservat ni descripcions detallades ni restes que facin possible identificar el contenidor i oferir una cronologia ajustada.

Hem identificat, també, senzilles tombes de fossa dins de les quals, però, s'hi podia haver col·locat el cadàver dins d'un taüt de fusta del qual només en quedarien els claus com es fa evident en una de les sepultures descrites i conservades per Enric Carreras. Conforme la precisió de la tècnica d'excavació avança se'ns fa més avinent l'ús, molt més estès del que fins ara s'havia cregut, de caixes de fusta que, tinguem-ho present, moltes vegades es complementen amb altres elements de protecció. En un cas hi ha indicis per imaginar un enterrament en fossa simple tapat i protegit per unes *tegulae* posades planes, usades a manera de lloses, una forma d'obrar que es documenta arreu.

Les tombes de *tegulae*, les grans teules planes romanes, conformen una caixa o un taüt. Són més rares i més sofisticades aquelles que creen un sarcòfag de secció quadrangular, de les quals no en tenim exemples segurs a Llafranc, i molt més usuals de secció triangular, un altre sepulcre a bastament identificat arreu del món circummediterrani. Un d'aquests enterraments, el primer d'haver-se definit, sembla que va ser trobat encastat en un dels murs que definien l'*area*, sense que puguem acabar d'esbrinar què significa; un altre, ben descrit per Enric Carreras, defineix el model estàndard d'aquesta mena de sepultures, amb nou peces senceres conformant la caixa, tres definint la solera, disposades de través, dues a cada costat, inclinades i posades de llarg i finalment una a cada costat tancant el receptacle ($3 + 2 + 2 + 1 + 1$). L'interès afegit d'aquesta tomba rau en el fet que pot ser datada per l'objecte que acompanyava el difunt, una copa de ceràmica comuna de doble nansa contraposada, dins de la segona meitat del segle II.

Finalment, cal que descriguem una altra sepultura, trobada el 1897, però de la qual ens n'ha quedat una descripció molt clara i fàcil d'entendre. Es tracta d'un enterrament notable, rar en aquestes contrades, amb alguna tomba semblant però no pas igual al cementiri de l'Escorxador, a Roses (Alt Empordà) que acabava creant un sepulcre prou notable i evident a partir de materials simples i d'una actuació constructiva de poc

embalum. Es tracta d'una tomba que consta d'un fossat rectangular, obert al subsòl, dins del qual es disposà el cadàver. Per damunt, era tapat amb rajols, *bipedales* versemblantment, i cobrint-ho tot un seguit de *tegulae* posades inclinades, segurament una a cada extrem, i lligant la cresta, uns *imbrices*. En aquest cas, l'estructura triangular, ben reforçada, només servia per fer més noble el sepulcre, per fer-lo més evident, i per assegurar-ne una protecció afegida. El difunt era acompanyat d'una peça ceràmica posada als seus peus.

Datació

Hi ha uns quants indicis globals i tipologies que ens permeten donar una cronologia general d'aquest cementiri. En efecte, la possible existència d'alguna incineració, associada a la fase d'ocupació augustal i del segle primer, si bé no és segura, no només és possible sinó versemblant. Correspondria al primer moment d'ocupació del lloc i als moments de creació d'aquest modest cementiri rural. Una ceràmica de *terra sigillata* decorada en seria l'element més clar i fàcil de definir.

Durant el segle II, segur dins de la segona meitat, s'hauria imposat, amb certa rapidesa, el ritual inhumador. Ara els difunts s'enterraven i els seus cossos eren protegits de manera senzilla però efectiva i, sovint, acompanyats d'ofrenes austeres, de poc valor, entre les quals destaquen les aranyes o salomons, una de les quals, ara perduda, era de bronze. Unint ritual, tipologia i objectes, fa l'efecte que la major part d'aquestes tombes s'hauria de datar a partir de la segona meitat del segle II, durant tot el segle III i els primers decennis de la centúria següent. Però podem ser més precisos. Recordem que un dels difunts exhumats el 1897, era acompanyat d'una llàntia d'argila que anava signada en el fons extern. Els erudits antics llegiren JUCANI o JUCUVI, una marca desconeguda i gens probable. Tanmateix, pensem que de debó la marca esmentada i avui perduda, hauria pogut correspondre a IUCUNDI, un terrissaire itàlic que obrava lucernes de la forma Dressel 27, durant el segle II avançat, els productes del qual són presents a Tàrraco o a Itàlica. Més ferma és la cronologia d'un dels enterraments que va documentar Carreras, en aquest cas, una tomba de fossa simple, mig escapçada. El difunt era acompanyat per una copa de ceràmica comuna amb dues nanses contraposades i carena molt baixa que cal datar dins de la segona meitat del segle II, amb paral·lels

immediats en una inhumació de *Gerunda*, on dues copes d'aquesta mena i un tupí africà acompanyaven el difunt.

De la darrereria del segle tercer o primers anys del IV, hauríem de suposar l'altra tomba definida per Carreras. En aquest cas, el difunt era acompanyat per una escudella de *terra sigillata* africana C de la forma Lamboglia 35 / Hayes 44 i d'una llàntia de disc, una Dressel 30 o similar, sense decoració i amb la nansa massissa, una peculiaritat de les lucernes a partir del segle III entrat i que esdevé norma més endavant. L'associació perfectament natural d'aquests objectes rebla la cronologia proposada que, si fos necessari, proposaríem de situar a l'entorn de 300. Recordem que aquest enterrament era de *tegulae* de secció triangular.

L'ús del cementiri més enllà ens ve determinat per l'existència d'un seguit d'enterraments en àmfora i de

l'existència de tombes de diversa tipologia clarament orientades i, sobretot, per la descoberta, fa molts anys, de l'epitafi poètic de regust virgilià, que s'ha datat en els segles IV o V. Aquest element, una làpida marcant l'indret del sepulcre i informant mínimament del seu ocupant, ens recorda que aquesta o altres solucions haurien estat emprades per assenyalar el lloc que ocupaven les diverses tombes i permetre als familiars retre els honors que pertocaven. Només l'abandonament del lloc significà la «mort» del cementiri que oblidat acabà desaparèixer sota la terra i les runes. L'activitat humana el tornà a desenterrar molt més de mil anys després. Ara, entre tots, hem intentat reconstruir-ne la història. Potser més endavant la descoberta de noves peces farà més acabat aquest trencaclosques.

JOSEP MARIA NOLLA I BRUFAU

La inscripció cristiana de Llafranc

Es tracta d'una placa de marbre blanc, no motllurada, i fragmentada en tres talls que encaixen, els quals mesuren 38 cm d'altura i 25 cm d'amplada; la part esquerra del monument ha desaparegut.

Descoberta al segle XIX, abans de l'any 1883, als voltants de l'església de Llafranc, aquesta pedra sembla provenir d'una necròpolis (*ad sanctos?*) que hauria estat utilitzada fins almenys els segles III-IV, potser també al segle V, cronologia que s'adiu amb el contingut i la paleografia de l'epitafi inscrit. Actualment, la inscripció s'ha perdut.

Aquest document, publicat per primera vegada per J. Pella i Forgas l'any 1883, segons lectura de Fidel Fita, va atraure l'atenció d'especialistes prestigiosos, com el mateix F. Fita, el qual va publicar el seu estudi l'any 1906 al *Boletín de la Real Academia de la Historia*, J. Gudiol o J. Vives. Aquest darrer la recull en el seu llibre *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*. Més recentment, G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, en la seva obra *Inscriptions Romaines de Catalogne* (vol. III, Girona) de l'any 1991, i J. Gómez Pallarès, en un llibre publicat l'any 2002, *Poesia epigràfica llatina als països catalans*, han actualitzat l'estudi d'aquesta inscripció.

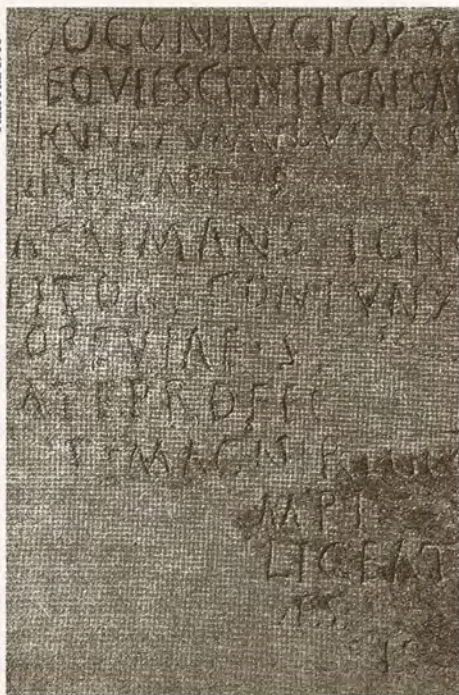
La restitució proposada és la següent :

[CARV]DO CONIVGI OPTI /
[MO IN PA]CE QVIESCENTI CAESARIA
[CONDIT IN] HVNC TVMVLVM CARV /
[DI CO]NIVGIS ARTVS
[CAESARIA ILL]ACRIMANS IGNO /
[TO] LITORE CONIVNX
[QVEM MA(E)R]JORE VIAE SEN[IO /
[PIET]ATE PROFECT[UM]
[EXCIPIV]NT MAGNI REGEM /
[SVPER AETHERA CA]MPI
[VT PARADISIACAS] LICEAT /
[CONDESCENDERE SE]DES]
[OBIIT — OCTO]BRIS

Es pot traduir de la manera següent :

“A Carudus, el seu excel·lent espòs, que reposa en pau, Caesaria (ha fet aquest epitafi). Ella ha enterrat en aquest túmul les restes del seu espòs Carudus. Caesaria, en una riba desconeguda, plorant com esposa aquell que ha deixat la tristesa del camí de la vida a causa de la seva vellesa i amb pietat. Els grans camps per damunt dels èters el reben com un

Fidel Fita 1906

Inscripció
descoberta
a Llafranc
a finals
del segle XIX

rei, per tal que li sigui permès accedir a les seus del Paradís. Ha mort... del mes d'octubre.”

L'estat de la pedra, bé que incompleta i amb un desgast de la superfície que fa il·legibles certes lletres de la part final de les línies 7-8 així com del principi de cada línia, sobretot de les tres primeres, permet notar la irregularitat dins de l'alçada de les lletres (per exemple A i G, línia 5) i la seva forma a vegades curiosa, així per exemple la R de *Caesaria* (línia 2), que sembla girada cap a l'esquerra. D'altra banda, la compaginació és poc acurada, com ho demostra l'espai final desmesurat de la línia 4; certs mots apareixen tallats de forma poc afortunada, com a les línies 3/4 o 5/6. Les lletres de la tercera i quarta línies són més petites, sense que res, dins del text, justifiqui aquesta diferència de tractament.

Els noms dels dos personatges són excepcionals. El de l'esposa apareix per primera vegada en aquest document, mentre que la seva forma masculina es coneguda únicament a les províncies gal·les (Lorincz 1999). Això podria portar a

pensar que *Caesaria* era una dona originària potser de la Narbonense, d'on provenen dos dels cinc exemples coneguts referents a cristians. Tot i això, cal també precisar que els dos únics casos documentats de pagans es retroben a la península Ibèrica, a Lara de los Infantes. Pel que fa al nom del marit, aquest representa un *hapax* absolut, fet que condueix a restituir *Caridus*, conegut almenys una vegada; d'altra banda, el nom *Caridianus* està documentat a la mateixa Hispània.

En aquest punt, no estem d'acord amb Gómez Pallarès, que no exclou que la seqüència inicial [...]DO correspongui a un nom masculí en nominatiu i que calgui llegir al final de la segona línia *Caesaria[e]*, fet que fa de l'esposa la difunta. Podem objectar que la menció *regem* de la línia 9, que fa referència a un individu de sexe masculí, seria en aquest cas incomprensible.

F. Fita va ser el primer que va remarcar les reminiscències literàries de certes expressions: Virgili (*Eneida*, VII, 124 i 199) o Ciceró (*Tusculanes*, 3, 27) van servir de referència, malgrat les reserves formulades per Gómez Pallarès. Resulta important constatar com, durant aquesta època relativament tardana, la cultura cristiana no havia oblidat la tradició clàssica. Tot i el seu caràcter per força únic, aquest epitafi versificat s'inscriu dins d'una forma d'expressió funerària de la qual en trobem indicis en altres *Carmina Epigraphica*, així per exemple en relació a expressions com ara *condit in hunc tumulum...* *artus* (*Carmina Latina Epigraphica*, 699 o 1384) o bé *paradisiacas... conscendere sedes* (*Carmina Latina Epigraphica*, 1371). Igualment, s'ha assenyalat sovint la doble connotació reial i celestial del *Paradisus* cristià, que es troba aquí a les línies 5 i 6. Respecte a la regularitat dels hexàmetres, Gómez Pallarès té potser raó al considerar que les dues primeres línies gravades, que indiquen els noms dels personatges, no entraven dins de la part versificada de l'epitafi.

En conseqüència, es tracta d'un document molt elaborat, sobretot si es compara per exemple amb els epitafis cristians d'Empúries, del qual caldria conèixer millor el marc social en què fou concebut (dins d'un ambient de grans propietaris?), que ha quedat d'aquesta manera àmpliament preservat.

GEORGES FABRE
MARC MAYER / ISABEL RODÀ

Un assentament romà exemplar

Els precedents

L'establiment romà de Llafranc succeeix en el temps el poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda, excavat des dels anys 1980. Podem suposar que Llafranc funcionava ja en època preromana com a port de l'establiment ibèric.

El poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda

La importància històrica de Sant Sebastià de la Guarda fou senyalada l'any 1881 per Piera Tossetti i Torroella i Plaja, en el llibre *El santuario de Sant Sebastián*, quan relacionen aquest promontori amb el *Iugum Celebanticum* esmentat pel poeta romà Ruf Fest Aviè a la seva obra *Ora Maritima* del segle IV dC: «La montaña Sant Sebastián tiene una importancia muy grande bajo el punto de vista arqueológico, y ha dado lugar a animadas controversias entre algunos historiadores contemporáneos, divididos en dos opiniones al investigar la situación definitiva del cabo Celebándico, que la geografía antigua señala como el límite meridional de la Indigencia». Aquests autors, per tal de mantenir aquesta

tesi, arriben a entrar en discussió amb altres estudiosos com J. Pella i Forgas i J. Botet i Sisó, els quals situaven l'esmentat cap en altres punts de la costa empordanesa.

Tot i que Josep Pella i Forgas esmenta, l'any 1883, la troballa de ceràmica antiga a Sant Sebastià, precisant fins i tot que «casi todos mis compañeros de Palafrugell guardan alguna antigualla de Llafranch, de la montaña de San Sebastián y del Puig de Rays», no es torna a fer referència a aquest jaciment fins als anys 60, amb la troballa superficial que féu Joan Badia de nombrosos fragments de ceràmica, la qual cosa dóna notícia de l'existència d'un poblat ibèric al cim de la muntanya. Aquests fragments foren dipositats al llavors incipient fons del Museu-Arxiu de Palafrugell que, al llarg dels anys, s'incrementà gràcies a d'altres aportacions de material provinent de Sant Sebastià, com és el cas de

El jaciment ibèric de Sant Sebastià de la Guarda

la important descoberta que els germans Farrarons fan d'una de les dues esteles ibèriques que avui formen part de la col·lecció arqueològica del Museu del Suro.

Durant els anys 80 s'inicià un projecte d'excavacions arqueològiques gràcies a la concessió d'un permís del Departament de Cultura de la Generalitat a Amèrica Barti, com a arqueòloga i conservadora del Museu de Palafrugell, i a Joan Badia, com a director de l'esmentat Museu. Els treballs continuaren a partir de l'any 1985 sota la direcció d'A. Barti i amb la col·laboració de R. Plana, prolongant-se fins a l'any 1987, moment a partir del qual l'activitat es desplaçà cap a Llafranc atesa la necessitat de mantenir-hi un seguit d'excavacions d'urgència dins el que és el nucli urbà. Les quatre campanyes que es dugueren a terme serviren per posar de manifest la importància arqueològica de Sant

Sebastià dins el context de la cultura ibèrica, la seva relació amb el món mediterrani per la descoberta d'un volum elevat de materials d'importació, la llarga durada d'ocupació de l'establiment i el descobriment de les primeres estructures d'hàbitat.

L'any 1993 i fins al 1995 es repregueren les excavacions al jaciment amb caràcter d'urgència atesa la remodelació que es volia realitzar a l'antiga hostatgeria de Sant Sebastià. Els treballs foren dirigits per Joan Llinàs, el qual va poder determinar l'existència de nou sitges destinades a conservar cereal i de dues habitacions que no pogueren excavar-se en la seva totalitat. Una nova intervenció d'urgència, sota la direcció de Quim Esteba i de Rafael Dehesa, fou necessària l'any 1998 per la continuació de les obres de rehabilitació del conjunt de l'hostatgeria, la qual permeté descobrir tres noves sitges.

Paral·lelament a aquesta darrera actuació d'urgència, l'Ajuntament de Palafrugell signà un conveni de col·laboració amb la Universitat de Girona per tal de reprendre, davant el perill de degradació, les excavacions d'una manera continuada. L'equip encarregat del projecte estava format per Josep Maria Nolla, Josep Burch, Jordi Sagrera i Antoni Rojas. Aquesta nova etapa ha permès ampliar l'àrea excavada durant els anys 80 donant com a resultat l'exhumació d'un seguit de cases disposades entorn un carrer central, així com l'aparició de noves sitges.

El poblat ibèric de Sant Sebastià es troba situat en el replà de la muntanya, a una alçada de 165 metres sobre el nivell del mar, amb unes característiques topogràfiques que afavorien la instal·lació d'un nucli de població gràcies a les possibilitats de defensa natural, així com de visibilitat cap al mar i cap a la plana interior. El jaciment es troba protegit a l'est pels espadats que cauen sobre el mar, i a

migdia pel pendent natural de la muntanya que arriba fins a la mateixa platja de Llafranc. La part més vulnerable es troba a la banda nord, ja que és a partir d'aquest punt quan el terreny inicia el desnivell més suau fins arribar al pla de Palafrugell. Es tractava d'aprofitar els avantatges naturals de l'indret i al mateix temps de buscar un emplaçament que fes possible aposentar-se i poder estendre's a mesura que les necessitats urbanístiques així ho demanessin. El planell ubicat dalt de la muntanya fou sens dubte el millor lloc, com ho demostra la continuïtat de l'activitat humana al llarg de la història. En conseqüència, la proximitat al mar, la situació de defensa, el domini sobre el corredor de Palafrugell i sobre la plana interior, feien de Sant Sebastià un lloc únic on poder situar un poblat que, a la vista de la cronologia del material descobert, va restar en funcionament durant cinc segles.

La profusió de ceràmica d'importació, tant grega com púnica o itàlica, denota que l'establiment de Sant Sebastià era receptor d'un seguit de terrisseria de luxe i d'àmfores que serviren per abastir quelcom més que les necessitats bàsiques del mateix poblat. L'existència d'aquests materials fa que els puguem emprar com a indicadors d'una activitat comercial i de bescanvi que deuria estar organitzada al voltant d'una estructura planificada. L'explotació agrícola dels terrenys de l'entorn, en particular de les terres situades a la part baixa de la banda nord, devia proporcionar al poblat un excedent, emmagatzemat dins de les sitges, que podia ésser emprat com a troc. Aquesta activitat comercial, gestionada directament pel poblat o bé per l'intermediari d'un centre distribuïdor com Ullastret o Empúries, no fa disminuir el paper important de Sant Sebastià dins el que seria la xarxa de poblament ibèric.

El jaciment ibèric de Sant Sebastià de la Guarda

Paco Dalmau

L'arqueologia ha permès determinar amb precisió el període de funcionament del poblat mitjançant la descoberta d'un ventall molt ampli de material ceràmic indígena o de producció forània. Els primers moments d'activitat, malgrat no haver-se pogut datar estratigràficament, han quedat provats per la recuperació d'alguns fragments de ceràmiques àtiques de vernís negre, entre ells un fragment de *kylix* amb decoració de quàdrigues datable entorn del 535 aC. Aquesta datació inicial dins del segle VI aC queda corroborada així mateix per la descoberta d'una vora d'àmfora grega i d'un fragment de ceràmica ibèrica de pintura vinosa d'igual cronologia. Ara com ara no s'han trobat estructures arquitectòniques

Detall d'un mur amb dues fases constructives del poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda

ques relacionades amb aquesta fase tan antiga, i el material aparegut no representa un volum suficient per poder parlar d'un jaciment en ple funcionament.

El període següent abraçaria del segle V al III aC i correspondria al moment de major esclat del poblat, estant àmpliament datat gràcies a la presència de gran quantitat de ceràmica i d'àmfores provinents de Marsella, d'Eivissa i del sud d'Itàlia. La ceràmica ibèrica indígena de pintura blanca típica d'aquest moment i la ceràmica grega àtica amb totes les seves variants tipològiques, així com la presència de ceràmica de la costa catalana, posen de manifest que ens trobem en el període de màxima activitat de l'establiment. A partir del segle III aC arriben a Sant Sebastià gran quantitat de productes fabricats a Itàlia, això en el moment en què Roma esdevé la principal potència del Mediterrani. La conquesta romana, iniciada l'any 218 aC

amb el desembarcament de Gneu Escipió a Empúries, provocarà un canvi dins de l'evolució del jaciment, que s'anirà fent palès en el segle II aC i que comportarà l'abandonament entre el final d'aquest segle i inicis del següent del poblat ibèric en favor de l'assentament romà de Llafranc.

Els primers treballs arqueològics realitzats en el recinte ibèric de Sant Sebastià van servir per delimitar la zona ocupada pel jaciment. Així, un primer sondeig practicat en el camp de les antenes o del repetidor de televisió va mostrar que el poblat s'estenia fins aquest sector meridional. Per la banda oest, era evident que les restes havien quedat molt malmeses en construir-se la carretera d'accés al santuari, fet que motivà la prospecció dels bancals situats en cotes més baixes a aquesta. Els resultats foren estèrils, la zona arqueològica es limitava al replà superior de la muntanya. Aquest mateix any 1984 es va obrir una cala en el camp de l'oratori dedicat a Sant Baldiri, sector que va concentrar els treballs d'excavació realitzats fins a l'any 1987. Durant aquestes quatre campanyes es van excavar dues cales d'una superfície de 36 m², que van servir per obtenir les primeres dades estratigràfiques i per definir uns espais d'habitació construïts amb pedra granítica de mida irregular en els nivells a tocar la roca natural, i de pedres més ben tallades en les parts més altes dels murs. Aquesta diferent tècnica de construcció ja feia presagiar que el poblat hauria conegut dos moments constructius, que han pogut ser ben estudiats en les darreres campanyes d'excavació. A l'interior d'una de les habitacions van aparèixer restes de caràcter domèstic, així una llar de forma circular construïda amb fragments d'àmfora, un molí en forma de naveta de pedra sorrenca i un gran morter de ceràmica massaliota. Aquests elements documenten activitats de

Àfrica Bari

transformació d'aliments, en particular cereals, i de cuina. L'any 1987 es va ampliar el sector d'excavació, que va assolir 425 m², descobrint-se l'existència d'almenys tres noves habitacions que havien quedat en part malmeses en construir-se la carretera d'accés al far. La continuació de la investigació d'aquesta i de noves àrees del poblat quedaria en mans del nou equip de la Universitat de Girona a partir de l'any 1998.

El projecte de transformació de l'hostatgeria va comportar la represa amb caràcter d'urgència de les excavacions l'any 1993. Els treballs es portaren a terme en el pati interior de l'ermita i sota les escales exteriors que condueixen al pati. Els resultats més destaca-

bles van ésser l'aparició d'uns murs de contenció o terrasses del segle IV aC, d'una zona d'habitacions del segle III aC, i d'un conjunt de nou sitges que foren excavades a la roca natural en diferents moments. Si bé no s'ha pogut determinar el seu període de construcció, sí que ha estat possible fer-ho amb el moment d'abandonament, comprovant-se el decalatge cronològic existent entre les sitges, ja que les obliterations daten dels segles IV-III i II aC. En una d'aquestes sitges aparegueren les restes de l'esquelet d'un home que, segons la interpretació proposada, traduiria més una acció punitiva que un ritus funerari. L'any 1998, unes noves obres en el recinte del santuari permeteren iniciar una

Restes d'habitació del poblat ibèric de Sant Sebastià. Campanya d'excavació de l'any 1986

altra actuació d'urgència que posà al descobert tres noves sitges excavades també a la roca natural.

Els treballs iniciats l'any 1984, que es prolongaren fins al 1987, foren represos a partir del 1998 per un equip de la Universitat de Girona. La primera campanya consistí en la neteja, l'estudi topogràfic i el sondeig del camp de l'oratori de Sant Baldiri. A partir del 1999 i fins aquest estiu del 2003 s'han dut a terme una sèrie de campanyes que han continuat confirmant la importància de l'establiment ibèric. Durant aquests anys s'han posat al descobert un seguit d'edificis de planta rectangular, del segle IV aC, amb divisions interiors que correspondrien a les habitacions, descobrint-se en una d'elles el basament d'un pilar que serviria per sostenir l'embigat de fusta del teulat. També es va exhumar un carrer central que regularia l'urbanisme d'aquesta zona, amb la disposició de les cases a banda i banda del carrer. Si bé aquestes estances daten del segle IV aC, s'ha pogut detectar la presència d'estructures més antigues, del segle V aC.

Cal destacar la troballa de dotze sitges, excavades al sòl, amb una cronologia que abastaria els segles IV-III i II aC. Aquestes sitges, juntament amb les descobertes en campanyes anteriors, sumarien un total de 24, la qual cosa no fa sinó demostrar que l'emmagatzematge de cereal era una de les activitats importants del poblat. Una d'aquestes sitges presentava una fondària de 4,65 metres, fet que posa de relleu l'alt volum de cereal que podia ser guardat en aquestes estructures soterrades. Un cop inutilitzades, les sitges eren reomplertes amb material divers. En una d'elles es van recuperar 7.863 fragments de ceràmica i les restes d'una cràtera àtica de figures roges datable al segle IV aC. Pot citar-se també la

troballa, a l'interior de la sitja núm. 12, d'un conjunt de ceràmiques senceres provinents de la zona de la Campània, al sud d'Itàlia, datades dins del segle II aC, així com recipients de fabricació local.

El jaciment de Sant Sebastià de la Guarda correspondria a un establiment ibèric de talla petita, enturonat, amb unes funcions relacionades amb l'explotació agrícola del territori de l'entorn i l'activitat comercial, tal com ho posen en evidència el nombre important de sitges per a l'emmagatzematge de cereals i l'alt volum de materials d'importació. Altres jaciments de característiques similars s'han localitzat arreu de la costa gironina, així per exemple el poblat de Castell a Palamós. Es tractaria molt probablement de nuclis secundaris, dins de l'òrbita del gran *oppidum* d'Ullastret, capital d'aquest territori en època ibèrica.

Els primers indicis d'ocupació a Llafranc

El lloc de Llafranc fou sens dubte utilitzat per la població que habitava dalt de la muntanya de Sant Sebastià. L'obertura al mar i les condicions portuàries de l'indret permeten suposar la presència d'un embarcador que, atès el volum de materials d'importació recuperat en el poblat, degué funcionar a plena activitat al llarg de tot el període ibèric. En efecte, l'activitat d'intercanvi es desenvolupava essencialment per via marítima i la badia de Llafranc oferia les condicions necessàries per a l'acostament dels vaixells. Aquesta funció de port implica considerar l'existència d'un mínim d'infraestructures per tal de garantir el desenvolupament de les activitats de bescanvi.

Malgrat aquesta utilització del lloc de Llafranc com a port del poblat ibèric de Sant

Sebastià, les troballes datables d'època preromana són pràcticament inexistents. Sols coneixem dos vasos de perfum de ceràmica grega del segle IV aC trobats l'any 1896 arran de la construcció d'una casa al carrer de Monturiol. Aquestes peces foren presentades per Glòria Trías l'any 1966 a la revista *Pyrenae*. Es tracta de dos exemplars de *lekythos* aribalístic àtics, un tipus de vas que és freqüent trobar a les necròpolis, existint molts paral·lels a les necròpolis emporitanes. La presència d'aquest material ens indicaria la freqüentació de l'indret en època ibèrica, bé que desconexim si aquestes ceràmiques estaven relacionades amb algun tipus d'estructures. Prop d'aquest lloc, i arran d'una excavació d'urgència portada a terme l'any 1987, es descobrí també en un nivell de reompliment un fragment de ceràmica àtica de vernís negre i un fragment de ceràmica grisa emporitana. Aquestes troballes, bé que escadusseres, documenten de nou una probable utilització de la zona en aquest moment.

Les excavacions han permès solament documentar un nivell datable dins del segle II aC en el solar excavat per Joan Llinàs a la cantonada dels carrers de Llevant i d'Isaac Peral. En aquest punt, va descobrir-se un nivell d'aquest període a l'interior d'un retall de la roca natural. Aquests vestigis, tot i ésser residuals i no estar connectats a cap mena d'estructura, han de posar-se en relació amb una ocupació precoç del lloc de Llafranc.

Dues monedes recuperades per Miquel Oliva l'any 1947 a Llafranc confirmen la freqüentació del lloc durant el segle II aC. Es tracta de dos exemplars de bronze del tipus *Untikesken*, una moneda que hauria estat encunyada a Empúries i que fa referència a la població indígena que habitava aquest

territori del nord-est català, els Indiquetes citats pels autors antics. Aquestes dues monedes tenen a l'anvers el cap d'Atenea amb casc i, al revers, una presenta la figura d'un brau i l'altra el que sembla que seria un cavall.

La situació d'aquestes diferents troballes, ubicades la majoria en un mateix sector comprès entre els carrers d'Isaac Peral i de Monturiol a l'alçada del carrer Llevant, ens permet intuir una certa ocupació d'aquesta part sud de l'exemple anterior a la construcció de l'establiment romà. El material recuperat abraça una cronologia del segle IV al II aC. Si bé desconexim el caràcter i la funció d'aquesta primera freqüentació, sí que és evident que seria coetània al poblat ibèric de Sant Sebastià, el qual començà a desocupar-se entorn del final del segle II i començaments de l'I aC.

Moneda de bronze del tipus
Untikesken trobada a
Llafranc als anys 40

Llafranc i el seu rerepaís

En el rerepaís immediat de Llafranc es coneixen tota una sèrie de jaciments ocupats en època romana, els quals tenien versemblantment una funció agrícola. Podem suposar una extensió important del conreu de la vinya, el qual estaria a la base de la prosperitat del centre romà de Llafranc. L'estudi dels dipòsits d'argila existents en el territori permet conèixer les àrees explotades per la terrisseria per a l'obtenció de l'argila.

El rerepaís de Llafranc forma part del corredor de Palafrugell, limitat a l'est pel massís de Begur i a l'oest pel massís de les Gavarres. Aquesta àrea està constituïda per terres baixes de caràcter al·luvial on sobresurten alguns turons de poca alçada, entre 50 i 100 metres d'altitud. La part litoral és accidentada, destacant la muntanya de Sant Sebastià, que assoleix 165 metres d'altura sobre el nivell del mar. El territori està travessat per tota una sèrie de rieres que, en la seva desembocadura, han configurat petites cales, entre les quals destaca la platja de Llafranc, formada per l'aportació de les rieres de Llafranc i de la Font d'en Xecu. Les terres més interiors, ben irrigades per la xarxa de rieres, entre les quals pot citar-se la de l'Aubi o la de Vilarnau o Santa Margarida, presenten un potencial agrícola important, factor que ha contribuït a la prosperitat de la zona al llarg del temps.

Els testimonis de l'hàbitat rural d'època romana

El lloc de Llafranc es trobava ben comunicat amb el rerepaís gràcies a l'existència de dues rieres. La riera de la Font d'en Xecu, situada a la banda oest del nucli, assegurava la comunicació amb la zona dels Torrents i de Ginestar, i la riera de Llafranc o de la Pastora, a la banda est, comunicava amb el sector de Ros, als peus del vessant septentrional de la muntanya de Sant Sebastià. Aquestes zones interiors es caracteritzen per presentar terres aptes per al conreu de cereals i de vinya.

Paral·lelament a aquests dos eixos de comunicació natural, el camí tradicional d'accés a Llafranc des de la zona de Palafrugell és l'anomenat «camí dels Plans». Aquest camí sortia de Llafranc per l'actual carrer de

Vista panoràmica del
rerepaís de Llafranc entorn
dels anys 40

Francesc de Blanes, que puja fins a trobar l'autovia. El camí travessava la zona de Farena i continuava pels terrenys situats just al sud del barri del Bruguerol, on enllaçava amb altres camins que permetien accedir a Palafrugell. Hem trobat indicis d'un altre camí, que sembla prolongar en realitat el traçat del camí dels Plans, que es dirigiria vers el nord. En efecte, la descoberta d'alguns trams de camí empedrat, visibles encara fa pocs anys, al nord del barri de Vila-seca i prop del cementiri d'Esclanyà, a la zona de Blanquers, sembla documentar la continuïtat del recorregut del camí. També existien vestigis de calçada al nord del poble d'Esclanyà, en el camí vell a Regencós.

Aquestes restes permeten restituir un eix viari que posava en comunicació Llafranc amb el sector oriental de Palafrugell i la zona d'Esclanyà, prolongant-se en direcció a Regencós. Dos factors semblen avalar l'antiguitat d'aquest camí :

– En primer lloc, el fet que aquest camí no comunicui amb el nucli de l'església de

Palafrugell, vorejant el poble per la banda est, pel barri de Vila-seca, podria indicar que aquest traçat no seria d'època medieval sinó molt més antic, factor que sembla també corroborat per les restes de calçada empedrada. En conseqüència, el recorregut i la tècnica de construcció permeten proposar un origen antic del camí.

– En segon lloc, la localització dels jaciments rurals coneguts en aquesta zona del rerepaís de Llafranc documenta una relació estreta amb el pas del camí, fet que indica el vincle entre el poblament romà i aquesta via de comunicació.

Tot i ésser coneguts de forma superficial, tenim indicis de l'existència de diversos jaciments romans en el terme de Palafrugell. Aquests assentaments es troben repartits en diferents zones del municipi, notant-se, però, dos indrets d'implantació privilegiada. Constatem, en primer lloc, un interès per les zones del litoral, coneixent-se tota una sèrie de jaciments que ocupen terrenys d'una certa altura molt a prop del mar, així ses Artigues, el Golfet o el Crit a Calella de Palafrugell. El segon lloc que concentra una part del poblament antic se situa en les terres de pla ubicades entre la costa i el poble de Palafrugell, sempre en punts propers al traçat del camí dels Plans esmentat anteriorment.

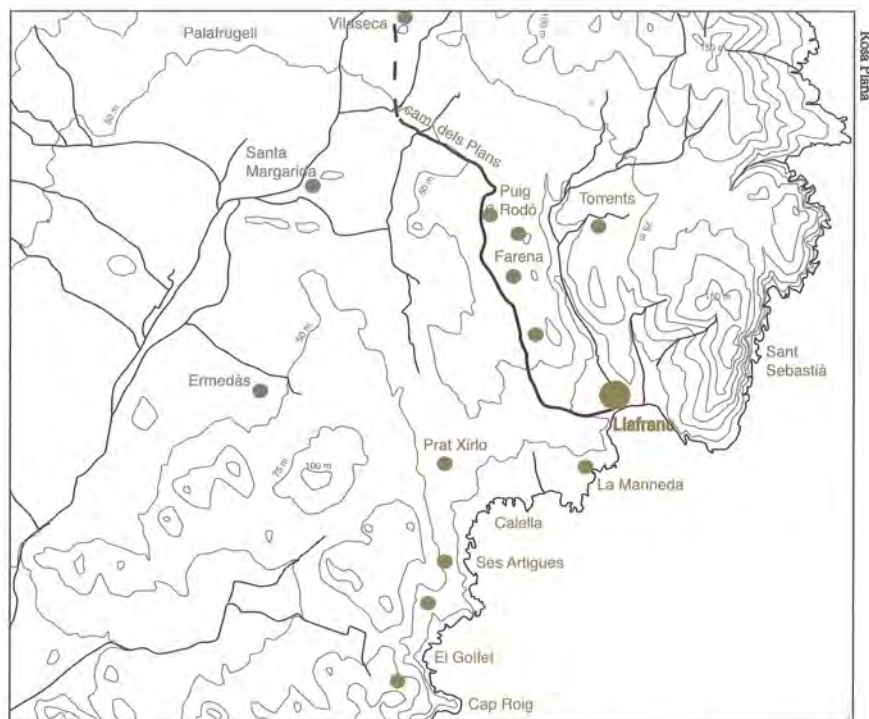
Els jaciments coneguts corresponen a les troballes efectuades durant els anys 70 i 80 per Joan Badia. Aquestes notícies foren recollides per Josep Maria Nolla i Josep Casas a la *Carta arqueològica de les comarques de Girona*, publicada l'any 1984, i posteriorment per Josep Espadale i Xavier Rocas en un article publicat en ocasió del Mil·lenari de Palafrugell, l'any 1989.

• La Marineda: tot i que no sabem amb certesa si realment es localitzà un mosaic romà quan la construcció de la casa de La

Marineda, hem de recordar que el Dr. Alsina, en el prefaci de la revista *Estudis del Baix Empordà* de l'any 1984, diu haver recollit temps enrere tesselles de mosaic en el lloc anomenat les Envistes, prop precisament de La Marineda. La presència de mosaics podria indicar l'existència d'una residència sumptuosa. Aquests indicis, ubicats en una zona elevada arran de mar, es localitzen a poca distància del nucli de Llafranc.

- Sector nord-oest: a la banda nord-oest de Llafranc i a tocar el puig d'en Bonet, prop del camí dels Plans, els treballs de construcció de la urbanització El Corall destruïren a principis dels anys 80 un jaciment antic. A més dels materials de construcció (*tegulae*, *imbrices* i restes de paviment) hi havia àmfora i ceràmica comuna ibèrica, ceràmica campaniana A i grisa emporitana, àmfores dels tipus Pascual 1, Tarraconense 1 i Dressel 7/11, *terra sigillata* aretina i sudgàl·lica, i fragments de *dolium*. Aquest material forneix una cronologia que va dels entorns del segle II aC fins a finals del segle I dC. Tot i que no s'indica la superfície de dispersió del material, fet que dificulta avaluar la talla de l'establiment, tot fa pensar que es tractaria d'una unitat de caràcter rural, com sembla demostrar-ho la presència de *dolium* i d'àmfores, així com la seva localització en terrenys adients per l'explotació agrícola.

- Farena: en un paratge ubicat prop del camí dels Plans, entre el puig Bartomeu i el puig d'en Peia, es recolliren l'any 1984 materials d'època romana que ocupaven una gran extensió de terreny. Entre els fragments recollits hi havia àmfora grecoitàlica, ceràmica grisa emporitana i comuna ibèrica, *terra sigillata* aretina, així com un *pondus* i alguns fragments de *tegula* i de *dolium*.

Aquest material sembla indicar l'existència d'un jaciment que presentaria una cronologia que va des d'almenys el segle II aC fins a l'entorn del canvi d'era. La particularitat d'aquest probable establiment rural radica en el fet que seria abandonat just en el moment en què el centre de Llafranc comença el seu desenvolupament.

- Puig Rodó: en el vessant meridional del puig Rodó van descobrir-se restes romanes quan la construcció de l'autovia. Els materials recuperats, molt abundants, són els següents: ceràmica de cuina, ceràmica grisa emporitana, ceràmica comuna itàlica, ceràmica comuna oxidada, ceràmica de parets fines, *terra sigillata* aretina, sudgàl·lica i marmorata, ceràmica del tipus roig pompeïà i ceràmica africana de cuina, àmfores ibèrica, Dressel 1 i Pascual 1. Entre els materials de

Localització dels establiments rurals del rerepaís de Llafranc

Sector del puig Rodó i de Farena

construcció cal destacar la presència de *tegula* i d'*imbrex*, així com d'un nombre elevat de fragments de paviment d'*opus signinum*. També s'hi haurien recollit claus de ferro, fragments de bronze i de vidre, així com fragments de *dolium*. Sembla tractar-se d'un establiment de caràcter agrícola, situat a la vora del camí dels Plans i ocupat des dels segles II-I aC fins al segle II dC.

- Puig d'en Peia: aquest petit turó, que assoleix 70 metres d'alçada, es troba situat a l'est del camí dels Plans, a només 500 metres del jaciment de puig Rodó. A finals dels anys 60 es recuperaren una sèrie de fragments ceràmics que foren dipositats al Museu Municipal de Palafrugell. Malgrat la poca quantitat de material trobat, s'ha pogut identificar àmfora grecoitàlica, àmfora Dressel 1 i àmfora Tarraconense 1, ceràmica comuna oxidada i reduïda, així com també fragments de *tegula* i de *dolium*. Cal fer notar que en aquest jaciment, tal com apuntaven Espadalé i Rocas, són majoritaris els fragments d'àmfora i de *dolium*, la qual cosa podria posar en evidència una activitat principal vinculada a la producció agrícola. Cronològicament, les restes datarien del segle II aC fins al segle I dC.

- Els Torrents: a mig camí de la carretera que puja de Llafranc en direcció a la que enllaça Palafrugell i Tamariu, al nord del paratge anomenat de puig de Rais, on se situa el dolmen de Can Mina dels Torrents, es recolliren en els anys 60, quan Lluís Esteve excavà i restaurà el sepulcre megalític, quatre fragments d'àmfora romana. A mitjans dels anys 70 es trobaren en terrenys propers al dolmen noves mostres de material romà, destacant l'àmfora i el *dolium*. Resulta difícil saber si aquest material indica la presència d'un establiment o tan sols d'una freqüentació romana.

- Vila-seca: veïnat situat a l'est del municipi de Palafrugell, prop del camí vell a Tamariu i d'una zona rica en argiles. Els únics testimonis ceràmics d'època romana que s'han recuperat corresponen a fragments de *tegula*. Cal destacar com a més significatiu l'existència d'un tram de camí empedrat que vam poder veure durant els anys 80 abans que desaparegués per les remodelacions urbanístiques. Aquest tram de camí possiblement enllaçava amb el camí dels Plans que, partint de Llafranc, unia aquest punt amb Esclanyà i Regencós.

- Esclanyà: l'any 1981, l'equip del Museu de Palafrugell recuperà a la part sud del tossal Prat Grau d'Esclanyà material d'època romana, destacant una vora d'àmfora grecoitàlica i alguns fragments de ceràmica comuna oxidada. Novament, la poca quantitat de material que es va trobar dificulta la catalogació com a jaciment d'aquest indret.

- Llofriú: al bell mig del poble de Llofriú s'hi identificaren als anys 80 materials romans encastats a les parets de l'església i a les de les cases properes a aquesta. El fet d'haver-se localitzat restes d'àmfores, de *dolium*, també materials de construcció com teules i fragments de paviment d'*opus signinum*, fa pensar que podria tractar-se d'un establiment rural de certa entitat, assentat en una plana fèrtil pel conreu. Desconeixem la cronologia exacta d'aquest jaciment, ja que Joan Badia no especifica els tipus ceràmics trobats.

- Santa Margarida: el veïnat de Santa Margarida es troba situat al sud de Palafrugell i a 1 km aproximadament a l'oest del camí dels Plans. Tot i que es fa difícil reconèixer-lo com a un jaciment, Pella i Forgas en el seu llibre *Historia del Ampurdán* esmenta la troballa de destrals negres en aquest lloc, possiblement d'època neolítica. A finals dels anys 60 s'identificaren fragments de teules romanes encastades en el pòrtic de l'ermita.

- Ermedàs: a migdia de Palafrugell i de Santa Margarida es localitza el veïnat d'Ermedàs, en el qual a finals del segle XIX, segons una notícia publicada a la *Revista de Gerona*, s'hi haurien descobert restes antigues: «Según parece, en la propiedad de Estrabau, en el llano de Armadás, se han descubierto recientemente unos enterramientos romanos, que como todos ó la mayor

Sector del Crit

parte de los más antiguos, consistían en urnas cinerarias llenas de carbones y huevos». A principis dels anys 80 es tenen noves notícies de la troballa d'un *pondus* i d'alguns fragments de teules romanes en fer-se obres en l'església.

- Prat Xirlo: aquest jaciment se situa al nord-oest del poble de Calella i a l'oest de la carretera vella de Palafrugell a Calella, en una zona ocupada actualment per una urbanització que ha pres el nom del paratge. El material recollit els anys 70 consta de: àmfora ibèrica, àmfora Pascual 1 i Dressel 2/4, ceràmica ibèrica oxidada i reduïda, grisa emporitana, campaniana B i *terra sigillata* aretina i sudgàl·lica. La presència de material de construcció com *tegulae*, *imbrices* i fragments de paviment, així com de restes de *dolium* permet suposar l'existència d'un establiment romà que va estar en funcionament entre els segles II-I aC, potser fins i tot abans, fins al segle I dC.

Església de Santa Margarida

- Ses Artigues: a la banda sud-est de Calella, prop del barri de Sant Roc, s'ubica el jaciment de ses Artigues, identificat per primera vegada a finals del segle XIX per J. Pella i Forgas com un jaciment d'època romana. La descoberta de nous materials en els anys 60 posà de manifest la importància d'aquest nucli. Entre els materials recuperats cal destacar la presència de: àmfores ibèrica, Dressel 1, Pascual 1, Dressel 2/4 i Dressel 20; ceràmiques d'engalba blanca, grisa emporitana, comuna ibèrica oxidada i reduïda, campaniana A, *terra sigillata* aretina, sudgàl·lica, marmorata i Clara A, i ceràmica africana de cuina. Van aparèixer a més *dolium* i materials de construcció representats per *tegulae* i fragments de paviment d'*opus testaceum* i d'*opus signinum*. Cronològicament, aquest jaciment podria tenir arrels en època ibèrica, perllongant la seva existència fins al segle II dC.

- El Golfet: al sud de Calella, en el barri anomenat El Golfet, es trobaren restes de ceràmica romana i de murs de pedres lligades amb argamassa en diferents punts quan la urbanització del sector. Les restes d'àmfores corresponen als tipus ibèric, Pascual 1, Dressel 2/4, Dressel 20 i G.4. La ceràmica està representada per la d'engalba blanca, ibèrica pintada, comuna itàlica, parets fines, *terra sigillata* sudgàl·lica i clara A, i ceràmica de cuina. Aparegueren també fragments de *dolium* i de *tegula*. El període de funcionament d'aquest establiment, amb un origen probablement preromà, s'estendria fins al segle II dC.

- Cap Roig: entre el barri del Golfet i el paratge del Crit se situa el cap Roig on, segons notícies de finals dels segle XIX, s'haurien trobat mosaics. Ara com ara és impossible determinar la ubicació concreta de les descobertes i saber si fins i tot podien estar en relació amb algun dels dos jaciments coneguts del Golfet i del Crit.

- El Crit: aquest jaciment s'ubica davant la franja litoral en un planell situat damunt la platja del Crit. L'any 1951, Lluís Pericot i Miquel Oliva donaren a conèixer la presència d'un establiment d'època romana en els terrenys de la finca de can Barella. En anys posteriors es realitzaren noves recollides de material superficial que permeteren un estudi més acurat del lloc. S'identificaren gran quantitat de fragments d'àmfores dels tipus Pascual 1, Dressel 2/4 i Dressel 7/11. Les ceràmiques estaven representades per: comuna ibèrica, grisa emporitana, campaniana A, parets fines, *terra sigillata* aretina i sudgàl·lica, ceràmica de vora fumada i de patina cendrosa, així com ceràmica de cuina. Es trobaren també restes de *dolium* i de *tegula*. Cal esmentar la presència de fragments d'escòria ceràmica, la

qual cosa podria indicar l'existència de forns a la zona. L'ampli repertori de material permet datar el jaciment entre almenys el segle II aC fins als segles II-III dC.

La presència en la major part d'aquests jaciments de fragments d'àmfora i de *dolium* indica que es tractaria molt probablement de centres de caràcter agrícola, ja que aquests recipients eren utilitzats com a contenidors de la producció local, en particular el vi. S'han recollit fragments de *dolium* als jaciments de sector nord-oest, Farena, puig Rodó, puig d'en Peia, els Torrents, Esclanyà, Llofriú, Prat Xirlo, ses Artigues, el Golfet i el Crit. La localització d'aquests punts d'ocupació romana sembla indicar les àrees vitícoles explotades durant l'antiguitat, que ocuparien els massissos litorals i les zones aterassades de l'interior. Tot i això, el fet de conèixer molt parcialment el poblament antic, ja que aquest territori no ha sigut objecte d'una prospecció sistemàtica, limita poder definir amb més precisió els terrenys explotats durant l'antiguitat.

Aquests testimonis de l'hàbitat dispers romà es caracteritzen també per presentar en superfície fragments de ceràmica de cuina o de vaixel·la de taula, comuna i fina, que posen de manifest una activitat domèstica, tractant-se de forma versemblant d'assentaments estables. Les notícies sobre la troballa possible de mosaics en alguns d'aquests establiments, així a La Marineda o al cap Roig, podrien indicar l'existència de residències luxoses, potser *villae* romanes. La *villa* era una unitat d'hàbitat i d'explotació rural de certa entitat típica del món romà, constituïda sempre per una *pars urbana*, la residència del propietari, i una *pars rustica* que comprenia les estances on s'allotjava el personal, on tenien lloc les activitats vinculades a l'explotació agrícola i on es

guardaven les produccions. Paral·lelament a les *villae*, devien existir cases de camp més modestes, d'explotació familiar, que corresponen possiblement als jaciments de menor entitat, tant pel que fa a l'àrea de dispersió dels materials en superfície com als tipus ceràmics descoberts, de caràcter menys luxós i presents en nombre més reduït. Entremig, devia haver-hi un ventall ampli d'explotacions de talla mitjana, les quals semblen ser majoritàries en el territori objecte d'estudi. En efecte, tot i que desconexem sovint la talla dels jaciments reconeguts en superfície, les descripcions realitzades semblen correspondre a establiments agrícoles d'aquest tipus. Aquest seria el cas segurament dels jaciments del sector nord-oest, Farena, puig Rodó, Prat Xirlo, ses Artigues, el Golfet i el Crit.

Paral·lelament a aquest hàbitat dispers de talla mitjana, hi ha una estació, el puig d'en Peia, que a més de ser de menor entitat que les altres es localitza molt a la vora del jaciment de puig Rodó, fet que dificulta saber si es tractava d'un centre autònom o d'una simple dependència. Un altre jaciment que podria correspondre a un establiment rural és el de Llofriú, bé que la migradesa de les dades conegudes impedeix qualsevol tipus d'aproximació. Altres llocs de difícil determinació pel poc material recuperat són els Torrents, Vila-seca, Esclanyà, Santa Margarida i Ermedàs, on és difícil saber si hi hauria una implantació estable. Els casos de La Marineda i del cap Roig són problemàtics ja que notícies dubtoses hi situen restes de mosaics romans.

A partir de les dades disponibles observem que, a la rodalia del centre romà de Llafranc, hi podia haver algunes estacions que, malgrat estar situades a poca distància, no es poden relacionar directament amb

Detall del camí dels Plans

aquest, tractant-se més aviat de testimonis d'hàbitat dispers. Aquest seria el cas del sector de La Marineda, on s'hi hauria pogut trobar un mosaic i on, a la vora, es recolliren a principis de segle tesselles de mosaic, i del sector nord-oest, on es recuperaren fragments ceràmics amb una cronologia des d'almenys el segle II aC fins a finals del segle I dC. El tipus de material descobert podria senyalar l'existència d'un establiment agrícola situat a solament 600 metres del nucli de Llafranc i ubicat just al costat del camí dels Plans. Aquest lloc hauria estat en funcionament durant l'etapa de màxima activitat de Llafranc quant a la producció de vi i a la seva comercialització dins d'àmfores fabricades localment.

Més a l'interior, els jaciments de Farena, puig Rodó i puig d'en Peia es caracteritzen per estar ubicats pròxims al camí dels Plans i el més llunyà, el puig Rodó, estant situat a solament 300 metres de la via. Aquests establiments rurals emplaçats en un entorn

favorable a la cerealicultura i a la viticultura es troben separats per unes distàncies que oscil·len entre 300 i 500 metres, situació que sembla demostrar aquest caràcter d'explotacions petites i mitjanes.

En el sector litoral, arran de mar però ocupant posicions d'altura, els jaciments descoberts a Calella podrien correspondre igualment a establiments rurals d'una certa entitat. La separació entre les estacions de ses Artigues i el Golfet seria també d'uns 500 metres, a l'igual que entre el Prat Xirlo i ses Artigues. Aquesta distribució bastant regular documenta una ocupació del territori ben planificada, on l'explotació estaria assegurada per tota una sèrie d'unitats rurals que semblen tenir unes dimensions similars.

Quant a les terres del pla existent entre Palafrugell, Santa Margarida i Ermedàs, cal destacar el desconeixement del poblament d'aquest sector, ja que les informacions de què disposem són molt escasses. De ben segur que, atesa la riquesa agrícola d'aquests terrenys, devien existir altres jaciments que encara no s'han localitzat. Més al nord-est, les poques dades conegudes no permeten fer cap tipus d'aproximació sobre el poblament rural.

Els jaciments millor coneguts del rerepaís de Llafranc presenten característiques molt semblants quant al caràcter i a la cronologia. Així, es constata que la majoria tindrien un origen bastant antic, que es pot situar entorn del segle II aC o fins i tot en alguns casos en un moment anterior. El període d'ocupació seria bastant llarg doncs, a excepció del jaciment de Farena, abandonat entorn del canvi d'era; la gran majoria perviuen fins a finals del segle I o el segle II dC. Aquesta àmplia durada atesta la contemporaneïtat amb el centre romà de Llafranc. S'observa que aquests establiments

haurien funcionat durant el període de màxim desenvolupament de Llafranc quant a la producció de vi i d'àmfores vinateres, factor que permet deduir que aquestes unitats podrien tenir en gran part un caràcter vitícola, almenys des del segle I aC, tot i que abans haurien pogut dedicar-se essencialment a la cerealicultura. Aquest hàbitat dispers, que assegurava l'explotació del territori, devia estar íntimament relacionat amb Llafranc, on es concentrava la producció per ésser manipulada a les premses, emmagatzemada en els cellers, i envasada dins d'àmfores que serien comercialitzades per via marítima. El lloc de Llafranc presenta en conseqüència un vincle estret amb el rerepaís, donat que el motor de la seva prosperitat fou en gran mesura la viticultura, que suposem que estava molt estesa en tot aquest territori durant l'època romana.

La producció vitícola

El paper important que va tenir el vi en la consolidació i el desenvolupament del centre romà palesa doncs l'obertura de l'assentament vers el rerepaís i l'existència d'un paisatge agrícola on les vinyes hi ocuparien un lloc important.

La vinya representa efectivament un dels conreus tradicionals d'aquest territori, que hauria facilitat l'aprofitament de tots els terrenys de vessant que configuren els massissos litorals i els turons de l'interior. En els primers textos conservats d'època medieval, la referència a vinyes és freqüent. Així, en documents dels anys 988 i 1133, guardats a l'Arxiu Capítular de Girona i a l'Arxiu de Santa Anna de Barcelona, es fa esment de les vinyes existents en el sector de Mont-ras. Més tard, al segle XIII, un

Enric Riera

Conreu de la vinya

document de l'arxiu de la família Frigola senyala també la presència de vinyes a la rodalia d'Esclanyà. El Capbreu de Palafrugell de l'any 1332 fa referència igualment a vinyes ubicades a la zona del puig Rumí. Tot i que la informació recollida és parcial, els documents citats mostren la importància de la vinya dins del paisatge agrícola i això ja durant l'Edat Mitjana.

El rerepaís de Llafranc presenta un territori diversificat, on es distingeixen les zones de pla ben irrigades per tota una sèrie de rieres, els terrenys de pendent suau i els massissos costaners. L'agricultura es fonamenta en la típica trilogia mediterrània: blat, vinyes i oliveres. Els cereals acostumen a ocupar les terres baixes del pla mentre que els conreus arbustius aprofitarien els terrenys accidentats, organitzats sovint de forma aterassada. Els boscos ocuparien també un lloc destacat dins del paisatge, estenent-se per les zones més enlairades.

Tap de suro
d'una àmfora
romana

No disposem de cap tipus d'informació que ens permeti abordar les particularitats de l'agricultura i la configuració del paisatge agrari existent durant l'època romana. Solament el lloc d'implantació d'alguns jaciments de caire rural ens permet deduir algunes de les zones explotades durant l'antiguitat. Amb l'objectiu de caracteritzar el paisatge tradicional d'aquesta porció del Baix Empordà, hem analitzat l'amillament de l'any 1863 (AMP, I.3.3.2/1), que conté informacions molt precises sobre la utilització del sòl i els conreus presents en els diferents sectors en què fou dividit el municipi de Palafrugell. La data d'aquest amillament permet copsar la importància de la vinya abans de la crisi de la fil·loxera de l'any 1879.

Si prenem en consideració la totalitat de les terres que conformen el terme municipal de Palafrugell, a l'exclusió del sector de Llofríu, observem que, a mitjans del segle XIX, prop de dos terços dels terrenys serien explotats agrícolament, la resta estarien ocupats per terres ermes i per boscos de pins, d'alzines i d'alzines sureres. Quant als cultius, els cereals ocuparien la primera posició, amb un percentatge entorn del 47%, seguits de la vinya, present en un 34%. Les oliveres representarien un 13% dels conreus i els horts un 6%. Aquestes dades indiquen que el conreu de la vinya era el segon en importància dins del terme de Palafrugell.

La repartició d'aquests cultius varia en les diferents zones del municipi, notant-se la presència d'àrees més especialitzades en el conreu de cereals o de vinya. Aquesta distribució està en funció de les particularitats topogràfiques i de les diferents característiques del paisatge. Així, les terres de pla concentren vastes extensions de cultius cerealícoles mentre que els terrenys ondulats

estarien ocupats en gran part per vinyes.

Les dades proporcionades per l'amillament de l'any 1863 permeten copsar la incidència dels conreus en diferents sectors del municipi:

– A Tamariu, la vinya seria el conreu dominant, seguit de les oliveres i, en menor mesura, dels cereals. Aquest domini dels conreus arbustius és normal atesa la topografia accidentada de l'indret. Es constata també que més de la meitat dels terrenys de la zona serien incults, ocupats per terres ermes i per boscos. Prop de Tamariu, els llocs de la Padrosa i de la Perica, formats de penya-segats que cauen sobre el mar, serien en gran part boscosos.

– El paratge de Ros, fondal situat entre els terrenys més elevats de la Padrosa i el vessant septentrional de la muntanya de Sant Sebastià presenta prop d'un 75% de terres treballades. Els conreus de cereals ocupen la primera posició, seguits de molt a prop per la vinya.

– Al nord-oest, el puig Gruí presenta un percentatge més alt de boscos i de terres ermes que d'espais conreats. Entre els cultius, la vinya seria llargament majoritària. En el sector de puig Rumí, més a l'oest, dominen en canvi els camps conreats, sobresortint la vinya enfront dels cereals i de les oliveres.

– A l'oest del puig Rumí, el paratge de Boet estaria ocupat en gran part per terres agrícoles. La vinya hi és majoritària, seguida de les oliveres i, en percentatge molt més feble, dels cereals. Més a l'oest, el sector de cap de Gall es caracteritza també per un domini de l'agricultura, la vinya en primera posició, seguida de prop pels cereals i les oliveres.

– Just a l'oest del poble de Palafrugell, els cereals ocupen un lloc destacat dins del paisatge agrícola de Vila-seca, havent-hi,

un ne ranea de casa velh, seuse que el recort de l'olor de les vore, de Sant Pons no se'n faci present. Llafranc, despoblat, sembla un esquelet. De vegades, a l'altra banda de platja veien passar una persona escadussera o un gat o un gos incert. Tot fa el mateix efecte. Les gavines, aletegen arran de platja, solen la mar verda de vegades emeten un crit - com un soroll humà. Quan la tarda cau, les muntanyes de ponent, la ratlla del seu perfil, es nimba d'una llum arcaica. He escrit: una llum arcaica. Que es una llum arcaica? Vull dir una llum de quadro antic, la lluminositat que queda sobre el quadro quan s'hi ha posat la crosta de pols i d'engrut que hi deposen els segles. Sembla una llum passada per un vidre groc i espès. Sobre el ponent - el ponent dolcíssim, de Maragall - les vinyes de primer terme tenen un color sanguinolent. Les parelles del bar, tornen al port bo de Calella, amb el vent alt petit. La contemplació dels pins vora la mar, em fa pensar amb les curves, amb l'avahesc meu, personal i inconfusible de Joaquim Suñer. A l'entrada de la vila, sota un fanal, hi ha una gitana amb una criatura neta, una al braços: la criatura de mesuradament - noies de fred. A

"Llafranc, despoblat, sembla un esquelet. De vegades, a l'altra banda de la platja, veieu passar una persona escadussera o un gat o un gos incert. Tot fa el mateix efecte. Les gavines aletegen arran de platja, sobre la mar verda. De vegades emeten un crit - com un soroll humà. Quan la tarda cau, les muntanyes de ponent, la ratlla del seu perfil, es nimba d'una llum arcaica. Què és una llum arcaica? Vull dir una llum de quadro antic, la lluminositat que queda sobre el quadro quan s'hi ha posat la crosta de pols i d'engrut que hi deposen els segles. Sembla una llum passada per un vidre groc i espès. Sobre el ponent - el ponent dolcíssim, de Maragall - les vinyes de primer terme tenen un color sanguinolent." (Josep Pla, El Quadern Gris)

però, igualment algunes vinyes i oliveres. Les terres del barri veí del Bruguierol estaven també ocupades de forma majoritària per camps de cereals, a l'igual que tot el paratge dels Plans, on s'ubicarien també alguns camps de vinyes així com alguns oliverars. Aquest predomini dels conreus cerealícoles és normal si tenim en compte que aquestes zones ocupen terres del pla existent entre el poble de Palafrugell i la costa.

- Al sud de l'àrea dels Plans, el paratge de Farena presenta percentatges molt igualats de cereals i de vinyes. La localització d'aquest sector a la rodalia del nucli de Llafranc mostra que les àrees agrícoles properes a l'establiment romà presentaven bones condicions per al conreu de la vinya.

- Les rieres de Llafranc posaven en comunicació el nucli costaner amb les terres de l'interior, concretament amb les zones

dels Torrents i de Ginestar. El conreu de la vinya seria dominant en aquests terrenys, seguit de prop pels cereals i, en menor mesura, per les oliveres i els horts.

- A Llafranc, arran de la costa, trobem un 34% de terrenys ocupats per boscos i zones ermes, i un 66% de terres cultivades. Les vinyes són majoritàries en el paisatge agrícola, seguides dels cereals. A Calella constatem de nou un domini de la vinya, amb un percentatge superior al trobat a Llafranc, i, en posició secundària, els cereals també hi són presents. Entorn del barri de Sant Roc, a les Artigues i a Duinch, tot i que la meitat dels terrenys serien incults, continuem trobant una proporció més important de vinya que de cereals. Seguint la costa vers el sud, el sector de cap Roig estaria ocupat exclusivament per boscos i zones ermes.

zones amb forta presència de vinya al segle XIX

Presència de la vinya en el paisatge rural del segle XIX

– Prop del límit meridional del municipi de Palafrugell, a l'oest del sector de costa del Golfet, el paratge de Llavern presenta un percentatge molt elevat de conreus cerealícoles. Entorn del puig Colobrer, els cereals també hi serien dominants tot i que gran part del sector estaria ocupat per boscos i erms.

– A Ermedàs i en els terrenys del pla immediat que s'estén a la banda nord, els cereals són majoritaris, els percentatges de vinyes i d'oliveres serien molt febles. Aquest caràcter del paisatge agrícola es retroba a Santa Margarida, amb un domini absolut dels camps de cereals. En aquestes zones de pla hi hauria també un cert nombre d'horts.

– L'oest de Santa Margarida, al sud de la

Torre Roja, la zona de Lladrés es caracteritza per presentar més de la meitat dels terrenys ocupats per boscos i terres ermes. Entre els cultius, la vinya seria majoritària, seguida de molt a prop pels cereals. Al nord-est, el paratge de les Carreres presenta novament un domini exclusiu dels cereals.

– Els terrenys que envolten el poble de Palafrugell per la banda sud, corresponents als llocs de Sorrell i Somell, estarien igualment ocupats per camps de cereals. Cal notar també la presència en aquestes terres de pla d'alguns horts.

– Al sud-est del poble de Palafrugell, el sector anomenat els Forns presenta una majoria de terrenys cerealícoles i la vinya és molt residual. Una situació similar es retroba més al nord, en el barri de la Roella, on els sembrats de secà són igualment majoritaris.

– Al nord-est del poble de Palafrugell, el barri del Pi Vert presenta percentatges molt similars de vinyes i de cereals, les oliveres serien minoritàries. En el sector veí del Terme dominarien els conreus de cereals, sense cap atestació de vinyes.

– Vers l'oest i prop del límit amb el terme de Begur, el sector de Coniell, format quasi exclusivament de terres treballades, estaria ocupat per vinyes i camps de cereals i, en menor mesura, oliveres. Les vinyes esdevenen més nombroses al paratge de Cantallops, més accidentat i amb una representació més important de boscos i de terres ermes, on constitueixen el conreu més estès, seguit de lluny per les oliveres i els cereals. Al sud-est, el lloc de Favars presenta també en primera posició les vinyes, seguides, però, de prop pels sembrats de secà i les oliveres.

– Al sud d'aquest darrer sector, en els paratges de Cornellà i de Salts, amb una presència feble de bosc i d'erm, els cereals

ICC. Ortofotomapa Far de Sant Sebastià 335-2-5 (314-101)

Terrenys als peus del vessant nord de la muntanya de Sant Sebastià, amb una presència important de vinya al segle XIX

representen el conreu més important tot i que la vinya es troba en segona posició, seguida de les oliveres.

– En fi, a la banda occidental del poble de Palafrugell, l'àrea de la Sauleda es caracteritza per presentar un fort domini dels cereals, seguits de lluny per la vinya i les oliveres. Les terres conreades coexistirien aquí amb boscos i terres ermes. Més al nord, els sectors de Brugueres i de Morena estarien també ocupats majoritàriament per camps de cereals, ja que les vinyes i les oliveres presenten índexs molt baixos.

Resumint, podem dir que el paisatge tradicional de mitjans del segle XIX reservava una part important al conreu de la vinya. La viticultura estaria molt estesa en el sector litoral, tant a Tamariu, com a Llafranc i a Calella. En aquestes zones, la vinya representa el conreu dominant, coexistent

amb algunes oliveres i camps de cereals, però sobretot amb àrees boscoses i terrenys erms. El pes important de la vinya en el litoral podria tenir arrels molt antigues, ja que es coneixen tota una sèrie de jaciments antics, de caràcter rural, que sembla que estarien relacionats amb l'explotació vitícola.

Un altre sector amb forta presència de vinyes es localitza a l'entorn del primer tram de la carretera que uneix Palafrugell a Tamariu, en els paratges de puig Gruí, puig Rumí, Ros, Boet, Ginestar, els Torrents i cap de Gall. Aquests terrenys de pendent suau presentaven unes condicions excel·lents per a aquest cultiu. Aquestes zones eren fàcilment accessibles des de Llafranc tot seguint el traçat de les rieres de la Font d'en Xecu i de Llafranc o de la Pastora. Més al nord, vora el límit entre els termes municipals de Palafrugell i Begur, es constata encara

una forta presència de la vinya en els paratges de Coniell, Cantallops i Favars. Molt a prop, els indrets de Cornellà i de Salts, tot i presentar en primera posició el conreu de cereals, tenen també percentatges força elevats de vinyes. Aquests terrenys ondulats eren igualment molt adients per al conreu de la vinya, que sabem que es prolongava en direcció a Esclanyà i a Begur. Aquesta zona, conjuntament amb el sector litoral, representa una de les àrees vitícoles més importants del municipi.

Els terrenys més propers al poble de Palafrugell per la banda est, ocupats pels barris de Vila-seca, el Bruguerol, la Roella i els Forns, correspondrien majoritàriament a àrees cerealícoles, la vinya hi és sempre present en índexs molt baixos. Aquesta forta presència dels cereals es prolonga vers el sud, en totes les terres del pla que s'estén des de Palafrugell fins als nuclis litorals. Aquest és el cas dels sectors dels Plans, Somell, Santa Margarida, les Carreres, Sorrell, la Sauleda i el pla d'Ermedàs, amb un domini absolut dels cultius cerealístics. Únicament el paratge de Lladrés, en una zona de relleu suau, presenta una extensió més important de la vinya, seguida, però, pels cereals.

El darrer tram del camí dels Plans abans d'arribar a Llafranc travessa el paratge de Farena, on les terres de pla coexisteixen amb alguns turons de poca alçada. Constatem que en aquests terrenys es retroben percentatges molt semblants de cereals i de vinyes, factor que demostra l'existència paral·lela d'àrees cerealístiques i de terres plantades de vinyes. Aquesta presència de vinya en l'immediat rerepaís de Llafranc és important, cosa que pot suposar que aquesta zona, on es coneixen diversos jaciments romans, podia ja conèixer aquest tipus de conreu durant l'antiguitat.

Al segle XIX, reproduint potser unes tradicions agrícoles molt més antigues, tot el rerepaís de Llafranc, des de Farena a Ros i continuant vers el nord tot englobant la part sud-est del terme de Begur, on els topònims relatius a vinyes són particularment freqüents, es trobava àmpliament abocat a la viticultura. Aquests terrenys de pendent suau, encarats a migdia, presentaven unes condicions òptimes per al desenvolupament d'aquest conreu, tot i que la qualitat del vi produït localment no era gaire bona.

La terrisseria i l'explotació de l'entorn

L'explotació del rerepaís era també necessària per al funcionament de la terrisseria de Llafranc. Així, els boscos propers que s'estenien per les zones litorals i pels terrenys de l'interior devien proporcionar la llenya indispensable per alimentar els forns.

Quant a l'argila necessària per a la fabricació de ceràmica, els estudis geològics recents (vg. l'annex) mostren que, tot i existir algunes bossades d'argila al mateix Llafranc, aquestes eren insuficients per assegurar l'alt volum de producció assolit pel centre romà. Les anàlisis indiquen l'explotació paral·lela d'argiles procedents de zones més interiors, que es localitzen a la banda oest de Palafrugell, concretament en el sector de la bòbila del camí vell de Tamariu, i entorn del nucli d'Esclanyà.

Aquestes zones estarien ben comunicades amb Llafranc per l'existència probable d'una via antiga, definida anteriorment, que unia el nucli de Llafranc amb el sector oriental de Palafrugell i la zona d'Esclanyà, prolongant-se en direcció a Regencós. Seguint aquest eix viari, les argiles podien ésser fàcilment transportades fins a la terrisseria.

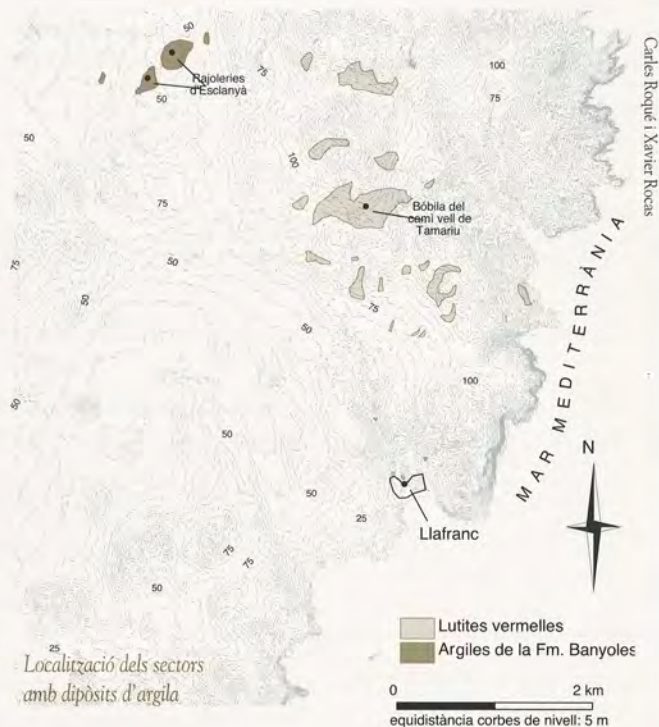
Les argiles de la bòbila de Llafranc

La localització de l'àrea de procedència de l'argila que durant dos-cents cinquanta anys va fornir les bòbiles de Llafranc no és pas una qüestió que es pugui resoldre fàcilment, ja que a l'entorn immediat no hi ha cap unitat geològica susceptible de proporcionar aquesta matèria primera amb la suficient quantitat i qualitat. Aquest fet ja va ser destacat pels arqueòlegs que van intervenir en la primera excavació d'urgència dels anys 1980-1981, els quals van plantejar la possibilitat que l'argila procedís de l'entorn de Regencós. En altres treballs posteriors s'ha assenyalat també com a possible àrea de procedència el sector d'Esclanyà.

Recentment s'ha dut a terme un treball amb l'objectiu específic de determinar l'origen exacte de l'argila emprada a la bòbila de Llafranc. Per això s'han comparat les característiques de les pastes de la ceràmica del taller romà d'aquest assentament amb les dels afloraments argilosos propers. Tot i que aquest treball s'ha centrat exclusivament en el material de rajoleria (*tegulae*, *imbrices* i rajols), creiem que les conclusions a què s'ha arribat es poden generalitzar per al conjunt de producció ceràmica. L'anàlisi de les peces de rajoleria produïdes a Llafranc demostra que es van fer servir dos tipus d'argila: una de color vermell i una de color groguenc i de natura carbonatada.

La unitat geològica de la qual provenen les argiles vermelles s'ha pogut determinar amb precisió a partir dels grumolls a mig desfer que hi ha en molts dels productes estudiats. En tots els casos es tracta d'argiles i llims amb una proporció gran de sorra molt fina. Aquestes característiques granulomètriques i el color coincideixen perfectament amb una unitat de lutites vermelles del Quaternari que apareixen en afloraments dispersos pels vessants marítims del massís de Begur i de les Gavarres. La gran quantitat de nòduls i crostes de carbonat que tenen alguns dels nivells d'aquesta unitat explica que la majoria de peces fetes amb aquestes lutites presentin també un elevat contingut de carbonat de calci en forma de petits nòduls. Amb les dades actuals, cal considerar com a hipòtesi més probable que les lutites vermelles fossin extreïdes dels petits dipòsits que hi ha a tocar de Llafranc i, posteriorment i /o conjuntament, dels afloraments de majors dimensions del sector de la bòbila del camí vell de Tamariu, situats a uns 3 km de distància.

Pel que fa a les argiles grogues, la seva natura carbonatada permet relacionar-les amb les formacions margoses del Paleogen que

afloren al Baix Empordà, específicament amb l'anomenada Formació Banyoles. Atenent criteris de proximitat, cal cercar la font d'aprovisionament d'argila groguenca als afloraments d'aquesta formació que hi ha a l'interior del corredor de Palafrugell, concretament a l'àrea d'Esclanyà, a uns 6 km de distància de Llafranc.

En conjunt, la producció ceràmica de Llafranc es caracteritza per l'ús majoritari d'argiles vermelles del Quaternari, de procedència propera a la bòbila. Sovint també s'utilitzen argiles groguenques carbonatades atribuïbles a la Formació Banyoles de l'entorn d'Esclanyà, que en general es fan servir barrejades amb les lutites vermelles. Només en algunes *tegulae* s'empen de forma exclusiva les argiles groguenques. Les dades actuals també permeten afirmar que es fabricaven simultàniament teules només amb argiles groguenques i només amb lutites vermelles.

L'establiment d'època augustal i de l'Alt Imperi

El centre romà de Llafranc va conèixer un fort desenvolupament durant l'època augustea i l'Alt Imperi gràcies a les seves activitats de producció agrícola i artesanal, i a la seva funció comercial. Un personatge d'origen narbonès, Publius Usulenus Veiento, va estar vinculat a Llafranc a l'entorn del canvi d'era. La reconstrucció de la història d'aquest personatge, primer magistrat de la ciutat de Narbona, representa una aportació de primer ordre per al coneixement de la història econòmica del litoral català en època romana. En efecte, Llafranc, com altres centres romans de la costa, es va beneficiar d'una nova conjuntura econòmica fonamentada en la producció i comercialització del vi català, que inundà els mercats del sud de la Gàl·lia durant més d'un segle.

Un centre artesanal

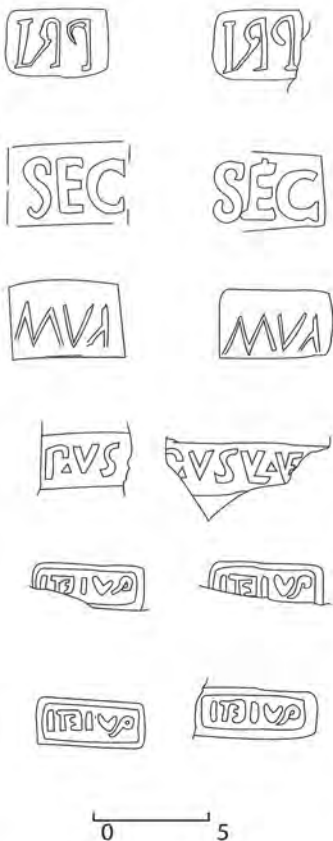
Les marques de terrisser

Existeixen diversos tipus de marques que es realitzaven sobre els productes de terrissa manufacturats als tallers, la funció de les quals eren diferents segons la finalitat a la qual estaven destinades: indicar el contingut d'un envàs, la seva qualitat, l'origen, la seva datació, l'autoritat que n'autoritzava la comercialització, indicar el nom del propietari, el de l'artesà que l'havia creat, usar-les com un sistema de control de la producció, etc. No és estrany, doncs, que les marques sobre els objectes ceràmics revesteixin aquests d'un valor afegit que les fa objecte d'atenció i d'estudi especial.

En l'aspecte formal, les marques tenen també una bona varietat de models, ja que

poden ser pintades sobre l'objecte i s'anomenen *tituli picti*; grafitades, els grafitats, poden ser fets abans de la cocció (*ante cocturam*), amb l'ajut d'algun objecte o amb el dit, o un cop ja cuita la peça amb algun objecte punxant; finalment, poden ser segellades o estampillades mitjançant una matriu dissenyada especialment per a aquesta funció.

Els *tituli picti* sobre àmfora són una forma de control per part del poder públic que exercia sobre béns consumibles com l'oli i el vi. Trobem aquestes marques amb dates consulars i altres informacions sobre àmfores vinateres de producció itàlica i àmfores d'oli de la Bètica, però no s'escrivien sobre les àmfores de la Tarraconense. Pel que fa als grafitats que ens interessen aquí són els fets abans de la cuita, en l'àmbit del taller, ja que els que es feien posteriorment, generalment

Repertori de les marques
estampillades sobre productes de
rajoleria de Llafranc

per indicar la propietat del vas, es troben fora del procés productiu. En són exemple els que hem comentat en parlar de la ceràmica comuna.

Els grafits *ante cocturam*

Els grafits fets abans de coure la peça els trobem sobre dos tipus de material: les àmfores i el material de construcció.

Els grafits amfòrics són un element interessant per conèixer el procés de fabricació, ja que són símbols o lletres que es col·loquen habitualment en els pivots. Aquests símbols es grafiten quan la peça estava encara sobre el torn i, per tant, es llegeixen, quan l'àmfora és sencera, invertits. És ben sabut que les àmfores es formaven soldant dues parts: la superior, que està formada per l'espatlla, el coll i la vora, a la qual s'afegeixen les nanses; i la posterior, formada pel cos, que es modelava invertit, al qual s'afegia el pivot. Posteriorment, s'acobraven les dues parts i se soldaven en fresc per la carena. La gamma de senyals que es feien amb els grafits era força concreta i eren alfabètics o simbòlics, tots amb un valor numèric o comptable. A Llafranc no són gaire habituals i poc expressius, però al taller veí de Fenals, a Lloret de Mar, se'n va recuperar una sèrie llarga i completa amb gairebé tot l'alfabet i moltes repeticions, especialment les que duïen A i AC. A Empúries, sobre pivots d'un tipus d'àmfora Dressel 8 de probable fàbrica local, es repeteixen els senyals V i VI, però també hi són presents el II i XI. Depenent del sistema que seguís cada terrissaire, la reiteració de marques sembla indicar que foren usats per a fer recompte de peces i que només es grafitava regularment una àmfora de cada grup per assenyalar una quantitat concreta, per exemple un de cada cinquanta, contribuint així al control de la producció.

Els grafits sobre material de construcció, especialment teules planes, sempre estan situats a la cara superior de la peça. Solen ser fets amb els dits, una vegada completat el procés d'emmotllat de l'argila i els trobem disposats longitudinalment per la banda interna de les dues rebaves. Les més interessants són les que es troben a la part llisa del centre i solen tenir motius senzills com ara cercles i semicercles concèntrics, llaços i llengüetes. A part de l'aspecte decoratiu no sembla pas que tinguessin una altra utilitat.

Les estampilles

La impressió de les estampilles es feia mitjançant un punxó o un segell aplicat sobre la superfície del producte quan l'argila encara era tendra, abans de deixar-lo assecar i fer la cocció. Les matrius poden ser buidades o tenir els motius en relleu, la qual cosa produirà uns positius en relleu o buidats, respectivament. El tipus de representació que trobem en els segells pot ser simplement decorativa; simbòlica, amb algun motiu que tingui algun significat identificatiu concret; o alfabètica. En aquest darrer cas, les lletres solen ser capitals, però també és estrany l'ús de la cursiva. Generalment, solen tenir un sentit de lectura normal, d'esquerra a dreta, encara que també són freqüents les lectures retrògrades. En darrer lloc, la paraula o nom que es llegeix en una estampilla es pot expressar sencera o abreujada. Sovint s'observen també lligams entre les lletres, la qual cosa permetia escurçar el segell i assegurar una millor impressió del motiu.

A Llafranc se segellava una bona varietat de productes. En trobem sobre àmfora, encara que només en alguns tipus concrets; sobre *dolium*, en un sol exemplar i sobre material de construcció, sobretot *tegulae*, però també sobre *imbrices* i rajols amb encaixos.

Joaquim Tremoleda

Joaquim Tremoleda

Marca MVL sobre tegula
de Llafranc

En l'excavació dels tallers de l'àrea gironina no és habitual trobar els punxons que empraven els artesans, excepte un exemplar procedent de Llafranc. Consisteix en un instrument de terrissa, allargassat, amb una palmeta de forma triangular incisa a cada extrem.

Pel que fa a les matrius que servien per imprimir noms i assenyalar la propietat o la intervenció d'un personatge solen ser matrius metàl·liques. Se'n coneixen poques a casa nostra i estan formades per una plaqueta amb una nansa. Dues procedeixen des de fa anys d'Empúries: una d'elles deia L. SEXTILI / CALLISTI. L'altra, de lectura més dubtosa, amb dues línies, ha estat interpretada com MINELASV o MINELAVS. La troballa més recent prové de la vil·la romana de Pla de Palol, amb una lectura, PORCIANA, que fa referència al nom de l'explotació o al seu propietari. Aquesta peça de bronze, que forma un semicercle, sembla ser que podia haver estat usada per a segellar, de forma oposada, el guix que es posava a sobre dels taps de suro de les àmfores i les tancava hermèticament. La peça que ens interessa més de totes és, però, una troballa antiga a la qual es refereix Botet i Sisó en el volum de Girona de la

Geografia de Catalunya dirigida per Soler i Sabarís. És la reproducció d'una matriu, trobada el segle XIX, amb la llegenda VSVL.VEIEN que, segons l'autor, provenia d'Empúries, però, amb les dades a la mà, sembla més probable que provingués de Llafranc.

La qualitat de les lletres impreses depenia de l'estat del punxó o punxons, ja que se'n podia utilitzar més d'un al mateix temps.

Les estampilles que tenen impreses aquests productes poden aportar una informació important sobre aspectes socioeconòmics, tot i que aquesta es troba considerablement reduïda per la forma gairebé sempre rectangular de la cartel·la. Aquestes limitacions dificulten possibles precisions cronològiques. En tot cas, les diverses marques procedents del taller de Llafranc fan que es presenti com un grup homogeni i que probablement pertanyin a un mateix model d'organització que es va desenvolupar en la primera fase d'activitat de la terrisseria. En el nostre cas, la presència d'elements segellats ha esdevingut un complement preciós de la migradesa epigràfica que presenten altres materials, normalment més explícits.

Marca PRI (retro) sobre
tegula de Llafranc

QVIETI (retro)

Les marques de *Quietus*, expressades en genitiu, es produïen a Llafranc, en negatiu i retrògrades, emmarcades en una cartel·la petita, amb el marc ample i incís, de 2,1 cm d'alçada i 5 cm d'amplada. Les lletres amiden 10 mm d'alçada i ocupen 39 mm d'amplària. És característica la Q inicial i el lligam de la E i la T. L'estampilla la trobem sobre una gran varietat de productes, tots ells destinats a la construcció, totxos, *tegulae*, *imbrices* i rajols d'arcada.

PRI (retro)

Els productes marcats amb aquesta estampilla, bàsicament teules, es fabricaven a Llafranc. Cartel·la curta i alta, quasi quadrada, de 3 cm d'alçada per 4,5 cm d'amplada, de formes arrodonides, emmarca tres lletres en relleu que permeten llegir PRI (retro), la grafia és curiosa, amb apèndixs ben marcats i la P sense tancar. Les lletres són molt altes i amiden un màxim de 22 mm. A part de Llafranc la trobem a Empúries i al Camp de la Gruta, a Torroella de Montgrí.

SEC

Aquesta marca és produïda també a Llafranc. Només la coneixem sobre teules i, com passava amb les altres marques d'aquest taller, la trobem també a Empúries. La cartel·la, a penes definida, és de forma rectangular, de 3,5 cm d'alçada per 5,4 cm d'amplada. Les lletres, incises, són grans i tenen una alçada màxima de 27 mm i el seu desenvolupament ocupa 45 mm de llargada. Són ben definides, amb els apèndixs discretament marcats.

MU(L) o (L)VM

Marca de Llafranc, juntament amb les anteriors, i només la coneixem sobre teula plana. Altres exemplars coneguts foren trobats a Empúries, almenys dos, un de conservat al Museu Monogràfic d'Empúries i l'altre, a Girona.

Estampilla rectangular, de 5 cm de llarg per 3,2 cm d'alt, ben escairada. Les lletres que hi ha a l'interior estan impreses amb poc relleu, malgrat això són ben llegibles. Amiden 20 mm d'alçada i ocupen uns 40 mm d'amplada. El traç és fi i senzill, sense lligams entre les lletres. Es distingeixen

clarament una M i una V, la darrera, però, no és clara i recorda una «lambda» de l'alfabet grec o, més probablement, una L en «capital-cursiva» i retrògrada. Això pot fer pensar en una lectura totalment retrògrada (LVM).

HERM

Aquesta petita marca és la darrera que s'ha documentat a Llafranc. La cartel·la i les lletres són impreses en negatiu. La primera és de forma rectangular, amb una llargada de 4,4 cm per 2,2 d'amplada. Al seu interior hi ha quatre lletres, de lectura retrògrada, de 36 mm de llargada total per 10 mm d'alçada. Curiosament, l'únic exemplar documentat és sobre un fragment d'*imbrex*.

P. USVL. VEIENT

Aquesta marca de terrissaire és la que feia més temps que es coneixia a la zona gironina. Com hem vist va ser trobada sobre un llavi de Pascual I i, a partir de la notícia de Joan Badia, tothom ha citat la marca com SVL. VEIEN., la qual cosa havia fet pensar en un *Sulpicius Veienus*. Les noves excavacions a Llafranc, però, han permès fer una lectura de l'estampilla sencera, en base als diversos fragments de *tegula*, amb el *tria nomina* complet.

La cartel·la sencera, sobre teula, amida uns 9,5 cm. Les lletres, en capital quadrada tenen una alçada de 13 mm i 86 mm d'amplada total. El traç de les lletres és recte, no tenen apèndix i la primera lletra, la P, no tanca del tot. La puntuació, que separa cadascuna de les parts, és triangular. Presenta lligams entre la V i la L, entre la V i la E i entre la N i la T. Així el *prenom*, el *nomen* i el *cognomen* queden com P. VSVL. VEIENT., que s'ha de desenvolupar en nominatiu com P(*ublius*) VSVL(*enus*) VEIENT(*o*), tot i que solien expressar-se en genitiu, tot indicant possessió, P(*ublii*) VSVL(*enii*) VEIENT(*onis*). En tot cas, l'existència de marques més curtes, particularment sobre àmfora, trobades sobre diversos exemplars, al costat d'altres més completes, semblen indicar l'ús de diversos punxons amb lleugeres variacions entre ells, i no sabem si usats de forma indistinta, per a marcar una classe de material o una altra.

Anàlisi prosopogràfica

Si bé és relativament còmode parlar de les produccions artesanals en època romana a les nostres comarques, tot i les llacunes i incerteses, es tracta d'una matèria sobre la qual comencem a tenir bons punts de referència; és molt més problemàtic parlar dels productors, sobretot tenint en compte els buits considerables que tenim pel que fa a les fonts arqueològiques, epigràfiques i literàries en un marc rural com el que ens ocupa.

Llafranc disposa, sorgit del seu taller, del conjunt d'estampilles de procedència coneguda i segura més ampli de les comarques gironines. Hem vist abans que disposem d'alguns noms que ens han arribat gràcies a que foren estampillats sobre àmfores i sobre diversos productes destinats a servir com a material de construcció. A Llafranc trobem

Marca QVIETI (retro)
sobre tegula de Llafranc

Marca SEC sobre tegula de Llafranc.

Joan Trenchard

una marca que destaca per damunt de totes les altres, per dues raons principals: la primera, perquè ens parla d'un personatge lliure, amb els tres noms; i l'altra, perquè la trobem sobre àmfora Pascual 1, sobre *dolium* i sobre teula. Les altres cinc marques són similars, ja que estan formades només pel *cognomen* del personatge i sempre han estat trobades sobre productes de rajoleria. Aquesta abundància de *cognomina* segurament és un indicador d'individus d'origen o estatut servil respecte als que gaudeixen de ciutadania.

Aquest grup de marques procedents del mateix jaciment i segurament coetànies, revela l'existència d'una indústria important, amb una activitat artesanal en què hi participa molta gent, ja que es tracta d'un procés llarg i laboriós. Una part d'aquest personal ostenta càrrecs de confiança o de responsabilitat i, com a tals, tenen la facultat de marcar la producció amb el seu distintiu.

Tot i que no és estrany trobar estampilles en nominatiu, la majoria s'haurien de desenvolupar en genitiu, la qual cosa és un indicador de pertinença. Malgrat això, la tendència a abreujar els noms, que impedeix de conèixer les terminacions que poden aportar una informació addicional, només trobem un segell amb el nom complet: *Quieti*.

El mètode usat en aquest estudi ha estat el de fer una recerca en les fonts escrites i en les epigràfiques per conèixer les possibilitats de fer un seguiment de cadascun d'ells i per intentar veure'n el seu possible origen i distribució geogràfica. Era imprescindible fer una revisió dels volums del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL), sobretot dels que recullen les inscripcions d'Hispania, de Roma i de la resta d'Itàlia i de la Gàl·lia Narbonensis; així com d'obres importants que recullen onomàstica antiga. Per a les

signatures fetes solament amb el *cognomen* ens limitarem a la seva difusió en l'àmbit d'Hispania i de la Narbonense o, fins i tot, en els més abundosos només a la ciutat de *Tarraco*, capital de la Tarraconense, que disposa d'un recull de les inscripcions molt important i ben estudiat. En aquest apartat citarem el nom del personatge desenvolupat i sense nexes entre les lletres. La prudència és recomanable per moure's en un terreny tan relliscós com el de la prosopografia. Algunes de les conclusions que es proposen, en arribar a la identificació d'un personatge real, cal dir que permeten obtenir unes informacions que transcendeixen l'estudi material i permeten formular relacions entre zones i explicar fenòmens econòmics de gran interès.

Els noms

Quietus

El *cognomen Quietus* es refereix a un tret sobre el caràcter, pacífic, quiet. És força nombrós i el trobem dispers arreu de la península Ibèrica i a totes les províncies romanes. A causa d'aquesta abundància, ens hem limitat només els que estan recollits al CIL II, ja que ampliar el camp geogràfic no implica, en aquest cas, tenir millor informació.

A les terres hispanes en trobem a *Emerita*, a Estepa (Ostippo), a Cabra, a Priego, a Segòvia, a Clunia, a Ucles, a prop de Gandia, a Llúria, a Sagunt, entre Sagunt i Tortosa, a Tortosa, a València, a Tarragona, a Barcelona i a Alcalà de Henares.

Pel que fa a estampilles sobre *tegulae* hem de citar les marques *FABRICIA/QVIETAE* que apareixen a tretze jaciments de la zona rossellonesa, tots en un radi de 15 km entorn de Perpinyà, especialment a *Ruscino*. La seva datació és

estrictament altimperial i és molt possible que es fabriquessin a Perpinyà per la troballa d'alguns exemplars recremats i deformats. No es coneixen marques sobre *imbrices*.

Primus

PRI pot donar peu a un desenvolupament molt divers en base a la mateixa arrel: *Primaevius*, *Primanus*, *Primariola*, *Primarius*, *Primasius*, *Primatianus*, *Primella*, *Primemianus*, *Primeus*, *Primianus*, *Primicianus*, *Primicus*, *Primigenianus*, *Primigenius*, *Primillianus*, *Primillus*, *Priminianus*, *Primiscus*, *Primitivus*, *Priscus*, *Privatus*, *Primus*, *Principalis*, *Privernas*, *Privignus*, entre d'altres. Nombroses variants, que es mantenen fins i tot en un àmbit més reduït, com es pot veure en les inscripcions de Tarraco: *Primigenius* (sevir); *Primi<I>a* (serva); *Primiti[vus]* (sevir); *Primiti(v)us*; *Primitiva*; *Primulus* (lib.) (lib., sevir); *Primula*. *Priscus*; *Privatus*; *Primus*; *Prima*; *Pri[ma]*.

Pensem que el nostre cas hauria de correspondre a l'abreviatura d'aquesta darrera forma, de *Primus*, en genitiu, tant per la freqüència majoritària amb què apareix en l'epigrafia, com per la relació que sembla tenir amb *Sec(undus)*, nom d'un altre personatge que havia treballat en el mateix taller. Aquesta mateixa abundància fa que limitem el recull d'inscripcions a la ciutat de Tarraco. El mateix sistema servirà per *Secundus*.

Secundus

El desenvolupament de SEC, ha de ser, sens dubte, *Secundus* i, com passava amb *Primus*, aquesta arrel pot donar lloc a diverses variants: *Secundanus*, *Secundeus*, *Secundinus*, *Secundosa*, *Securianus*, *Securitas*, *Securus*. *Primus* i *Secundus* són *cognomina* que fan referència a l'ordre de naixement i són

Petjada de nen sobre tegula amb marca MVL

Joan Tremblet

els més ben representats quantitativament en el món romà.

Les inscripcions amb aquest *cognomen* present al corpus de Tarragona formen un petit grup amb les formes *Secundo*; *Secundus*; *Secunda*, del qual en podem destacar dos punts principals: que pertanyen a personatges la major part de les vegades lliberts i que molts havien servit a l'exèrcit com a legionaris, sobretot a la *Legio VII Gemina Felicis*, amb un cas extraordinari com *Marcus Valerius Secundus* que fou centurió de la legió que hem esmentat i, a més a més, de la *III Augusta*, de la *II Trajana* i de la *XIII Gemina*.

Mulus (o Lum...)

Aquest *cognomen* que ens apareix amb la forma abreujada, tant si es tracta de LVM com de MVL, no el tenim documentat a la *Tarraconensis*. El darrer podria ser de la família de noms com *Luminosus*. Si parlem de la primera lectura, tenim tres possibilitats: que tinguí l'arrel de *Mulsus*, com *Mulso*, *Mulsulus* o *Mulsutus*, derivat de dolç, mel, nèctar; de *Mullus* o derivats, que es refereix a

un tipus de peix i, finalment, *Mulus* o *Mulio*, referent a la fauna. Encara podríem fer referència a *Multus*, en el sentit de molt, abundant. En tot cas, tot això ens aporta ben poca cosa, si no fos pel fet de tenir la seguretat que es tracta, com en altres casos, d'un *cognomen* i revela una identitat de serf o de llibert.

Herm

Amb l'arrel *Herm* trobem un desenvolupament únicament amb *Hermes* i *Hermaiscus* que, en realitat, és un diminutiu del primer. Es tracta d'un nom manllevat a la divinitat i era molt freqüent com a nom d'esclau. Del grup de noms romans de divinitats, els *cognomina* més comuns foren *Silvanus* i *Mercurius*. Una de les raons per a la popularitat d'aquest és perquè *Hermes* fou un dels noms personals grecs més populars i, de fet, *Mercurius* és l'equivalent llatí i, per tant, és possible que aquest sigui una traducció del grec *Hermes*. Hi ha exemples de persones en què les dues formes de *cognomen* són intercanviables (CIL VI 12529). De tot això es pot deduir que el personatge que marcava els productes de rajoleria amb el seu segell fos o tingués un origen grec? És una possibilitat real que no es pot descartar, i més si tenim en compte la proximitat del nucli emporità.

Publius Usulenus Veiento

És l'únic personatge que és designat pels tria *nomina*, la qual cosa indica un estatut d'home lliure. El *praenomen* apareix sempre abreuïat amb la inicial i correspon al nom *Publius*. Les altres dues parts corresponen al *nomen*, és a dir, el gentilici o nom de la família a la qual pertany, sempre abreuïat en *Usul.*; mentre que el *cognomen* era un element personal i identificador, *Veient*. El

fet que siguin unes arrels llargues, que s'han de desenvolupar com *Usulenus Veiento*, sense cap mena de dubte, i de tractar-se de noms rars, poc freqüents, ha facilitat la seva identificació i la seva dispersió.

Així, la recerca d'aquest nom associat a la bòbila de Llafranc ha permès trobar diversos exemplars d'*Usuleni* a Hispània: interessen sobretot les *Usulenia Atticilla* (CIL II 6161; IRB, 130; Vives 4229, Abascal, 1994, p. 251) i *Usulenia Valentina* (CIL II 4594; IRB, 219; Vives 4406; Abascal, 1994, p. 251) de Barcelona; mentre que a la resta només trobem una *Veienta*, a Extremadura (Vives 936).

Si ens centrem només en el *nomen*, a més dels de Barcelona, el trobem a Roma i a la *Gallia Narbonensis*. Trobem la presència nombrosa d'*Usuleni* a Narbona (CIL XII 4426, 4479, 4542, 4892add, 5263, 5264, 5265, 5266, 5370) i *Usulenus* a Roma, amb el nom *Usulenia Salvia* (CIL VI 29608). Tot i que en els reculls d'inscripcions ens mostren aquests exemples d'*Usuleni*, sembla clar que gentilicis amb les desinències *-enus* i *-ienus* són propis i originaris de les regions etrusca, picena i sabina.

Pel que fa al *cognomen* ens aporta una informació més general, ja que permet associar un gentilici que apareix a les inscripcions a un origen geogràfic, així *Veientius* es posa en relació amb la ciutat de Veïs, com passa amb molts altres casos: *Aeserninii* ho fa amb Aesernia, *Aquileienses* amb Aquileia, *Campanii* amb Càpua o *Ostienses* amb Òstia, per posar només alguns exemples. De la mateixa manera trobem un *titulus pictus* sobre àmfora que diu *V(inum) VEIENTAN(um)*, referint-se al seu lloc de producció.

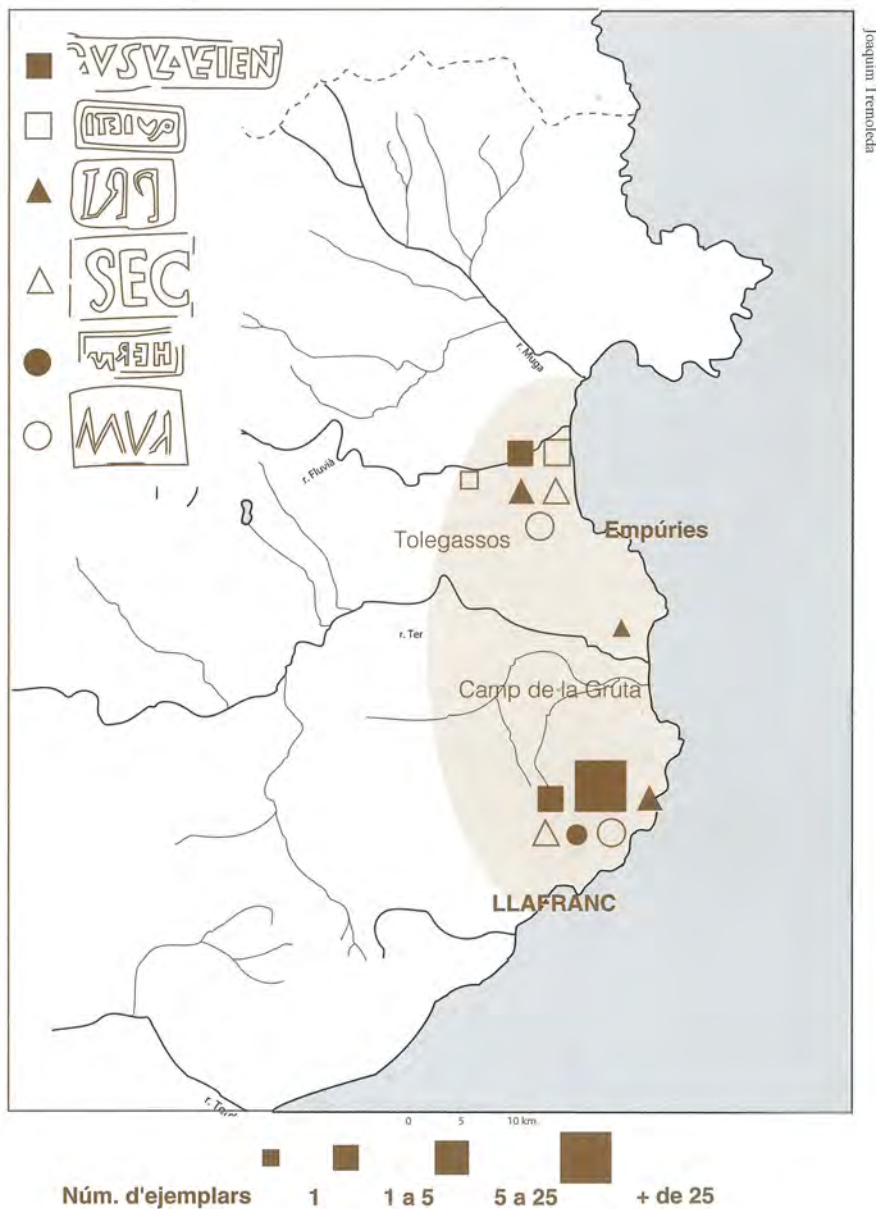
El *cognomen* pertany als que es formen amb el sufix *-ol-onis*, molt freqüent en època

republicana, i implica una qualitat que posseeix un home en grau visible. La majoria són de caràcter pejoratiu: *Barbo*, *Dento*, *Dorsuo*, *Lento*, *Lippo*, *Naso*, etc., amb excepcions com *Cato*, derivat de *catus*, que denotava una bona qualitat mental. També es refereix a *cognomina* de noms d'objectes. Entre aquests grups més homogenis trobem algunes excepcions com *Veiento*, referit a un origen ètnic probablement no llatí, sinó etrusc. A Itàlia va conèixer una difusió força gran, amb formes variades: *Veienus* a l'àrea del Laci, a Umbria i al Piceno; *Veienius* a Roma; *Veionius* a Patavium i a Nola; *Veius* a Aquileia, Roma, Pompeia, Duris i a prop de Sassari. Coneixem també un *T. Pomponius Veientanus* citat al 215 aC, un *Fabricius Veiento*, un *M. Perpenna Vento* i un altre *Fabricius Veiento* d'època de Neró.

Després d'haver fet el recull general, del *nomen* i del *cognomen* per separat i de les seves possibilitats, és evident que la coincidència del *tria nomina* entre el grup procedent de Narbona, com veurem tot seguit i les marques procedents de Llafranc és d'un interès excepcional, ja que ens permeten d'entrar en contacte directe amb el personatge o la família que fou propietària de la bòbila, raó per la qual en farem un estudi més aprofundit i donarem, en un apartat propi, tot el text d'aquestes inscripcions i la relació que existeix entre elles.

La terrisseria: producció i difusió dels productes

En apartats anteriors hem vist les restes estructurals documentades per notícies que ha proporcionat la gent durant la urbanització de Llafranc i també en les diverses campanyes arqueològiques realitzades en els darrers decennis. Tot plegat ha permès agrupar un volum d'informació prou

Mapa de la distribució del material manufacturat a la terrisseria de Llafranc

important, a partir de la qual podem aproximar-nos al funcionament d'unes instal·lacions de caràcter industrial que estaven destinades a l'elaboració de vi mitjançant el premsat del raïm, a la part alta del turó, i a emmagatzemar i fermentar el most en una zona més baixa, que hem anomenat celler.

Noves intervencions aportaran, de ben segur, noves dades que caldrà sumar a les que ja disposem i ajudaran a completar la dimensió total del complex. Un exemple recent, de novembre del 2003, ens l'ha facilitat Rafael Dehesa en el seguiment de les rases fetes per a la instal·lació del gas, ja que en una zona propera a la cantonada dels carrers de Monturiol i de Llevant —on ja s'havien realitzat excavacions l'any 1991, sota la direcció de Joan Llinàs i de Jordi Sagrera—, ha demostrat l'existència de dos dipòsits revestits amb paviment d'*opus signinum* reforçats a les arestes amb mitja canya i una mica esgraonats seguint el pendent cap a la platja. La presència d'aquests *lacus* completen les dades sobre l'existència del celler en aquesta part oriental de l'eixample.

L'elecció del lloc adient exigia una sèrie de condicionaments que eren bàsics per al bon funcionament de la instal·lació, a part de la disponibilitat de matèries primeres en l'entorn proper, es buscava també un entorn topogràfic que en facilités el funcionament. Un punt elevat que permetés una organització per funcions, esgraonada en diverses terrasses, facilitava la circulació del líquid, mitjançant canalitzacions, des de la premsa fins als dipòsits. La seva situació en una badia natural i amb el pas proper d'una riera que permetia disposar d'un embarcador al peu de taller i donar sortida ràpida al producte via marítima, el gran mitjà de transport a l'antiguitat.

En aquest entorn, a la part situada més al nord-oest, es poden reconèixer perfectament les restes d'una bòbila que fabricava una enorme varietat de productes de terrissa. Aquesta indústria, que disposava d'espais diversos relacionats amb les diferents fases d'elaboració tenia una extensió entre mitja i una hectàrea.

Sabem que estaria vinculada, com a mínim des del moment fundacional, en època d'August, a un magistrat municipal de Narbona: *Publius Usulenus Veiento*, segurament en règim de propietat de la factoria i també de propietat agrícola de l'interior, en el qual hi hauria plantada vinya com a producte principal, però segurament es treballava també amb altres productes, ja que també es fabricaven envasos per a salaons de peix.

És possible que per aquesta raó el seu nom (*tria nomina*) és l'únic de la bòbila que apareix marcat sobre àmfora (Pascual 1). També hi ha, però, productes amb altres noms, *Quietus*, *Primus*, *Secundus*, *Mulus*, *Hermes*, la qual cosa ens parla inequívocament de personatges vinculats a l'esmentada propietat. Tal com ens han arribat els noms (*cognomina*) possiblement es tracti d'esclaus. Les formes de relació no les coneixem, poden ser simples treballadors adscrits a la terrisseria o pot tractar-se de contractes d'arrendament de les instal·lacions a aquests personatges sense propietat, que posseeixen només la seva força de treball i produeixen per a una comanda específica, per la qual cosa posen el seu nom per a reconèixer els productes propis.

Aquest centre dóna indicis també per argumentar una vinculació de la zona del nord-est català amb la Gàl·lia Narbonense i trenca amb la tendència a considerar que fou una zona dependent exclusivament de la inversió i emigració itàlica, situació més

pròpia de l'àrea laietana. D'alguna manera, aquestes constatacions donen suport a la gran importància que devia tenir durant l'època altimperial el port de Narbona, com va posar de manifest el treball de X. Nieto sobre l'excavació del vaixell Culip IV.

Més endavant parlarem del caràcter de Llafranc, si les seves estructures pertanyien a una vil·la amb propietat agrícola o, en canvi, si fou un centre de poblament secundari, tipus *vicus*, és a dir, un nucli intermedi entre les ciutats i les explotacions agrícoles. De ser així, probablement hauria tingut unes facultats més àmplies que les d'un *fundus* agrícola. A més de crear els envasos per a contenir la producció agrícola del país, es realitzaria l'envasat i les fases necessàries per a la transacció comercial de compra-venda: contracte de transportistes, potser el control fiscal de productes, fixació d'arancels, etc.

La producció

Una bòbila representa un tipus d'explotació molt particular, està formada per diverses dependències industrials destinades a la fabricació de les produccions ceràmiques més diverses i amb uns ritmes que depenen de la demanda externa. Hem vist que la producció ceràmica de la bòbila de Llafranc era variada i la podíem agrupar en grans categories: ceràmica comuna, ceràmica de cuina, *dolia*, àmfores i material de construcció.

El primer grup, el de la ceràmica comuna, presenta una notable varietat tipològica que, de vegades està inspirada en produccions del moment (ceràmiques africanes o ceràmiques de parets fines). Eren una sèrie de vasos destinats a servir com a vaixel·la de taula, elements de cuina, com els morters i les olles o recipients per a guardar provisions. Els *dolia* i les àmfores

responen a uns tipus molt concrets i estables. Les peces de rajoleria que es dedicaven a la construcció presenten una varietat notable, ja que depenen de la funció a la qual estaven destinades.

La informació que disposem dels tallers que tenim localitzats a les comarques gironines és molt fragmentària, incompleta i desigual, per raó sobretot del fet que molts d'aquests són producte de troballes fortuïtes, que han estat plantejats com a excavacions d'urgència, centrades en la seva estructura i no ho han estat en extensió. En conseqüència, no solem tenir constància de la resta de dependències que formaven el conjunt de la bòbila. Són mínims els casos que han posat al descobert les estructures de la bòbila i que permeten entendre millor com funcionava l'organització del treball en aquestes indústries; en aquest sentit el jaciment de la platja de Fenals, tot i que no el coneguem totalment, és una referència obligada i, darrerament, l'excavació del taller de Calonge, en fase d'estudi.

El primer aspecte que crida l'atenció en examinar amb detall els forns o tallers de fabricació de ceràmica de les comarques gironines és el de la seva distribució geogràfica per zones i per funcions. Trobem una disposició que segueix uns eixos ben marcats: per una banda, la línia de la costa, que s'inicia a Roses i arriba fins a Lloret de Mar i que, de fet, representa la continuació nord d'una àrea central que té una gran concentració a les costes del Maresme i del Vallès. Per l'altra, una distribució interior, seguint els cursos fluvials en sentit oest-est, amb una concentració clara entre la Muga i el Fluvià. Aquest repartiment geogràfic correspon a una diferenciació clara entre els forns de l'interior i els de la costa.

Els tallers de l'interior, en general, són tallers de poca entitat, vinculats a assentaments agrícoles i que produïen en funció de les necessitats d'aquests: ceràmica d'ús quotidià per a la cuina i la taula, així com material de construcció per a les reformes, remodelacions i ampliacions dels establiments rurals. Una excepció en aquest espai la trobem a la bòbila d'Ermedàs, dotada d'un equipament industrial i instal·lacions creades per a la gran producció.

Els tallers que es troben distribuïts sobre la línia de la costa solen ser de majors dimensions, més ben equipats i preparats. Eren autèntiques indústries amb un concepte «capitalista» de la producció, capaços de fabricar en cadena per satisfer unes necessitats immediates, sobretot envasar el vi excedentari del territori que es destinava, en bona part, a l'exportació. A part d'això, en altres èpoques de l'any es fabricaven igualment materials de construcció i del servei domèstic per a satisfer les comandes que sorgien de diversos *fundi*, assolint àrees de mercat relativament àmplies. El millor exponent d'aquestes indústries al nostre territori es troba a Llafranc, que estaria vinculada a l'activitat del seu port, possiblement formaria part d'un centre de població secundari i podria estar orientat a una activitat artesanal i comercial, tot i que relacionable amb propietat i explotació agrícola del territori.

El més normal és que els forns tinguin una producció diversificada, però mentre que uns estan orientats sobretot a la fabricació d'àmfores i es fabriquen altres elements per obtenir guanys addicionals o amortitzar les instal·lacions, els altres tindrien per objecte satisfer les necessitats de la vil·la en base a fabricar materials de construcció i ceràmica comuna per a ús domèstic.

No coneixem cap taller de la nostra zona que es dediqui de forma exclusiva a la fabricació d'àmfores; més aviat al contrari, es troba una barreja de tot el conjunt de les seves produccions als abocadors. Malgrat això, la necessitat d'àmfores per envasar i exportar els productes d'una explotació agrícola fou, en molts casos el principal motiu per a la creació dels tallers, encara que en el seu normal funcionament trobem una producció diversificada. L'únic cas excavat en extensió que ha permès disposar de percentatges significatius és revelador al respecte: a Fenals el 77,50% correspon al nombre d'individus d'àmfora respecte al de la resta de les produccions locals o bé el 65,92% del volum total d'objectes recuperats enfront les altres produccions locals i les importacions. En canvi, sí que hi ha molts forns que no fabriquen àmfores, es tracta dels tallers de l'interior, que treballen en funció d'unes necessitats més relacionades amb la propietat d'una vil·la. Sembla possible, per tant, i amb totes les limitacions, poder associar un tipus de material en relació al tipus de taller.

Cal plantejar i entendre cada taller. Saber la distància entre cada taller i la potencialitat de cadascun d'ells. És molt difícil establir models sense conèixer extensament les dues parts que són necessàries, per una banda, disposar d'un còmput real de les instal·lacions que formen els tallers per conèixer la seva capacitat de producció i, per l'altra, saber quin és el poblament real del territori i la seva contemporaneïtat amb els moments de funcionament dels tallers. Només així es podrien definir les diverses àrees que abraçaven els diversos centres industrials. En tot cas, excepte el territori immediat de cadascun, no sembla pas que un sol taller monopolitzés el mercat urbà: Empúries, a

part del que es fabrica a la mateixa ciutat, rep material de Llafranc, però també del taller d'Ermedàs, a Cornellà del Terri, i de més lluny.

La presència de diversos segells nominals a Llafranc és un element de gran importància per a suposar el sistema com s'organitzava la bòbila. Sembla evident que la presència del personatge lliure *Publius Usulenius Veiento*, amb la més àmplia varietat de productes segellats amb el seu nom (*dolia*, material de construcció i àmfora Pascual 1), indica la propietat del taller i del producte que s'hi envasa; mentre que els diversos *cognomina* presents a Llafranc només apareixen sobre productes de rajoleria. De la mateixa manera, l'organització de la bòbila pot interpretar-se com confiada o delegada a un *servus* o llibert que, a la vegada, pot avalar-se en diversos *institores*. S'ha proposat sovint que els senyals distintius sobre els segells podrien servir per diferenciar l'activitat productiva dels esclaus amb *peculi* o *institores preposti* en l'àmbit de l'organització.

Respecte d'aquests aspectes organitzatius del treball en els tallers, es treballava en funció de les comandes rebudes, que es podien orientar de dues maneres, una demanda interna i una altra d'externa. Algunes proves documentals de gran interès ens parlen en aquest sentit: la recuperació de tres escriptures sobre el lloguer de bòbiles per a poder donar compliment a uns encàrrecs de fabricar ceràmica. Es tracta de la transcripció de papirs trobats a Oxirrinc i daten entorn de mitjan segle III, a Egipte. En uns termes molt semblants, es lloga un taller per a la fabricació d'àmfores vinateres, de tres mesures diferents, amb totes les instal·lacions i equipaments complementaris (magatzems, torns de terrisser, etc.), per un

Mapa de la localització dels forns romans de les comarques gironines: 1- Forn de can Corominas (Maià de Montcal), 2- Camí de can Miró (Navata), 3- Font Tudana (Creixell-Borrassà), 4- La Bomba (Vilacolum), 5- Mas Castellar (Pontós), 6- Clos Miquel (Sant Miquel de Fluvià), 7- Vilauba (Camós), 8- Bòbila d'Ermedàs (Cornellà de Terri), 9- Camp dels Recs (Bàscara), 10- Camí a la creu d'Albons (Viladamat), 11- Empúries (L'Escala), 12- Camí del Pla (Medinyà), 13- Can Cornellà (Celrà), 14- El Viaró (Rupià), 15- Puig Rodon (Corçà), 16- Llagostera, 17- Llafranc (Palafrugell), 18- Palamós, 19- Calonge, 20- Pla de Palol (Castell-Platja d'Aro), 21- S'Agaró (Castell-Platja d'Aro), 22- Solius (Santa Cristina d'Aro), 23- Vinya Badosa (Tossa de Mar), 24- Platja de Fenals (Lloret de Mar)

període d'un o de dos anys; s'especifiquen les quantitats d'envasos a fabricar, així com les condicions legals imposades per ambdues bandes: abastament de matèries primeres com argila, llenya, aigua i betum, per part de l'arrendatari; mentre que el llogater aporta terrissers, ajudants i fogoners, per tal de poder complir els terminis segons les quantitats especificades, a canvi d'unes proporcions determinades en el pagament (P. Oxi. L 3595-7). La norma per època romana són lloguers que van des de períodes curts fins al voltant dels cinc anys. A pesar que la fórmula usada és l'arrendament, els documents són, de fet, contractes de treball.

Aquestes fonts evidencien, doncs, un sistema elaborat i diferenciat de contractes de treball i de tallers dirigits pels *conductores-officinatores* i el desenvolupament del treball organitzat per ells. Els empresaris de terrisseria o bé els *officinatores* no eren pas els propietaris de les grans instal·lacions de fabricació i de les fonts de matèries primeres; de la mateixa manera, les instal·lacions dels forns per a la cocció no eren pas utilitzats en cooperativa. Segons els documents, és molt més probable que les etapes de fabricació es fessin sota les directrius i la responsabilitat de l'*offinator*. Els propietaris de les grans instal·lacions de producció, o els seus agents, —als quals els *conductores-officinatores* feien el lliurament de les mercaderies que representaven els drets d'arrendament—, eren llavors el punt de partida de la distribució de la major part de la producció. Aquests són, segurament, els que estan entre els més importants propietaris regionals i s'han de relacionar en el cercle dels *negotiatores*, és a dir, els més grans homes de negocis i empresaris de comerç. Aquesta mateixa estructura segurament és la que hem de suposar per als grans tallers ceràmics, particu-

larment els de La Graufessenque i també per a la producció d'àmfores oleàries de la Bètica. En efecte, aquest sistema d'organització devia funcionar per als grans tallers, cal pensar, però, que la transposició mimètica dels esquemes exposats hauria de tenir en compte el marc global del territori on s'aplica, les dimensions dels tallers i la cronologia. Per al nostre territori hauria pogut funcionar de forma semblant en alguns tallers costaners, amb un volum de producció important, estendre-ho més seria impensable.

Continuant amb el tema de l'organització de la producció, per la seva banda, Jean-Paul Morel suggereix dues línies de gestió, a partir de diverses evidències: l'associació i la desconcentració. La primera es pot manifestar en un gran ventall de possibilitats, petites societats familiars, com la de T. i Q. *Iuventius*, que marquen conjuntament les àmfores greco-itàliques, o L. *Numisius* i C. *Comicius* que ho fan amb els rajols. A l'altre extrem del mateix sistema trobaríem les grans famílies de fabricants, amb nombroses ramificacions, i que es poden formar per lligams de parentela, com seria el cas dels *Cossutii*, o agrupar els lliberts i potser els esclaus d'un personatge influent; o, fins i tot, societats poc definides però que s'intueixen per diverses fonts.

Per altra banda, les grans empreses sembla que es subdividien en gran quantitat d'*officinae* de dimensions petites, el propietari i els lliberts de confiança dirigien cadascun un petit negoci, com feia l'empresari del garum *Umbricius Scaurus* de Pompeia; diversos tallers d'arquitectura de la Campània; o el cas de les oficines de La Muette, a Lió, que fabriquen sigillates itàliques del patró *Gneus Ateius*, equipades amb materials i direcció italiana i per

estalviar riscos i els costos de transport d'Itàlia fins a Lió, fabricaven en aquesta delegació establerta a la Gàl·lia i d'aquí es venia la ceràmica cap al nord, als campaments del Rin. Fins i tot, el modest taller de Montans va arribar a tenir quatre centres satèl·lits a pocs quilòmetres del centre. Aquesta desconcentració manifesta una voluntat de partir riscos i segurament proporcionava beneficis fiscals i socials.

És ben sabut que la participació de l'aristocràcia romana en els beneficis del comerç no era ben vista per la moral romana. Les fonts clàssiques assenyalen el comerciant amb la seva reprovació moral. Autors com Livi, Tàcit, Sèneca o Ciceró en són clars representants. Aquest darrer es manifesta així de contundent en un passatge al *De Off*. «Vils són també a considerar els qui compren per vendre immediatament, no guanyarien res, en efecte, si no enganyessin molt, i certament, res no és més ignominiós que el frau». Refrendant aquestes postures hi ha legislació específica que prohibia als membres senatorials la seva participació en el gran comerç. Aquesta qüestió va generar un debat historiogràfic on trobem dues posicions enfrontades segons les quals uns historiadors creuen que efectivament l'aristocràcia no va participar en aquests beneficis; i per l'altra, els que apunten cap a una implicació de capital senatorial i de les aristocràcies en els negocis. La documentació cada vegada aporta més arguments cap a aquesta darrera postura.

La resposta que donen molts especialistes és que qui va voler participar d'aquests guanys, sol o juntament amb d'altres, va poder realitzar una mena de multiplicació de si mateix i un fraccionament del propi patrimoni. En aquests termes, la producció

agrícola s'ha de connectar amb altres activitats especulatives. El *dominus* té, per tant, la línia jurídica i econòmica del complet cicle econòmic intern i extern a l'agricultura, en el marc d'una empresa jurídicament unitària. L'instrument fonamental d'aquesta activitat és la figura de l'esclau-manager. De forma semblant, en alguns casos, el propietari noble, més desitjós d'evitar-se inquietuds que d'augmentar els seus béns recorre als serveis d'un empresari-mercader per encarregar-se de la distribució dels productes. És la solució adoptada per Plini el Jove per donar sortida a la seva verema. Normalment devia, per contra, en lloc de cridar un intermediari estranger a la seva família, encarregar directament l'operació als seus esclaus i lliberts. Era força corrent el fet de tenir els esclaus com els *dispensatores* o *actores* encarregats de la tresoreria o de la gestió d'un patrimoni senatorial sencer. L'avantatge d'aquesta segona fórmula és per l'amo, que en cas de negocis ruïnosos fets per l'esclau, les seves pèrdues es limiten a l'import del peculi concedit.

Al costat de la utilització en els negocis dels serveis d'un esclau, s'ha de tenir en compte el paper més important encara jugat pels lliberts com a agents dels seus patrons. Aquests darrers no tenen responsabilitat financera en cas de negocis ruïnosos fets pels seus lliberts; també la gestió dels negocis per mitjà d'un llibert intermediari ha estat, sembla, més usual que la comandita d'agents esclaus. El patró forneix el seu llibert d'un capital de sortida i participa, com una mena d'associat, en els guanys de l'empresa lucrativa.

Amb el desenvolupament de l'arquitectura de rajol i l'explotació de la viticultura, les *figlinae* esdevenen una forma molt lucrativa per posar en valor un patrimoni en

terra i enfront del seu caràcter industrial són considerats com una activitat directament derivada de l'agricultura. «Manufactures, mines i pedreres són annexos de la hisenda» (Dig. 33.7.25.1). Els propietaris de *figlinae* coneguts gràcies a les estampilles, són molt sovint senadors, cònsols, personatges d'alt rang, il·lustres i puixants i, com demostra el cas de Veiento, també magistrats municipals. Morel, en el seu estudi sobre els productors de béns artesanals de la Itàlia republicana troba diversos particulars que sobresurten de la mitjana, tots pertanyen a l'aristocràcia o a la burgesia municipal, que combinen l'explotació de vinyes, la fabricació d'àmfores per envasar el vi, la fabricació de rajols i una activitat d'armadors que els permet comercialitzar les seves produccions.

Aquestes activitats tenen un estret lligam amb la propietat de la terra, potser perquè serveixen de complement a l'agricultura, proporcionant embalatges i altres complements indispensables per a la seva producció. Per tant, la fabricació de rajols i teules adquiria l'estatut propi de l'agricultura i, en conseqüència, fabricar rajols és pràcticament l'única indústria a Roma en la qual l'aristocràcia no tenia cap problema a mostrar les seves connexions amb els guanys d'una fàbrica.

Davant el nombre creixent d'evidències que apunten cap a l'activitat que els aristòcrates exercien com a mercaders (*negotiatores*), és clar que venien els seus productes, i moltes vegades, mitjançant fórmules diverses amb els seus «agents», esclaus o lliberts. Com van esdevenir rics o com mantenien les seves fortunes sinó a través de la venda dels productes de la seva terra? Però, és això «interès comercial»? En un sentit, potser sí, des del punt que guanyen diners per aquesta via. Però això segurament

és diferent de fer negoci o manufactura des del seu *negotium*. Els mateixos romans feien una clara distinció entre renda directa i activitat intermediària. El primer no era com el segon, que guanyava diners per acció de comprar i vendre.

Per tant, és molt probable que, a causa dels mitjans de què disposaven les oligarquies, i duent-lo al terreny de Llafranc, el més probable és que participessin en totes les fases del procés: la propietat de la terra i de les vinyes; les fases de producció i elaboració del producte; i, finalment, els seu transport i venda. És evident també que els esclaus i la clientela de la seva família –ja veurem els lliberts vinculats a Veiento documentats per l'epigrafia– mitjançant diverses fórmules deurién participar en les empreses familiars.

Més enllà d'aquesta qüestió polèmica, sabem que el treball estaria marcat per les diferents èpoques de l'any i, per tant, depenent de forts períodes estacionals. Els mateixos papirs trobats a Oxirrinc permeten saber que la manufactura de les ceràmiques es realitzava durant l'hivern i tot el procés s'havia acabat el juny-juliol, a temps per ser usats després de la verema. Intentar obtenir una idea aproximada de la capacitat de producció dels tallers és una qüestió difícil, que es podria enfocar des de diverses perspectives: les possibilitats productives del territori del qual depenen; en segon lloc, per l'estudi de les restes conservades als abocadors dels tallers; i en darrer terme, per l'estudi de la capacitat real dels forns.

No hi ha problema a admetre que la potencialitat de les instal·lacions industrials està estretament lligada a la potencialitat de cada regió i, en darrer terme, a la propietat a la qual estan lligades. El coneixement de la capacitat de producció de les *officinae* fonamentat en la seva estructura permetria

saber si ens trobem davant d'un petit taller depenent només d'una petita o mitjana propietat, o una gran fàbrica que correspondria a una instal·lació semiindustrial amb capacitat de satisfer les necessitats d'unes grans comandes i clientela. Avui per avui, però, intentar extreure dades fiables a partir de l'estudi del territori és una empresa difícil.

Pel que fa a les possibilitats que ofereix un recompte total de les restes llançades als abocadors de les bòbiles topa, en el nostre cas, amb greus problemes: la manca de tallers excavats exhaustivament; aplicar un percentatge correcte sobre el total de rebutjos conservats per avaluar el volum total de peces sortides del taller; finalment, la del període segur de funcionament, ja sigui pel que fa a la vida total del taller, ja sigui al període anual.

L'altra via possible seria el càlcul de capacitat de les cambres de coccio. També aquí es presenten problemes pel desconeixement de molts elements: forma i alçada de la coberta o cúpula del laboratori; forma de carregament; combinació de material enforat o no; freqüència de cuita; poca durabilitat d'aquestes estructures; especialització segons productes en els diversos forns d'una mateixa *figlina*.

La difusió

Disposem de poques dades sobre la distribució dels productes de Llafranc fins al consumidor. Per a tots els productes que s'elaboren a la bòbila no hi havia un model unitari que procurés la seva sortida al mercat, sinó que tindrien una comercialització diferent en cada cas.

La ceràmica comuna, per la seva varietat formal i baix cost segurament tenia una distribució molt diferent a la de l'altre tipus de material. En bona part, la producció de

ceràmica comuna es relaciona amb els treballs i la vida quotidiana d'una propietat rural de la qual depenen i a la qual responen, per la qual cosa la distribució de la major part es devia fer en un àmbit local. Malgrat això, no es pot descartar una distribució més llunyana mitjançant l'oferta dels productes en diversos mercats que podia motivar una dispersió més àmplia del producte. Un exemple és la bona difusió que tingueren alguns elements de la seva producció que es poden reconèixer per la seva personalitat, com ara els bols carenats, que han estat localitzats a la majoria de jaciments d'època altimperial de casa nostra.

Les àmfores són un tipus de material a part, creades en gran volum, en funció d'un producte per a contenir i d'una demanda. Per tant, són unes peces que no tenen valor en si mateix, no es comercialitzen buides sinó que són parasitàries de la producció vitícola del país. En aquest sentit són un bon indicador del conreu del qual depenen. Les comandes d'aquests envasos es feien en grans quantitats i depenien del règim estacional. La sortida del producte, facilitada per la situació de les plantes d'elaboració i les pròpies bòbiles, es feia per via marítima, ja fos per comerç directe amb un port de recepció, ja per un comerç de cabotatge. De fet, l'única àmfora amb segell trobada fora del mateix Llafranc prové d'una troballa subaquàtica casual que es guarda als magatzems del CASC, a Girona. Hem de suposar, doncs, que el vi del territori de Llafranc seguiria les vies de difusió que en cada període va seguir el vi català: en època d'August es venia a la vall de l'Ebre, a la Gàl·lia per la ruta Aude / Garona fins a la costa atlàntica i per l'eix del Ròdan, per aquestes vies arribava fins a Britània i als campaments romans establerts al *limes* germànic. Durant la resta

del segle I dC es produeix un canvi d'orientació, essent Roma i la costa itàlica els principals consumidors.

El material de construcció, especialment de rajoleria, es vendria en grans comandes, destinades a la construcció o a la reparació d'edificis. La distribució d'aquests productes es realitzaria en uns mercats d'àmbit proper, local o regional, atesa la zona d'influència del diversos tallers que es distribueixen pel territori. Afortunadament, l'existència del centre emporità al nord del taller ha permès documentar al llarg de les excavacions nombrosos materials amb segells de Llafranc a la ciutat d'Empúries. Es coneixen tres segells amb la marca QVIETI (retro): un sobre un fragment de totxo de 6,5 cm de gruix, fou trobat l'any 1951, a la casa romana núm. 1; els altres dos estan segellats sobre *imbrices*, un és una troballa casual, mentre que l'altre fou trobat el 12 de juliol de 1909 a les excavacions de la Neàpolis. De la marca PRI en coneixem un exemplar sobre *tegula* procedent d'Empúries i guardat a Girona. De segells amb la marca SEC, sempre sobre teula plana, se'n va trobar un exemplar el 14 de setembre de 1959 al jardí de la cas romana núm. 1 de la ciutat romana i un altre a la *insula* 23, també a la ciutat romana; tots dos són troballes casuais. Finalment, de la marca MVL, de moment exclusiva també en teula, a Empúries se'n coneixen dos exemplars, un fou trobat el 3 de setembre de 1945 a la casa romana núm. 1, i l'altre, sobre un fragment gran de teula i conservada al Museu Arqueològic de Girona.

Les troballes d'Empúries es completen amb un fragment que duu la marca *Pri*, al jaciment del Camp de la Gruta, a Torroella de Montgrí, i un segell de *Quietus* a la vil·la de Tolegassos, Viladamat, amb la qual cosa

es constata un mercat important que se situa en una zona immediata al nord de Llafranc.

Quan parlem d'una bòbila vinculada a una propietat agrícola trobem que la demanda interna d'un *fundus* és limitada i discontinua. Per això, la producció de ceràmica per a comercialitzar facilita recursos addicionals i el manteniment d'una activitat que, si hagués de limitar-se a les necessitats internes, segurament no compensaria mantenir en funcionament les instal·lacions. L'orientació prioritària de les terrisseries en relació a les seves explotacions limita el seu creixement ja que els tipus d'elements que fabriquen denoten una demanda reduïda, diversificada, estacional i barata. Això porta a una situació difícil de trencar en la mesura que una producció reduïda només pot abastar una demanda limitada i, a la vegada, aquestes proporcions condicionen el creixement de la producció. Per tant, les instal·lacions són limitades ja que són suficients per a cobrir la demanda que tenen, donant treball poc especialitzat i estacional. Això implica també una debilitat en la sortida del producte, ja que no es pot mantenir una xarxa de comercialització estable. Només la gran producció, una demanda estable, un bon control dels canals de distribució i una forta inversió podrien desenvolupar les terrisseries com a centres industrials i independents de l'explotació agrícola de la zona. La combinació d'una forta demanda amfòrica combinada amb una alta necessitat de material a nivell local o comarcal, i la seva vinculació a una aglomeració més àmplia que no una vil·la, com podria ser el cas de Llafranc, explicaria perquè aquesta bòbila va poder adaptar-se als canvis de cada moment i mantenir una activitat continuada durant tres segles.

Rajolers, productes i argiles

L'escassa depuració de les pastes emprades per elaborar el material de rajoleria permet identificar sense gaire dificultat la natura de l'argila que es va fer servir i la composició dels fragments de roca inclosos en la matriu, tant els que originalment estaven barrejats amb l'argila com els que es van afegir durant el procés de confecció de la peça (generalment com a desgrexant). Les dades que aquí s'exposen s'han aconseguit amb un examen detallat de cada peça sota una lupa de 20 augments i, en els casos en què ha estat possible, sota una lupa binocular de major resolució. Mitjançant aquesta tècnica s'han pogut identificar sense problemes els elements de diàmetre superior a 0,5 mm.

Un aspecte molt interessant del material laterici de Llafranc és que es poden analitzar per separat els productes elaborats pels sis rajolers que hi van deixar la seva marca impresa. Aquesta anàlisi permet saber si cada artesà feia servir una argila o barreja d'argiles diferent als altres, si canviava de pasta en funció del producte elaborat o si no s'hi mirava gaire i feia servir el que tenia a mà en cada ocasió.

Les *tegulae*, a banda de ser el material de rajoleria més abundant al jaciment, aporten les dades més significatives d'aquest estudi, fonamentalment perquè es poden diferenciar i comparar les produccions de cinc dels rajolers. S'han estudiat 18 exemplars que conserven totalment o parcialment la marca impresa. Tenen com a característiques comunes el color vermellós de la pasta, l'escassa depuració d'aquesta i la presència de grans de quars subarrodonits o arrodonits a la base, de fins a 5 mm de diàmetre. També s'ha constatat que totes contenen nòduls de carbonat de calci de geometria subesfèrica. Destaca el fet que cadascuna de les marques presenta unes característiques molt homogènies i diferenciadores respecte a les altres. Els trets específics de cadascuna de les teules estudiades es presenten agrupant-les per marques.

– *Tegulae* amb l'estampilla P.VSVL.VEIEI (5 fragments recuperats a Llafranc). La base de les teules està constituïda per una capa de sorra gruixuda (1 a 2 mm de diàmetre) en la qual coexisteixen fragments angulosos i grans ben arrodonits de quars. La pasta és de color rosat, poc depurada i amb presència de nombrosos porus allargats. La majoria dels grans que inclou

són de quars, tant arrodonits com angulosos, d'entre 1 i 2 mm de diàmetre. Hi són menys abundants els de corniana, sempre arrodonits, que assoleixen fins a 2 mm de diàmetre. També conté nòduls de carbonat de calci de fins a 4 mm de diàmetre i petits cristalls de biotita. Cal destacar que en tots els casos s'ha constatat la presència de grumolls parcialment dissolts de lutites vermelles i també d'argiles groguenques carbonatades, fet que demostra que aquestes teules es feien barrejant aquestes dues argiles.

– *Tegulae* amb la marca PRI (retro) (2 fragments recuperats a Llafranc i un procedent de la vil·la romana del Camp de la Gruta de Torroella de Montgrí). La base de les teules està constituïda per una capa de grans ben arrodonits de quars de 3 a 5 mm de diàmetre. La pasta és de color rosat, a vegades amb faixes groguenques difuminades, poc depurada. Els grans que inclou són de quars, en general ben arrodonits, d'entre 1 i 3 mm de diàmetre. No n'hi ha, de corniana. Conté nòduls esferoidals de carbonat de calci de 2 a 4 mm de diàmetre i petits cristalls de biotita. En els tres exemplars estudiats s'han observat grumolls a mig desfer de lutites vermelles i també d'argiles groguenques carbonatades, per tant aquestes teules també es feien barrejant els dos tipus d'argila. Tanmateix, l'absència de fragments de corniana permet diferenciar-les de les produïdes per P.VSVL.VEIEI.

– *Tegulae* amb l'estampilla MVL (3 d'elles recuperades a Llafranc i una localitzada a Empúries). La part inferior d'aquestes teules està formada per una capa de grans arrodonits de quars de 2 a 4 mm de diàmetre. També hi ha fragments de corniana, de fins a 5 mm, i petits cristalls de biotita. La pasta és de color vermellós i poc depurada. La majoria dels grans són de quars, tant arrodonits com angulosos, d'entre 1 i 3 mm de diàmetre. També hi ha grans de corniana, de fins a 3 mm de diàmetre, així com petits nòduls de carbonat de calci. La pasta d'aquestes teules es feia únicament amb lutites vermelles.

– *Tegulae* amb marca QVIETI (retro) (totes elles recuperades a Llafranc). La part inferior d'aquestes teules està formada per una capa de grans arrodonits de quars de 2 a 3 mm de diàmetre. La pasta és de color vermell i poc depurada. Els grans són de quars, tant arrodonits com angulosos, d'entre 1 i 3 mm de diàmetre. No n'hi ha, de corniana. Conté nòduls arrodonits de carbonat de calci. Aquestes teules es van fer

només amb lutites vermelles. L'absència de fragments de corniana les diferencia de les produïdes per MVL.

– *Tegulae* amb l'estampilla SEC (una de sencera recuperada a Llafranc i 2 fragments trobats a Empúries). La part inferior de les *tegulae* està constituïda per una capa de fragments angulosos i grans arrodonits de quars de 2 a 5 mm de diàmetre. La pasta és de color rosat marronós, poc depurada. La majoria dels grans que inclou són de quars, tant arrodonits com angulosos, d'entre 1 i 3 mm de diàmetre. No n'hi ha, de corniana. Conté molts nòduls de carbonat de calci d'entre 1 i 2 mm de diàmetre, i alguns pocs assoleixen els 5 mm. Una d'elles presenta un còdol angulós de porfir granític d'1,5 cm de diàmetre. L'absència de grumolls de lutites vermelles, l'elevat contingut de nòduls de carbonat de calci i el color rosat marronós de la pasta indiquen que les teules amb la marca SEC es van fer únicament amb argiles groguenques carbonatades.

L'únic exemplar conegut de teula amb *opaion* procedent de Llafranc té la base formada per una capa de grans arrodonits de quars de 2 mm de diàmetre, així com de corniana de fins a 5 mm. La pasta és de color vermell, poc depurada. La majoria dels grans són de quars, tant arrodonits com angulosos, d'entre 1 i 3 mm de diàmetre. No n'hi ha, de corniana. Conté escassos nòduls arrodonits de carbonat de calci i algun cristall de biotita. S'hi observen grumolls a mig desfer de lutites vermelles. Els altres 6 fragments d'*imbrex* sense marca estudiats tenen aquestes mateixes característiques. Cal destacar el fet que les teules corbades analitzades són, quant a composició, idèntiques a les *tegulae* amb la marca QVIETI (retro).

Les pastes emprades en la producció dels diferents tipus de rajols no difereixen substancialment de les utilitzades per a la fabricació de teules. N'hi ha de dos tipus bàsics: una feta exclusivament amb lutites vermelles amb grans de corniana, i una altra elaborada amb una barreja de lutites vermelles i d'argiles grogues carbonatades, també amb presència de grans de corniana. Amb el primer tipus de pasta es van fer tots els rajols quadrats (*bessales*), circulars, de queixals i amb encaixos positius i negatius recuperats a Llafranc. La presència de l'estampilla QVIETI (retro) sobre un dels rajols amb encaixos demostra que aquest és el rajoler que va produir almenys una part d'aquest lot de materials. El segon tipus de pasta, amb barreja d'argiles, es va emprar en l'elaboració dels rajols rectangulars, rajols rectangulars bisellats i rajols triangulars. L'absència de segell sobre aquests productes no permet vincular-los a cap rajoler en concret.

Finalment, cal considerar a part un fragment de rajol quadrat (*bipedal* ?) recuperat a Empúries i que conserva la marca QVIETI (retro) ja que es va fer amb una barreja de lutites vermelles i d'argiles grogues carbonatades, però sense grans de corniana. És l'únic producte que coneixem d'aquest rajoler elaborat amb una barreja d'argiles: totes les teules i rajols marcats per ell eran fets exclusivament amb lutites vermelles. També és un indicatiu clar que l'homogeneïtat de les pastes no es manté en tots els productes elaborats per un mateix fabricant.

XAVIER ROCAS / CARLES ROQUÉ

La presència de Publius Usulenus Veiento

Joan Badia, l'any 1966, va donar a conèixer la presència a Llafranc d'àmfores del tipus Pascual 1 marcades amb un segell on es podia llegir „SVL VEIEN.. Troballes posteriors han confirmat l'existència d'aquesta marca i han permès procedir a la seva lectura correcta: VSVL.VEIENT, dos noms amb lligams entre la V i la L, la V i la E, i la N i la T, i separats amb una puntuació

triangular. L'estampilla, de forma rectangular i delimitada per un requadre, apareix inscrita sobre el coll de l'àmfora.

Aquest mateix nom apareix inscrit sobre alguns exemplars de *tegula* trobats en context arqueològic o bé que provenen de descobertes aïllades. Una *tegula* conservada quasi bé sencera, a més d'altres fragments reconstruïbles, presenta el nom complet de la persona: P.VSVL.VEIENT, *tria nomina* que, com es veurà més endavant, s'ha de llegir com P(*ublius*) Usul(*enus*) Veient(o).

A més de les àmfores del tipus Pascual I i de les *tegulae*, el nom d'aquest individu apareix estampillat també sobre algun exemplar de *dolium* trobat en nivells de principis del segle I a l'excavació portada a terme en el solar de la cantonada dels carrers de Llevant i de Monturiol.

La presència d'aquesta marca sobre diversos productes fabricats a Llafranc permet intuir el pes d'aquest personatge, que s'ha d'identificar molt probablement com el propietari de la terrisseria durant una etapa que abraça gran part de l'època augustal. En efecte, els nivells arqueològics que contenen materials amb aquesta marca tenen una cronologia de l'entorn del canvi d'era, de finals del segle I aC fins al primer quart del segle I dC.

Un personatge conegut a Narbona

L'interès de la presència d'aquest nom sobre àmfores Pascual I, *tegulae* i *dolia* de Llafranc rau en el fet que *Publius Usulenus Veiento* no és un desconegut. Els estudis portats a terme, per una banda per Michel Christol i Rosa Plana (publicats a *IXe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain*, congrès celebrat a Macerata l'any 1995 i publicat al 1998, i a la revista *Faventia* l'any 1997), i per l'altra per Joaquim Tremoleda (publicats al *XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, celebrat al 1997 i publicat l'any 1998, i en el llibre *Industria y artesanado cerámico de época romana en el nordeste de Cataluña* de l'any 2000), han permès reconstruir una part de la història d'aquest personatge.

Un cert nombre d'inscripcions epigràfiques descobertes a Narbona, colònia romana fundada vers el 118-116 aC, o en el seu territori, fa referència a la família dels *Usuleni*, que cal situar en el cercle de les

grans famílies locals d'època augustal. Es coneixen en total 9 inscripcions relacionades amb aquesta família, la majoria de les quals esmenten el nom de lliberts (esclaus alliberats que estaven sota la protecció d'un patró), alguns concretament lliberts de *Publius Usulenus Veiento*, fet que posa de relleu la importància i la influència d'aquest grup familiar en l'àmbit de Narbona.

El gentilici *Usulenus* correspon a un dels noms de família més originals de Narbona. Es tracta d'un gentilici d'origen italià, poc freqüent; els gentilicis amb les desinències *-enus* i *-ienus* són propis de les regions etrusca, picena i sabina. La seva presència a Narbona no és estranya, ja que aquesta ciutat, que va acollir dues vegades diferents grups de colons, va actuar igualment com a receptacle d'una forta immigració procedent de la península itàlica durant el darrer segle de l'època republicana.

L'inventari dels testimonis epigràfics d'aquest gentilici permet apreciar no solament la importància d'aquesta família sinó també les seves ramificacions a Narbona, a l'època d'August i durant la primera meitat del segle I dC. Les inscripcions conegudes, recollides en el *Corpus Inscriptionum Latinarum* (CIL) i revisades a l'*Histoire Générale de Languedoc* (HGL), són les següents:

1- CIL, XII, 5265 / HGL, XV, 932. Narbona.

Usulena P(ubli) l(iberta) Ursa / sibi et suis de suo fecit. / [.] Herennio Rufioni con[iugi] / P(ublio) Usuleno Acasto fra[tri].

Aquesta inscripció ens situa en el cercle dels lliberts de Narbona. Això és evident per *Ursa* però també per *Publius Usulenus Acastus*, encara que aquest darrer no menciona explícitament aquest estatut; el

Àmfora Pascual I amb
marca VSVL.VEIENT

cognomen *Acastus*, en dues altres inscripcions de Narbona, pertany a lliberts. L'espòs d'*Ursa*, [...] *Herennius Rufio*, sembla ser també un llibert. Aquesta inscripció documenta l'existència d'un grup de lliberts d'un cert *P(ublius) Usulenus*, bé que no s'explicita el cognomen del patró.

2– CIL, XII, 5263 / HGL, XV, 933.
Estela guardada al Museu Lapidari de Narbona.

P(ublio) Usuleno / P(ubli) l(iberto)
Celado / Primae libert(ae) / [i]n a(gro) p(edes)
XV / et / Primae mat[ri] / [—] RI[.A] / [—]

Com en el cas precedent, es retroba un ambient de lliberts i l'existència d'un patró anomenat *P(ublius) Usulenus*. Es tracta del mateix grup familiar.

3– CIL, XII, 4542 / HGL, XV, 934.
Estela guardada al Museu Lapidari de Narbona.

—] / *P(ubli) l(iberto) Acas[to] / et*
P(ublio) Usuleno / Isochryso. / In [.] p(edes)
XV.

El nom complet del primer personatge és probablement *P(ublius) Usulenus P(ubli) l(ibertus) Aca[stus]*. Es tracta amb molta probabilitat de la mateixa persona citada a CIL, XII, 5265 (aquí número 1). L'altre personatge mencionat, *Publius Usulenus Isochrysus*, sembla ser igualment un llibert.

4– CIL, XII, 4479 / HGL, XV, 184.
Estela guardada al Museu Lapidari de Narbona.

Vivit. / P(ublius) Usulenus Hila[rae] / l(ibertus) Anoptes, gypsa[rius], / (obitus) et
Communi fill[io]. / v(ivae) / Usulena P(ubli)
l(ib[ertae]) / Hilarae uxso[ri]. / In fr(onte)
p(edes) XII.

Ens trobem novament en el cercle dels lliberts d'aquesta gens. Pot pensar-se que *Publius Usulenus Anoptes* és el marit i el llibert d'*Hilara*, fet que porta a restituir el cognom femení a la segona línia. Aquest tipus d'unió era corrent en el món dels lliberts. Una vegada més, a partir de la denominació de la dona, es dedueix l'existència d'un patró anomenat *P(ublius) Usulenus*.

5– CIL, XII, 5264 / HGL, XV, 931.
Inscripció trobada en la demolició d'una torre de la muralla de la ciutat l'any 1618. Narbona.

(obita) / Usulena T(iti) f(ilia) Procula / sibi et suis parentibus / [q]uorum nomina
scripta / [sunt—]

En el text d'aquesta inscripció, que cal situar també en una època alta, apareix un personatge de condició ingènua, és a dir, que gaudia del dret de ciutadania romana. El *praenomen* del seu pare, *Titus*, indica que pertany a una branca familiar pròpera al grup esmentat anteriorment.

6– CIL, XII, 5266 / HGL, XV, 935.
Estela extreta de les muralles de Narbona (bastió Damville). Es conserva al Museu Lapidari de Narbona.

D(is) m(anibus) / Usuleniae / Lupae / Usulenus Ge- / [min]ianus pa- / [tron]ae et
Voco- / [n]ius Eutychi- / [a]nus coniugi / [s]ancitissimae.

Aquesta inscripció pertany a una època una mica més tardana que les anteriors, segurament al segle II dC. El gentilici s'ha transformat en *Usulenus*.

7– CIL, XII, 5370 / HGL, XV, 148.
Inscripció de marbre trobada l'any 1850 a prop de Moux, al Mont Alaric, prop de la frontera occidental de la ciutat. Narbona.

T(itus) Valerius C(ai) f(ilius) Senecio, / P(ublius) Usulenus Veientonis l(ibertus) / Phileros, / T(itus) Alfidius T(iti) l(ibertus) Stabilio, / M(arcus) Usulenus M(arci) l(ibertus) Charito, / magistri pagi ex rexitu fani / Larrasoni cellas faciund(as) / curaverunt idemque probaverunt.

Aquesta inscripció presenta un *M(arcus) Usulenus M(arci) l(ibertus) Charito*, que seria com *P(ublius) Usulenus Veientonis l(ibertus) Phileros*, del qual parlarem després, membre del col·legi de *magistri* d'un *pagus*, una circumscripció territorial de la *civitas* o ciutat de Narbona. El seu patró porta el *praenomen* de *Marcus*. En l'enumeració se situa en quarta posició, després d'un ingenu esmentat en primer lloc i de dos altres lliberts, entre els quals hi ha *Phileros* llibert de *Veiento*.

Publius Usulenus Veientonis l(ibertus) Phileros, llibert de *Publius Usulenus Veiento*, és un altre personatge important del *pagus* documentat a partir d'aquesta inscripció. Aquest llibert indica la seva dependència pel *cognomen* del seu patró. A Narbona, aquesta pràctica està freqüentment documentada en les inscripcions augustals o poc posteriors, però quasi sempre en relació amb un patró que és ell mateix llibert, com ho demostren els *cognomina* conservats: *Celadus, Olympus, Bargates*, tots ells noms d'esclaus o de lliberts. Significa això que *Veiento* era també un llibert? Creiem que no és el cas, ja que aquest *cognomen*, així com d'altres del tipus *Veientanus, Calenus*, etc., assenyalen un origen geogràfic, una procedència més o menys llunyana que confirma l'origen italià de la família del personatge. En tot cas, no es tracta d'un nom d'esclau o de llibert.

Una altra raó que podria explicar la menció del *cognomen* del patró està en relació amb el fet que es tracta aquí d'un gran personatge, d'un notable, d'un individu

que pertany a una gran família local. Era potser important de referir-se a ell directament, sobretot si el gentilici era conegut. És probablement també per aquesta raó que *Phileros*, llibert de *Veiento*, apareix citat en segon lloc en l'enumeració dels responsables del *pagus*, davant de tots els altres lliberts.

8- CIL, XII, 4892 / HGL, XV, 597. Estela trobada a les muralles de Narbona (bastió Montmorency), extreta l'any 1870. Es conserva al Museu Lapidari de Narbona.

[C(aius)] Iulius Licini l(ibertus) / Inachus sibi et / Usulena Veientonis l(ibertae) / Quartae coniugi.

Quarta, lliberta de *Veiento*, és també l'esposa d'un llibert, *Inachus*, en aquest cas un llibert de *C. Iulius Licinus*, un gal amb el nom individual llatinitzat (*Licnos*).

9- CIL, XII, 4426 / HGL, XV, 96. La inscripció es troba actualment al Museu Arqueològic de Narbona.

[P(ublio)] Usuleno Veiento[nis f(ilio) —] (duo)viro, q(uaestori), flamini primum [—]

Plocamus l(ibertus) —

Aquest bloc de forma allargada (arquitrau), que formava part d'un monument funerari, dona a conèixer el nom d'un notable, *Publius Usulenus Veiento*, del qual coneixem una part de la seva carrera. La factura de la inscripció permet suposar que el text fou gravat seguint una composició molt equilibrada i molt acurada, cercant un resultat de gran qualitat. Disposem molt probablement de la meitat del text, si no d'una part més reduïda, tal com ho demostra la restitució de la tercera línia. En efecte, una restitució curta comporta afegir-hi únicament el mot *libertus*, ja sigui abreviat (LIB) o bé amb totes les lletres

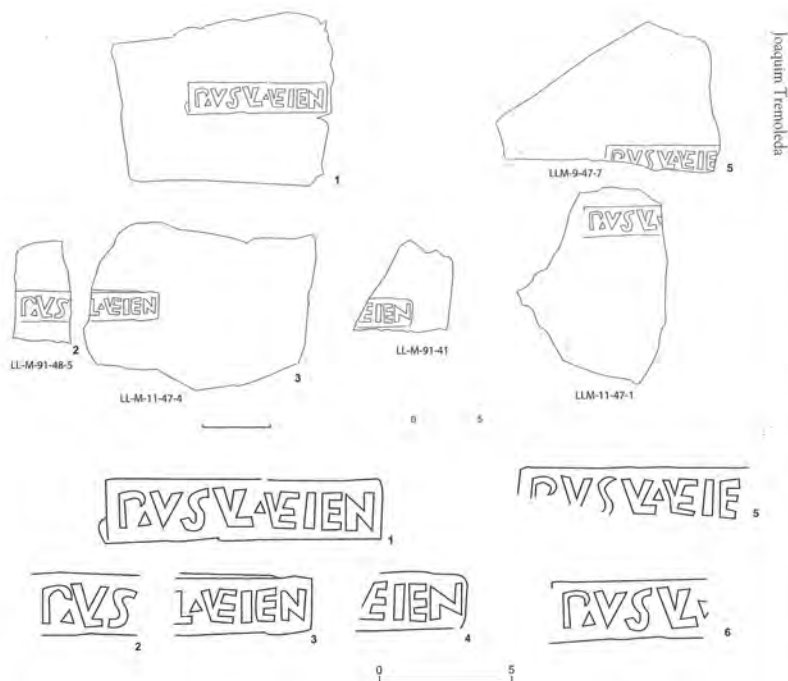

Joaquim Tremolada, MAC-CASC

0 10 cm

VSYVEIENT

Part superior d'una àmfora del tipus Pascual / recuperada del fons del mar

La marca P. VSVL. VEIENT
estampillada sobre diversos elements

(LIBERTVS). Però no és impossible que la part desapareguda fos aquí encara més llarga, s'hi podia trobar per exemple un verb (*posuit, fecit, curavit*, etc.) o la indicació *ex testamento*. D'altra banda, resulta evident que la primera línia no acabava poc després de les lletres *Veiento*, perfectament llegibles. La hipòtesi de restitució més curta mostra que hi faltaven almenys una desena de lletres.

Michel Christol ha proposat que el cognomen *Veiento* no era el del personatge principal de la inscripció, podent-se restituir, d'acord amb els usos romans, la denominació següent: *P. Usulenus, Veiento[nis f(ilius) + tribu (?) + cognomen]*. D'aquesta manera, *Veiento* no seria el patró de *Plocamus*, sinó el pare del patró d'aquest darrer. En conseqüència, segons aquesta proposició, *Veiento* pertanyia a la generació anterior a la

del notable de Narbona que va rebre sepultura gràcies a la cura de *Plocamus*, el seu llibert. *Veiento* seria doncs mencionat en tant que pare del difunt, potser perquè convenia vincular aquest darrer a la seva persona o a la seva memòria, o bé perquè calia fer notar l'existència d'un llinatge de nobles.

El difunt honorat per *Plocamus* pertanyia al cercle dels aristòcrates municipals, tal com ho indiquen les mencions del duumvirat i del flaminat, que són el punt final d'una carrera municipal. El redactor de la inscripció va transcriure una part del *cursus*, esmentant-ne solament les funcions superiors, les magistratures i els sacerdocis.

En aquesta seqüència trobem, en primer lloc, el duumvirat, que apareix com el coronament del *cursus* municipal, ja que correspon al càrrec de primer magistrat d'una ciutat. Després seguia probablement la qüestura municipal, una magistratura vinculada al control de les finances. Al final, trobem la menció del flaminat, que correspon a un càrrec religiós. Aquesta darrera funció apareix associada a un adverbí temporal: *primum*, la qual cosa ha portat a presentar el personatge principal de la inscripció com el primer *flamen* del culte imperial de la colònia de Narbona. Ara bé, la interpretació tradicional d'aquest adverbí és dubtosa, així com la hipòtesi que suggereix que anunciaria una iteració del flaminat del culte imperial. L'ús de l'adverbí *primum* indica certament que el flaminat fou exercit dues vegades, però el recurs a aquest mot, que devia anar seguit de *deinde* o d'un adverbí d'igual significat, no implica que hi hagués iteració del sacerdoci del culte imperial a Narbona, ja que, seguint els usos corrents en epigrafia, una situació d'aquestes característiques seria assenyalada de forma

diferent, com per el cas d'una magistratura: mitjançant l'adverbi *iterum* o per la xifra II. Cal cercar, en conseqüència, d'altres solucions, com per exemple l'exercici de dos flaminats en ciutats diferents o bé l'exercici de dos flaminats de natura diversa. Aquesta darrera hipòtesi apareix de moment com la més raonable.

Una altra possibilitat de lectura i restitució de la inscripció és la que un de nosaltres (Joaquim Tremoleda) va presentar en la seva tesi doctoral, segons aquesta opció el desenvolupament i la traducció podria ser com segueix:

[P(ublio)] Usuleno Veiento[ni Papir(ia)]
(duo)viro, q(uinquennali), flaminii primum
[signum d(ica)vit]

Plocamus l(ibertus)]

El llibert Plòcam dona la primera estàtua (?) per a Publi Usulè Veientó de la tribu Papiria, dumvir, quinquenal, flàmen.

En aquest cas, la dedicatòria de Plòcam, el llibert, estaria destinada a una sola persona, al mateix Veiento, que apareix amb el gentilici *Usulenus*, -i, de la segona declinació en datiu (*Usuleno*), seguit del cognomen també en datiu, *Veientoni* (de *Veiento*, -onis, de la tercera declinació). Certament, és més habitual trobar el desenvolupament amb indicació de la filiació, però en comptes de posar el genitiu del cognomen (*Veientonis*) sinó el genitiu del praenomen (P. *Usuleno* P. f. *Veientoni*), és a dir, fill de Publi i no P. *Usuleno*, *Veientonis filio* que, en la proposta anterior es justifica per una voluntat de fer sortir el nom complet del pare.

En relació a aquesta segona proposta d'un sol personatge cal dir que tot i que és poc habitual, hi ha inscripcions com la de *Licini* de *Barcino* que no tenen filiació. Per

altra banda, es proposa afegir la tribu per a completar la primera línia que, en aquest cas, seria sens dubte la *Papiria*, en referència a l'origen dels colons itàlics que varen materialitzar la *deductio* cesariana, així com la tribu *Polia* fou la pròpia de la fundació colonial del 118 aC i que desapareix de la documentació cap al canvi d'era.

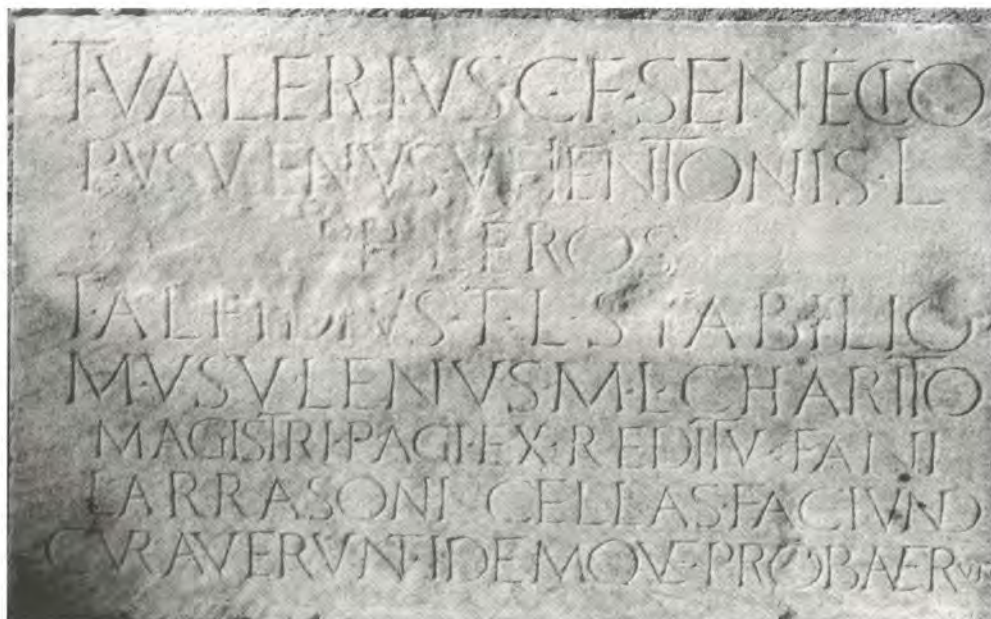
Pel que fa al *cursus*, tots els càrrecs l'hi estan referits i per això estan en datiu, sobre tot *flaminii* que està escrit sencer. Aquesta part també presenta problemes. El *duovir*at apareix com el coronament del *cursus* municipal, venia després de ser edil o després de la prefectura *pro duoviro*; tot seguit trobem Q., que tant pot ser *Quaestor* com *Quinquennalis*, però si M. Christol posa el *quaestor* abans que el *flamen* se salta l'ordre normal del *cursus* municipal, com ell mateix admet. Es podia entendre que s'ha posat Q en comptes del més habitual QVAEST. per falta d'espai, cosa que no succeeix, ja que després posa FLAMINI sencer, a l'inscriptor li hauria cabut QVAEST · FLAM · (11 lletres) allà on hi ha Q. FLAMINI (8 lletres). A més, la posició de la Q. darrere de IIVIR, podria voler dir que classifica la magistratura i en aquest cas q(uinquennalis) seria l'opció més vàlida. A altres làpides de magistrats narbonesos trobem *quaestor* sempre desenvolupat (CIL XIII 969, Gayraud, 1981, p. 332: *quaestor*; I.L.G.N. 573: *ques[tor]*). En canvi, *quinquennalis*, sempre darrere de *duumvir* pot anar desenvolupat o només amb la inicial (CIL XII 4371, Gayraud, 1981, p. 331: [duumv]ir quinquenna[li]s; A.E. 1950, 62, Gayraud, 1981, p. 332: [duo] vir(o) et (duo) vir(o) q(uinquennali). Per tot això, una opció perfectament vàlida podria ser *quinquennali* (en datiu).

Pel que fa al flaminat no presenta cap problema, ja que un sacerdoti sol tancar la

Inscripció conservada al Museu Lapidari de Narbona (CIL, XII, 5263): P(ublio) Usuleno / P(ubli) l(iberto) Celado / Primae libert(ae) / [i]n a(gro) p(edes) XV / et / Primae mat[ri] / [I]—[RII].JA / [I]—

Inscripció de la Font de Comingne
(Moux), Narbona (CIL, XII, 5370):
T(itus) Valerius C(ai) f(ilius)
Senecio, / P(ublius) Usulenus
Veientonis l(ibertus) / Phileros,
T(itus) Alfidius T(iti) l(ibertus)
Stabilio, / M(arcus) Usulenus M(arci)
l(ibertus) Charito, / magistri pagi ex
reditu fani / Larrasoni cellas
faciund(as) / curaverunt idemque
probaverunt

carrera, a no ser que es vinculi amb *primum*, cosa que gairebé tothom que ha tractat el tema ha fet. L'any 1959, Grenier equivalia *flamen primum* a *flamen primus*, sense cap mena de justificació, per fer que en aquest cas seria el primer, cronològicament, de tots els *flamines* de Narbona. Més tard, l'any 1981, Gayraud pensa que si mantenim el caràcter d'adverbi voldria dir que el personatge fou honorat amb el flaminat per primera vegada, tenint en compte que sacerdoci era anual i renovable o bé que l'exercí abans del duovirat. La proposta de M. Christol està en la mateixa línia. En la segona opció que presentem, però, *primum* s'hauria de vincular a l'acte de dedicació que fa el llibert vers el seu patró i per tant mai a *flamen*. D'aquesta manera *primum* aniria amb un substantiu en acusatiu (que falta perquè estaria en la part trencada), complement directe d'un verb de l'estil de donar, dedicar o fer, essent el subjecte Plocamus. Si la

inscripció prové d'un monument funerari, com sembla, un llibert podria haver dedicat diverses coses, com una estàtua, al seu amo mort, proposta que recollim en la proposta de desenvolupament.

Finalment, podria ser, encara que sembla menys probable, que en el fragment que falta hi hagués un participi en datiu referit a Usulè, de l'estil *facienti, agenti, danti, dicanti*; aleshores caldria entendre-ho com: El llibert Plòcam a P. Usulè Veientó, de la tribu Papiria, el qual (Usulè) ha fet (ha donat / ha dedicat) el primer (*porticum, aedem, signum*, etc.). D'aquesta manera la inscripció recordaria una acció del mateix *Veiento*.

I encara més, amb aquesta fórmula podria ser que Usulè per primera vegada hagi aconseguit una cosa (no el flaminat, evidentment), com ara: *primum consulatum agenti*, que ha arribat al consolat per primer cop (en la història de la família), després de la resta del

cursus municipal, per a remarcar la culminació d'una carrera política. Aleshores la traducció hauria de ser així: Plòcam a Publi Usulè Veientó, *dumvir*, quinquenal, flàmen, que exerceix per primera vegada el consolat.

Sigui com sigui, aquest conjunt d'inscripcions permet distingir tres grups clarament diferenciats: un grup format per lliberts de *Publius Usulenus*, sense que s'esmenti el *cognomen* del patró; un grup format per lliberts d'altres *Usuleni*; un grup relacionat directament amb *Publius Usulenus Veiento*.

- Primer grup: Inscripcions núm. 1, 2, 3, 4.

Tots els personatges mencionats es vinculen per la seva denominació a un patró únic, *P(ublius) Usulenus*, ja sigui de forma directa en tractar-se dels seus lliberts, ja sigui de forma indirecta en ser els lliberts dels seus lliberts. El conjunt evidencia les ramificacions d'un grup familiar, el qual es troba organitzat en diferents estrats. Aquestes inscripcions se situen cronològicament en una època alta, com ho demostren certs elements epigràfics significatius (ús de la forma *vivit* i inscripció del *théta nigrum*).

- Segon grup: Inscripcions núm. 5, 6, 7.

D'altres *Usuleni* estan documentats a Narbona, els quals es diferencien dels precedents per presentar en la seva denominació un altre *praenomen*. Aquestes inscripcions mostren la plena implantació d'aquest grup familiar i la seva ramificació dins de la societat de Narbona a finals del període republicà i durant l'època augustal. Si totes aquestes branques remunten a un ancestre comú, la instal·lació d'aquesta família s'ha de situar en una època encara més reculada, molt probablement vers la meitat del segle I aC, fins i tot potser abans.

Réveillac, CNRS

- Tercer grup: Inscripcions núm. 7, 8, 9.

El personatge important que domina aquest dossier epigràfic és *Publius Usulenus Veiento*, conegut en primer lloc per dos dels seus lliberts. Un d'ells, *Publius Usulenus Veientonis l(ibertus) Phileros*, és un personatge important del *pagus* documentat a partir de la inscripció de Moux, fet que ha portat a pensar que *Veiento* posseïa terres en aquest sector del territori de la ciutat de Narbona i que *Phileros* es trobava allà per ocupar-se de les propietats del seu patró, de la seva gestió i vigilància.

La inscripció número 9 ens apropa a l'home clau del dossier. Es tracta d'un notable de Narbona, del qual coneixem el nom i una part de la seva carrera. Aquest personatge, que va exercir diferents magistratures, devia pertànyer a l'elit més elevada i més restringida de la seva ciutat, podent fins i tot gaudir de l'estatut eqüestre. Segons les hipòtesis proposades anteriorment, sembla versemblant situar el moment de màxim apogeu del famós *Veiento* entre època d'August i els dos primers decennis del segle I dC.

Inscripció conservada al Museu
Arqueològic de Narbona (CIL, XII,
4426): [P(ublius) Usuleno
Veiento[nis f(ilio) —] /
duo(viro), q(uaestori), fl(amin)i
primum [—————] /
Plocamus l(ibertus) ———]

Aquesta època correspon precisament a l'auge de la producció de les àmfores Pascual 1 a la terrisseria de Llafranc. Les dades arqueològiques daten les estampilles amb un *terminus ante quem* d'entorn el 20 dC, per la reutilització d'aquests elements en els fonaments d'uns murs, fet que situa la seva producció en una fase anterior. A més, la grafia de la P, oberta, present en les marques sobre *tegula* recorda molt les que es troben a les inscripcions augustals d'Empúries dedicades a A. Claudi Pulcher, Gn. Domici Calví, M. Iuni Silà o M. Agrippa, dels anys 30 i principis dels 10 aC (IRC III, 25, 27, 29, 24).

Una família ben implantada en el territori de Narbona

La família dels *Usuleni*, i en particular *Publius Usulenus Veiento*, estava ben consolidada a Narbona en època augustal. Es tracta d'un grup familiar molt ramificat que apareix vinculat a propietats rurals, tal com sembla posar de relleu la inscripció de Moux. En aquesta inscripció es mencionen dos lliberts relacionats amb la família en qüestió: *P(ublius) Usulenus Veientonis l(ibertus) Phileros*, llibert de *Publius Usulenus Veiento*, i *M(arcus) Usulenus M(arci) l(ibertus) Charito*, que depèn d'un patró anomenat *Marcus Usulenus*, sense que coneguem el seu *cognomen*, el qual seria probablement un germà o un cosí de *Veiento*.

Aquests lliberts, membres del col·legi de magistrats d'un *pagus* o circumscripció territorial depenent de Narbona en època d'August, representaven molt probablement els interessos que la família dels *Usuleni* tenien en aquesta zona situada prop de la frontera occidental de la ciutat, a uns 30 km a l'oest de Narbona. El càrrec referit era el d'administrador d'aquests districtes rurals, inclosos dins del territori d'una ciutat. El

nombre d'administradors era variable segons els cantons, podent arribar a la xifra de quatre, com és el cas de la inscripció de Moux. Els seus poders, anuals i renovables, estaven relacionats amb els treballs públics, també amb l'observació i la vigilància del culte; no és estrany, doncs, veure els *magistri* de Moux construint *cellae* al déu *Larraso* usant per això els rendiments del lloc sagrat (*fanum*).

Marcus Usulenus i *Publius Usulenus Veiento*, segurament dos germans, tenien possessions en aquesta zona i es feien representar pels seus lliberts en la vida local. Aquesta situació ajuda a comprendre la forma de gestió de les fortunes d'una certa importància, quan la diversitat i l'amplitud dels béns o de les activitats no permetien al propietari ocupar-se directament de totes les seves possessions i negocis. La gestió dels béns es confiava a *actores* (intendents) o a *villici* (administradors), que representaven el seu amo o patró de forma permanent. És molt freqüent trobar lliberts ocupant-se de la gestió i de l'administració de grans propietats o d'afers econòmics, ja que eren considerats homes de confiança atesos els vincles estrets que els unien al seu patró.

La inscripció de Moux permet suposar que *P. Usulenus Veiento* tenia possessions en aquest sector, però ens informa també que no era l'únic de la seva família a tenir interessos aquí, ja que es fa referència a un llibert de *Marcus Usulenus*. En relació a aquest darrer personatge, un estudi de Michel Christol i Gilbert Fédière (publicat a la revista *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 25/1, de l'any 1999) dona a conèixer la troballa, prop de l'indret de descoberta de la inscripció, de *tegulae* marcades amb el nom de *M. Usulenus*, el qual s'ha d'identificar sense cap dubte amb el patró del llibert esmentat en la inscripció.

Aquesta marca sobre *tegula* ha estat descoberta en dos jaciments, distants de 4,5 km i situats a l'actual departament de l'Aude, coneguts solament en superfície. Els materials recollits denoten una ocupació molt llarga d'aquests establiments, amb una cronologia que va del segle I aC fins al segle IV dC. Es coneixen quatre exemplars de la marca M.VSVL, que cal desenvolupar en genitiu: *M(arci) Usul(eni)*. El fet que es tracti d'un personatge que inscriu solament el *praenomen* i el *nomen*, a l'igual que la grafia de l'estampilla i la presència en els dos jaciments d'una ocupació datable del segle I aC, permet proposar una datació dins de la segona meitat d'aquest segle, potser entre 30 i 10 aC. Cal notar que la grafia del gentilici, sota la forma abreujada VSVL, i amb un lligam entre la V i la L, apropa aquesta marca a la de *Veiento* trobada a Llafranc.

Aquest *Usulenus*, a la imatge de *P. Usulenus Veiento* a Llafranc, estava implicat en la producció de material ceràmic, aquí materials de construcció. En conseqüència, es tractaria d'un personatge ben posicionat en el rerepaís de Narbona que, a més de les rendes de la terra, hauria intervingut en el desenvolupament d'una activitat artesanal.

La presència de *Veiento* a Llafranc

Aquesta relació entre epigrafia amfòrica i epigrafia lapidària presenta un gran interès per a la història econòmica. Amb el cas de *Veiento* es disposa d'una indicació indiscutible sobre la intervenció de personatges establerts a Narbona i ben integrats en aquesta ciutat en les activitats econòmiques de la Tarraconense.

El sector nord-est de la *Tarraconensis* va experimentar, a partir de la segona meitat del segle I aC, un desenvolupament econòmic important relacionat amb l'expansió de la

viticultura i la producció de vi. Un gran nombre d'instal·lacions agrícoles dotades de premses i de cellers i una multitud de forns ceràmics dedicats a la producció d'àmfores vinateres van aparèixer a tot el litoral català, com és el cas de Llafranc. Els tipus produïts d'àmfores palesen una producció en massa amb una finalitat comercial. Aquestes àmfores són molt freqüents al territori català, però també i sobretot a la Gàl·lia, fins al punt que es poden determinar en aquesta zona els circuits de distribució i les zones de consum. La redistribució a gran escala d'aquests contenidors de vi a l'època augustal i durant el segle I dC indica la plena integració d'aquest producte, el vi català, dins dels circuits mercantils de la Mediterrània occidental, i la substitució i l'arraconament del vi italià, que fins llavors havia monopolitzat tots els mercats occidentals.

Les restes d'àmfores originàries de la Tarraconense (tipus Pascual 1 i Dressel 2/4) són abundants en tot el territori del sud de França; se n'ha constatat una distribució força important a través dels eixos fluvials de l'Aude i de la Garona, encara que també, amb una intensitat menor, per la vall del Roine vers les zones septentrionals d'Europa. L'envergadura d'aquest comerç en l'anomenat «istme gal», entre Narbona i Bordeus, posa en relleu la importància del port de Narbona en el comerç del vi català, el qual degué tenir un paper molt important en la recepció i la comercialització posterior d'aquesta producció.

Narbo / Narbona, colònia romana fundada poc temps després de la conquesta de la Narbonense, va esdevenir ràpidament, com ho indiquen els estudis portats a terme per Michel Christol, un dels grans ports comercials de l'Occident romà, per on transitaven les mercaderies destinades al

Dibuix de la inscripció de Narbona (CIL, XII, 4426), amb una de les possibles lectures

món cèltic i on es van instal·lar un gran nombre de negociants itàlics. Aquesta activitat, iniciada a finals del segle II aC, perdura fins almenys el segle I, com ho demostra el testimoni d'Estrabó, el qual descriu Narbona com un dels principals *emporia* o llocs de comerç de l'Occident. La situació d'aquesta ciutat en el punt de confluència d'una ruta transcontinental va afavorir la circulació dels productes mediterranis vers les regions interiors de la Gàl·lia.

Les àmfores vinateres van constituir, des de finals del segle I aC, i potser fins i tot abans, una de les produccions més importants de la terrisseria de Llafranc, destinades a envasar el vi produït localment. Atesa la presència a Llafranc d'una àmplia badia que ofereix bones condicions portuàries, es pot suposar fàcilment que les àmfores eren comercialitzades per via marítima, amb una destinació probable vers el port de Narbona.

El cas de *Publius Usulenus Veiento* palesa la intervenció d'un personatge influent de Narbona en el procés de producció i de comercialització del vi produït a la nostra

zona. *Veiento* posseïa segurament terres al voltant de Llafranc i era també el propietari de la terrisseria, on les àmfores de vi eren marcades amb el seu nom, però la seva posició a Narbona li permetia participar també en l'activitat mercantil del port d'aquesta ciutat, que, com hem vist, va tenir un paper de primer ordre en la redistribució del vi català a França.

Pel perfil social que es desprèn del ric i variat dossier epigràfic, *Veiento* es presenta doncs com un ric propietari de terres, amb possessions a la zona de Moux, a la banda oest de Narbona, prop de Carcassona, i també a Llafranc, però, per la importància que sembla que revelen les seves activitats, aquest personatge podria ser qualificat també de *negotiator*, ja que segurament participava en el gran comerç de la Mediterrània occidental a partir de Narbona. *Veiento* va poder aprofitar els recursos vitícoles oferts per la zona de Llafranc per incentivar un tràfic comercial que devia permetre al vi local una sortida vers l'exterior, concretament el mercat gal. Aquesta funció el va portar molt probablement a crear o a donar

suport a una activitat artesanal a gran escala, destinada principalment a la fabricació d'àmfores, però sense desaprofitar les ocasions ofertes pel mercat per diversificar la producció en vista d'assegurar la demanda local.

Aquesta reconstrucció de l'activitat de *Publius Usulenus Veiento* permet de ressaltar el paper de Narbona com un dels principals ports comercials de l'Occident a l'època d'August, en el moment en què els vins de la Tarraconense reemplacen els vins d'Itàlia en les rutes comercials del sud de França. Però, també, l'estudi d'aquest personatge ajuda a comprendre millor el gran desenvolupament de la viticultura provincial, les modalitats del tràfic comercial, i el paper de les persones que, des de certs punts neuràlgics, dirigien els negocis, assegurant el vincle entre producció i consum.

L'interès de *Veiento* a invertir en un nou producte, el vi català, estaria en relació a la forta demanda existent i als beneficis que es podien obtenir, més si tenim en compte la proximitat geogràfica, que va afavorir el contacte comercial entre les dues zones, la Tarraconense i la Narbonense.

Veiento és l'únic personatge que tenim documentat a l'àrea del nord-est català, sobre el qual podem tenir la completa seguretat no només que ostentava un estatut d'ingenu, és a dir, que gaudia de la ciutadania romana, sinó que ell o el seu fill hauria ocupat càrrecs de responsabilitat, amb un *cursus honorum* complet dins les magistratures municipals, i aquest individu pertanyia a la *Gallia Narbonensis*. No deixa de ser curiós que aquest personatge, ben afincat a Narbona, realitzi inversions i tingui negocis a la *Tarraconensis*. La vinculació entre ambdues zones podria venir del sistema d'administració que va regir els territoris situats al

nord dels Pirineus. En efecte, si bé coneixem l'existència segura de la província *Gallia Narbonensis* a partir d'August, la situació administrativa d'aquesta zona, la Gàl·lia Transalpina, en una època anterior és confusa. Un cert nombre de referències literàries així com determinats fets històrics suggereixen l'existència d'un vincle real entre els territoris situats al nord dels Pirineus i les províncies hispàniques.

El paper dels Pirineus com a frontera política es va consolidar tardanament. S'ha dit sovint amb raó que aquesta serralada no suposa un límit real, ja que els diversos passos l'han fet sempre molt permeable, com els ben coneguts, però no únics, de Cervera / Portbou i del Portús / Figueres, pel que fa a la nostra zona. La valoració del seu component orogràfic com a autèntica demarcació no comença a realitzar-se, i per qüestions militars, fins a època de Sertori, a principis del segle I aC. Per tant, no sembla que fos l'arribada dels romans al 218 aC, ni el lligam terrestre entre Itàlia i la costa oriental hispana mitjançant la via Domitia, ni la fundació de *Narbo* / Narbona, el que va concebre Hispània i la Gàl·lia com a demarcacions políticoadministratives diferents. Caldrà una acció global sobre el conjunt pirenenc, que no comença abans del 79-78 aC, que comportarà la integració definitiva per causa, inicialment, de Pompeu Magne. Administrativament, la Gàl·lia Transalpina no constituïa en aquesta època cap entitat. Fou unida a Hispània en època de Lèpid, l'any 45 aC. Emili Lèpid, nomenat per Cèsar, es fa càrrec del govern de la Narbonense i de la Hispània Citerior i a la Gàl·lia amb Antoni procònsul, en base a una llei d'inicis del juny del 44, de la Gàl·lia Cisalpina i Transalpina el 43, i de la Transalpina i la Narbonense el 42-, així com amb

August. Fou, per tant, durant el període del Principat que es convertí en la *Gallia Narbonensis*.

El gran desenvolupament econòmic que va protagonitzar la nova província es reflecteix en l'existència d'una important política urbana i ben aviat se la dotà de centres administratius, econòmics i culturals. En el seu territori hi hagué 23 ciutats principals. Hi ha un gran contrast entre la Narbonense i altres llocs romanitzats, ja que allí els notables porten, majoritàriament, gentilicis de famílies nobles romanes, és a dir, que els seus ancestres havien rebut el dret de ciutadania romà.

En aquest context i amb aquests precedents no seria estranya una pertinença al quadre equestre per part del personatge narbonès *P. Usulenus Veiento*, la família del qual podia haver acumulat riqueses i patrimoni en el període colonitzador i haver accedit a propietats rústiques, com sembla demostrar la inscripció localitzada al *pagus* de Moux, així com disposar de facilitats per accedir a la propietat de terrenys i a la participació econòmica a l'Hispania Citerior, a la part nord-est de la Tarraconense, vista l'estreta relació administrativa que havien tingut les dues regions.

Un establiment complex i exemplar

La caracterització del jaciment romà de Llafranc és problemàtica i això per diverses raons. En primer lloc, es tracta d'un establiment amb una ocupació continuada des d'almenys la segona meitat del segle I aC fins al segle IV dC o més enllà, notant-se canvis en relació al caràcter de l'assentament. Així, per exemple, no solament l'ocupació de l'Alt Imperi seria diferent de

la del Baix Imperi, sinó que es detecten fins i tot algunes modificacions substancials al llarg d'aquests grans períodes, les quals palesen una evolució que implica variacions dins de la configuració i les funcions del jaciment. A aquest factor s'hi afegeix el caràcter parcial de la informació disponible, que no afavoreix en molts casos l'estudi i la interpretació de les restes romanes, ni copsar el conjunt de particularitats de l'establiment en les diferents fases d'ocupació. Les dades conegudes se circumscriuen sovint a una petita part del jaciment, fet que dificulta realitzar una anàlisi completa de l'assentament.

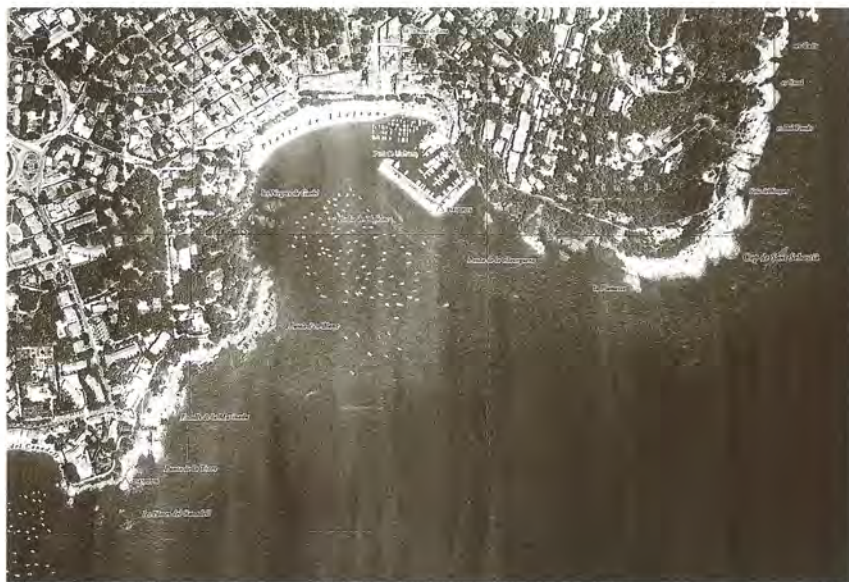
Les diverses campanyes i intervencions arqueològiques realitzades a Llafranc, malauradament parcials i massa inconnexes, han permès la descoberta d'un conjunt d'estructures que pertanyen a èpoques diverses. S'ha plantejat sovint a la bibliografia la possibilitat que en l'antiguitat aquest establiment no fos una simple vil·la, sinó un important centre de comercialització de la producció agrícola. Segons aquests suggeriments podríem parlar, més aviat, d'una aglomeració semiurbana relacionada amb un rerepaís agrícola, però que no necessàriament viu de l'agricultura de forma exclusiva, sinó que concentra diversos sectors de l'artesanat, instal·lats en aquest context per les facilitats que comporta la seva situació privilegiada, per rebre matèries primeres i, sobretot, per la distribució dels productes elaborats.

Plantejar aquesta qüestió no és fàcil i obligaria a entrar en una problemàtica que demanaria, d'entrada, la definició d'uns termes que eren usats a l'antiguitat i que estan revestits d'una sèrie de matisos difícils de veure amb claredat. Per altra banda, a casa nostra l'existència de centres de

poblament o aglomeracions secundàries no ha estat gaire debatuda, en part, per una manca d'elements explícits que hagin generat discussió sobre el tema, especialment epigràfics. D'aquesta manera, s'han distingit centres urbans i el poblament rural dispers entorn de les *villae*, que tenen cura de l'explotació del camp i, a partir de diverses referències, les *mansiones*, distribuïdes seguint el curs de la via Augusta. A la Gàl·lia ja fa anys que el tema dels *vici* o les aglomeracions secundàries està seguit d'un debat viu.

A les llacunes de la documentació s'hi afegeixen tota una sèrie de dubtes relacionats a l'adscripció tipològica d'un jaciment com Llafranc. Tradicionalment s'ha optat per dues interpretacions contraposades, una que identifica l'establiment romà com una *villa*, és a dir, com una unitat de residència i d'explotació rural de certa talla i amb un cert nivell de riquesa que reproduïx un model itàlic que es va estendre a totes les províncies de l'imperi romà, i l'altra que considera l'existència més aviat d'un centre de poblament secundari, una mena de poble que podria correspondre al que els romans anomenaven *vicus*, *forum*, *locus* o *conciliabulum*. Aquesta doble interpretació presuposa, en el primer cas, que totes les estructures descobertes pertanyien a un únic propietari i, en el segon cas, que estarien en possessió de diferents persones, fet que assenyalaria un caràcter més complex. Així, segons la historiografia, *villa* es defineix com un hàbitat dispers i s'oposa a *vicus* com a hàbitat agrupat.

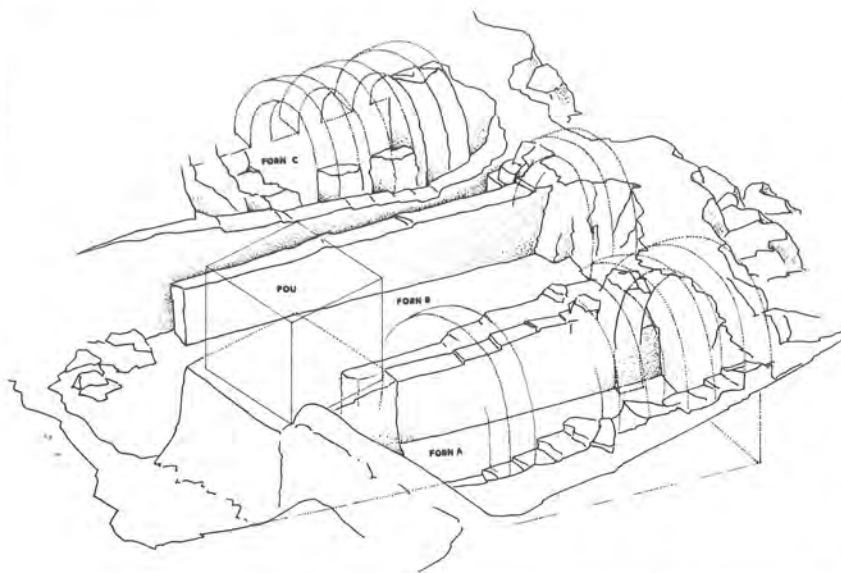
Aquesta definició fàcil i ràpida sembla que no és tan clara i que aquests termes comporten molta més riquesa de detalls. El terme *villa*, malgrat que ha estat usat sistemàticament per designar els jaciments

Estructura del poble de Llafranc

rurals, té pluralitat de significats i un camp semàntic considerable, dins el qual trobaríem en un extrem el palau imperial i en l'altre la granja. Malgrat això, si escatim el camí podem trobar consens en el seu ús com a construcció rural de certa talla que es troba dins un *fundus*, una finca o propietat, una casa de camp dins la qual sovint es pot distingir entre una *pars urbana*, que acompliria la funció de residència de l'amo i la *villa* o *pars rustica*, destinada a la part productiva i a les dependències de servei.

El terme *vicus* s'hauria de reservar a les aglomeracions dotades d'edificis importants, però centres que poden ser anomenats així, no sempre tenen la mateixa consideració ni les mateixes prerrogatives o atribucions. Les dades, a més a més sembla que el doten d'un valor jurídic. En molts aspectes és proper al terme *pagus* i, fins i tot, *locus*. Sobre el significat del terme, són de gran interès les definicions que han deixat Festus i Isidor de Sevilla.

Reconstrucció
axonomètrica dels
forns descoberts al
carrer d'I. Peral
número 38

El primer, identifica els territoris que no tenen *villae*; però entre aquests *vici*, uns posseeixen una organització política i tenen dret a exercir la justícia, els altres no tenen res de tot això i, de vegades, tenen mercats per fer el comerç i *magistri vici*, així com els *magistri pagi*, són escollits cada any. En segon lloc, els *vici* designen una categoria de construccions que són contínues (que formen bloc dins la ciutat) i que són repartides en carrers i barris, tenen distància entre ells i es distingeixen amb noms diferents per evitar que es puguin confondre. En tercer lloc, designen una mena de construccions que els particulars edifiquen en una vila o nucli urbà, cadascun sobre un terreny que el pertany, de manera que dins aquesta construcció hi hagi un passatge practicable perquè, per aquest camí, cadascú dels que l'habita tingui accés al seu domicili. Així, *Festus* distingeix tres tipus de *vici*: les aglomeracions rurals d'estatut molt diferent, ja que mentre uns tenen una personalitat jurídica reconeguda, els altres no; un barri urbà; i un conjunt immobiliari de propietats individuals definit per un passatge.

Segons Isidor de Sevilla, els *vici*, els *castella* i els *pagi* són llocs que no estan dotats en res de la dignitat d'una ciutat, però són habitats per una simple agrupació d'homes i, a causa de la seva petita talla, depenen de ciutats més grans. També diu que aquesta aglomeració de cases està dotada de carrers però no de muralles.

També cal tenir molt en compte que aquests conceptes que estem comentant no són estàtics sinó dinàmics i coneixen transformacions en el temps. Sembla que sobretot a partir del segle V, autèntiques *villae* han vist el seu model d'ocupació transformat i s'han convertit en centres d'atracció que han rebut la població del seu entorn, ampliant, dividint i transformant els espais per tal d'adaptar-los a les seves necessitats, tant col·lectives com individuals. Podem trobar, així, que els edificis d'una *villa* han permès o conduït, per tant, al naixement d'un *vicus*. Assumint aquests aspectes segurament caldrà, i potser Llafranc reunirà algun dia les condicions, fer una recerca de la dinàmica regional o microregional del poblament, més que no parlar de l'estudi de les vil·les d'un territori, per poder entrellucar en la seva amplitud l'evolució d'un jaciment i d'un espai.

Estudis recents insisteixen sobre la tendència, encara massa estesa, d'interpretar com a *villa* qualsevol tipus d'establiment romà d'una certa envergadura, i sobre la necessitat d'analitzar els diferents jaciments a partir d'uns criteris oberts que prenguin en compte les especificitats de cada establiment. Així, per exemple, els estudis que s'estan portant a terme actualment al Llenguadoc i a la Provença mostren l'existència d'un poblament rural summament diversificat on, al costat de les *villae*, trobem explotacions agrícoles de talles

diferents, veïnats rurals d'extensió modesta, i també pobles de dimensions variades i amb funcions diversificades, però on les activitats agrícoles i artesanals hi tenen sempre una gran importància.

El poblament rural, concepte entès en contraposició al fet urbà que representa la ciutat, es caracteritza doncs per la seva diversitat, factor que implica un estudi detallat de cada establiment amb l'objectiu de copsar amb la màxima precisió el seu caràcter. Ara bé, per entendre millor aquest caràcter serà necessari adoptar també, paral·lelament, una perspectiva d'anàlisi àmplia, que comporta la integració del jaciment en el seu territori immediat. En efecte, l'estudi de l'estructura del poblament permet valorar el pes i la funcionalitat de cadascun dels jaciments presents en el territori, fet que posa de manifest les particularitats i la jerarquia del poblament, i que permet restituir la forma de funcionament.

A Llafranc, la realitat de l'evidència arqueològica documenta un assentament amb uns paràmetres particulars que compliquen la catalogació dins d'un tipus d'hàbitat precís. Aquest fet és particularment notori a l'hora de proposar una interpretació per a les restes en funcionament durant l'època augustal i gran part dels segles I-II dC, les quals, com hem vist, presenten unes funcions agrícola, artesanal i comercial molt marcades. L'organització dels espais permet, en efecte, dissociar edificis amb un caràcter específic (instal·lació vinícola, celler, terrisseria), entre els quals s'hi ubicarien vestigis corresponents a zones d'hàbitat. Ara bé, aquests sectors residencials són molt mal coneguts, i és precisament aquest desconeixement el que dificulta en gran mesura la comprensió del caràcter de Llafranc durant l'etapa de l'Alt Imperi.

Si prenem en consideració les instal·lacions vinícoles i el celler, es tracta d'elements que poden estar associats tant a una casa de camp romana del tipus *villa* com a una aglomeració de talla petita. Ara bé, en el cas de la *villa* aquestes estructures estan sempre en relació a una part residencial (*pars urbana*) que acostuma a tenir un cert nivell de confort. Certament, a Llafranc s'intueix la presència de restes luxoses durant aquest període, les quals semblen ubicar-se, però, en dos llocs diferents del jaciment, un pròxim al celler, és a dir, en el sector de l'exemple, i l'altre just al costat de l'edifici que comprenia les premses i els dipòsits, sobre el promontori. Aquests vestigis d'hàbitat són malauradament poc coneguts, ja que no han estat objecte d'excavació i són intuïts únicament per alguns testimonis de troballes antigues. Aquest coneixement fragmentari limita considerablement qualsevol tipus d'aproximació. Tot i això, hi ha un factor que cal tenir en compte, al nostre entendre molt important, i és el fet que aquestes restes poc definides poden indicar la presència de dues zones d'hàbitat, separades en l'espai, i que difícilment poden ser comparades amb les evidències de *villae* conegudes en l'àrea del nord-est català. Aquesta característica fa de Llafranc un establiment particular. A més, cal valorar també l'existència, a l'est de les premses, de restes d'habitatges de caire molt modest.

Hi ha també a Llafranc altres trets específics. Així, l'anàlisi dels establiments dedicats a la producció de vi situats a la Mediterrània occidental mostra que el celler s'ubica de forma majoritària just al costat de les premses i dels dipòsits de recollida del vi, tancant un procés lògic de treball. La particularitat de Llafranc, amb un celler situat a una certa distància de l'àrea de les premses, és certament anòmla. Cal precisar que és en els jaciments identificats com a hàbitat rural

Penjoll i cadena de bronze trobat a l'excavació del carrer d'I. Peral número 40

dispers, molts d'ells del tipus *villa*, on es constata aquesta localització preferent del celler al costat de les premses, així com també a prop de la part residencial. Aquest element, conjuntament a la presència probable d'almenys dues àrees d'hàbitat en dos punts allunyats de l'establiment, diferencia Llafranc del model clàssic de *villa* romana.

La presència d'una terrisseria, sobretot si prenem en consideració la talla i l'entitat d'aquest centre productor de ceràmica, constitueix un tercer aspecte particular. En efecte, si bé s'han descobert en alguns casos forns ceràmics associats a una *villa* romana, la importància de les instal·lacions de Llafranc contrasta amb el que coneixem en altres llocs. La terrisseria sembla haver funcionat com una indústria autònoma, deslligada de la producció agrícola i amb una oferta que depassava les necessitats locals i que sembla enfocada a un mercat de llarg abast.

La talla de l'establiment constitueix un darrer criteri a prendre en compte. En efecte, els vestigis coneguts en l'àrea de l'eixample, a la banda oest del nucli, ocupen una superfície aproximada d'unes 2,25 hectàrees (150 per 150 metres). Les restes descobertes sobre el turó s'estenen en una àrea d'uns 5.000 m², als

quals cal afegir els 2.500 m² de la necròpolis. La superfície total de l'assentament seria, doncs, a partir de les restes conegudes, d'unes 3 hectàrees, talla que resulta desmesurada per a un simple establiment rural.

Totes aquestes consideracions no han de fer oblidar que les activitats reconegudes a Llafranc són complementàries, ja que tenim indicis d'una producció de vi i d'una producció d'àmfores, contenidors vinaters que facilitaven el transport d'aquest producte. La presència propera del mar i les bones condicions portuàries del lloc semblen explicar en gran part l'elecció del lloc de Llafranc per a implantar un assentament d'aquestes característiques, ja que la producció podia ser comercialitzada per via marítima. Amb tot, cal tenir també present que la terrisseria oferia una gamma de productes molt més variada, incloent-hi ceràmica comuna (ceràmica de cuina i vaixel·la de taula), *dolia* i materials de construcció, que sembla més aviat destinada a un mercat interior, sense excloure, però, una difusió territorial de certa envergadura. Finalment, cal insistir en el fet que la producció de vi implica un contacte estret amb les terres agrícoles de la rodalia, on funcionaven en aquesta època tota una sèrie d'unitats rurals de talla mitjana que podien estar directament relacionades amb l'explotació vitícola.

En efecte, com s'ha vist anteriorment, el rerepaís de Llafranc estava ocupat per tot un conjunt d'establiments rurals o cases de camp vinculades en gran mesura a l'explotació agrícola. Aquestes unitats devien estar forçosament relacionades amb la producció vitícola, i resulta versemblant considerar que aquesta producció, o una part d'ella, desembarcaria a Llafranc, on seria envasada dins d'àmfores i comercialitzada per via marítima. Cal fer referència també a la possibilitat que

Font: Bruguera MSP

una part del raïm produït en les terres circumdants fos tractat i premsat en el mateix establiment, factor que accentuaria l'especialització del lloc. Aquests aspectes impliquen considerar una relació estreta entre les unitats rurals del rerepaís i el centre de Llafranc. La concentració en aquest darrer lloc dels equipaments necessaris per a la transformació dels productes agrícoles i el seu envàs, sense oblidar la sortida al mar que afavoria l'activitat comercial, permet intuir un funcionament particular, que col·loca Llafranc com a nucli central d'un ampli territori.

És en aquest sentit que creiem que s'ha d'entendre el caràcter de l'establiment romà de Llafranc, actuant com a centre principal, com a cap d'un vast territori, i amb un paper econòmic preponderant fonamentat en la producció i comercialització de vi, però també en la fabricació d'altres productes (ceràmica de cuina, vaixel·la de taula, materials de construcció) que podien ser venuts en un àmbit local i comarcal. La talla de l'assentament evidencia per si sola la importància d'aquest centre, ja que presenta unes dimensions molt més grans que la resta d'establiments del territori.

Aquest caràcter de l'assentament explicaria l'agrupació de diferents edificis amb funcions precises, així com unes quantes cases, lloc de residència de la població, que són encara malauradament força desconegudes. La presència d'un cementiri, que hauria estat en funcionament ja durant l'etapa de l'Alt Imperi, documenta igualment la presència d'una comunitat, tot i ésser bastant reduïda. Aquests trets permeten suposar l'existència d'una petita aglomeració formada per diferents conjunts juxtaposats en l'espai.

Malgrat això, la qüestió referent al caràcter de l'assentament romà de Llafranc no està ni molt menys tancada, ja que el

desconeixement que tenim encara d'aquest jaciment és notori. Els solars excavats són encara minoritaris i un nombre important de restes han estat malauradament destruïdes. Tot i això, les evidències que hem aconseguit aplegar sobre troballes antigues i les dades proporcionades per les excavacions recents permeten una aproximació al caràcter de l'establiment que, tot i ésser fragmentària, intenta aportar noves pistes per a la interpretació d'un jaciment que podem qualificar a la vegada de complex i d'exemplar.

Assentament complex pels diferents tipus de vestigis reconeguts que, combinats, semblen materialitzar una forma d'ocupació particular. També pel fet de reunir tota una sèrie de paràmetres que indiquen una especialització molt marcada en la producció i comerç de vi, però també en la fabricació d'un repertori molt ampli de material ceràmic i de construcció. Aquestes produccions impliquen una activitat comercial molt desenvolupada, afavorida per l'obertura marítima del jaciment i per l'existència de tota una xarxa de camins que posaven en contacte el centre romà amb el seu rerepaís.

*Cap d'animal tallat en os
trobat a l'excavació del
carrer de Llevant número 8*

Enric Bruguera MSP

Disc de ceràmica amb representacions de peixos

La badia de Llafranc, com ja s'ha dit anteriorment, oferia bones condicions portuàries i, tot i no disposar de cap dada precisa, resulta versemblant considerar l'existència d'un port, situat segurament a redòs de la muntanya de Sant Sebastià. Quant a les comunicacions terrestres, bé que no hi ha cap indicatiu arqueològic dels eixos que devien estructurar el nucli antic de Llafranc, pot suposar-se l'existència d'un eix que vorejaria la badia, enllaçant potser a l'oest amb el camí dels Plans, ja esmentat, el qual posava en comunicació Llafranc amb l'interior, passant pels sectors de Farena, puig Rodó, Vila-seca i continuant vers Esclanyà. L'antiguitat d'aquest camí vindria avalada per la disposició de l'hàbitat rural, situat en la majoria dels casos a poca distància de la via, pel reconeixement de diversos trams empedrats, i també pel fet que marca un recorregut directe vers les zones d'on seria extreta l'argila emprada per la fabricació de ceràmica. Molt possiblement funcionava també un altre eix que, des de la platja de Llafranc, i vorejant la riera de la Font d'en Xecu, continuava vers l'interior, vers la zona dels Torrents. A la cruïlla d'aquest eix amb el camí que vorejaria la platja en sentit est-oest

s'hi va implantar precisament la necròpolis que ocupa el vessant occidental del promontori. Un altre eix hauria pogut existir sobre el mateix promontori, el qual, procedent del sector on es localitza el dolmen de Can Mina dels Torrents, desembocaria en l'àrea on s'ubiquen les premses. Aquests camins assegurarien una comunicació ràpida amb el rerepaís, sense oblidar l'existència més que probable d'un camí que uniria Llafranc amb tot el sector de Calella on s'han descobert molts vestigis d'establiments romans.

Aquesta obertura al mar i al rerepaís hauria afavorit el desenvolupament de l'assentament romà, erigint-se com a centre principal de tota aquesta àrea, com a nucli canalitzador de la producció agrícola, com a centre artesanal i comercial.

Llafranc seria també un assentament exemplar, això pel fet d'haver aportat una informació de primer ordre que permet comprendre millor el fenomen que s'opera a partir de la segona meitat del segle I aC en tot el sector litoral català i que comportarà la integració d'aquesta àrea en el gran mercat de la Mediterrània occidental. La potenciació de la viticultura i del seu rendiment van fer possible una producció massiva de vi destinat a ser comercialitzat en un mercat molt vast, el qual depassa la província romana de la Tarraconense i integra tot el sud de la Gàl·lia, en particular els mercats del sud-oest, així com les regions septentrionals properes al *limes* germànic. Un comerç d'aquesta envergadura implica l'existència d'una estructura econòmica molt desenvolupada.

La presència a Llafranc, lloc on es concentren els equipaments, d'una elit local o forània que controlaria la producció agrícola, el procés d'elaboració de vi, la fabricació de ceràmica i l'activitat comercial és més que versemblant. Sobre aquesta qüestió, els

testimonis aportats pel jaciment de Llafranc són d'una importància excepcional.

La confrontació entre l'epigrafia amfòrica i l'epigrafia lapidària ha permès conèixer la història d'un personatge plenament implicat en aquest procés econòmic i que tenia interessos a Llafranc. Es tracta d'un home anomenat *Publius Usulenus Veiento*. Aquest personatge, originari de la colònia romana de Narbona, es beneficiava d'un estatut privilegiat i formava part d'una elit romana amb un gran poder social, polític i econòmic. La família romana dels *Usuleni* estava ben arrelada a Narbona, amb una participació política activa i amb un prestigi social conferit per la possessió de terres, però també, segons sembla, per l'activitat comercial.

Aquesta família, a través d'un dels seus membres, *Publius Usulenus Veiento*, es va implicar en el nou procés econòmic que començava a conèixer el litoral de la província romana de la Tarraconense, basat en el desenvolupament de la viticultura i la comercialització de vi, un producte que tenia una gran demanda en tots els mercats. Llafranc esdevé un dels centres pioners d'aquest nou fenomen econòmic, tal com ho indiquen les restes descobertes que pertanyen a premses, a un celler de vi i a una indústria terrissera que té les àmfores vinateres entre les seves principals produccions. La posició del lloc i l'existència d'un bon port expliciten la sortida per mar de les produccions, les quals anaven destinades versemblantment a Narbona, gran port durant aquest període de la Mediterrània nord-occidental, des d'on el vi català seguiria la ruta vers el sud-oest de la Gàl·lia o bé la ruta de la vall del Roine en direcció del nord d'Europa.

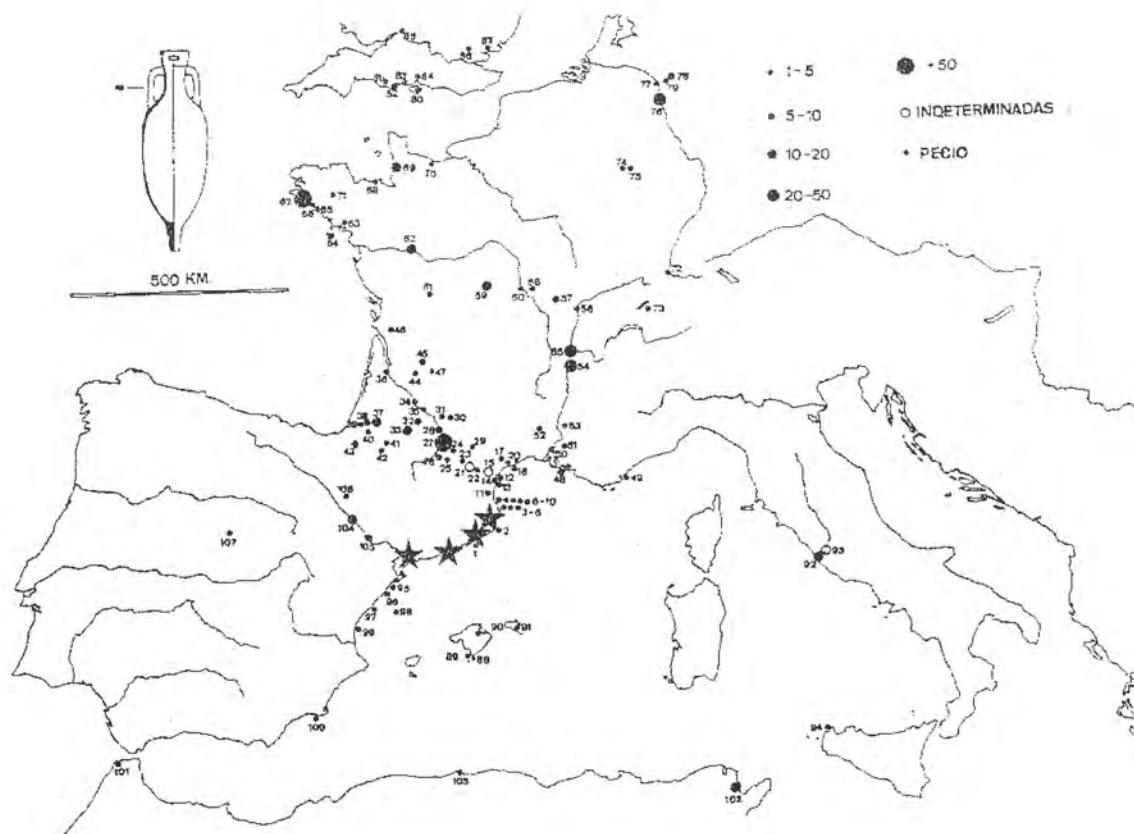
Veiento va jugar sens dubte un paper destacat a Llafranc, on devia posseir terres a més d'una terrisseria, però aquest personatge

estaria també implicat en el comerç del vi. En efecte, originari de Narbona, amb una posició destacada en aquesta ciutat, aquest personatge devia controlar les diferents etapes dins de la comercialització del vi procedent de Llafranc.

Llafranc dins de l'estructura econòmica de la Tarraconense: el vi català

Encara que representi remuntar-nos dos segles enrere, és necessari que ho fem per entendre les causes que van dur a l'eclosió d'un fenomen econòmic de primera magnitud a la Tarraconense, en tant que àrea productora i exportadora de vi en època romana. La segona guerra púnica i la consegüent eliminació del competidor púnic per al control econòmic de la Mediterrània, va marcar una fita per a la transformació de l'estructura econòmica i social de la societat romana tradicional a la primera meitat del segle II aC. Aquest canvi estructural es produí a Roma en la mesura que es van destruir els seus elements econòmics bàsics i va permetre el desenvolupament d'altres de nous, lligats a l'expansió mediterrània i a la seva transformació en un Estat imperialista durant la Baixa República. Fou, en gran part, una guerra per la possessió de les mines de plom i plata de la península Ibèrica, lligada a l'esgotament dels centres miners dels Balcans i de Grècia. Això, unit a les notícies d'historiadors i geògrafs que asseguraven les riqueses d'Hispania, explica, en part, el desplaçament cap a l'oest dels centres de gravetat econòmics i els objectius polítics de la Mediterrània.

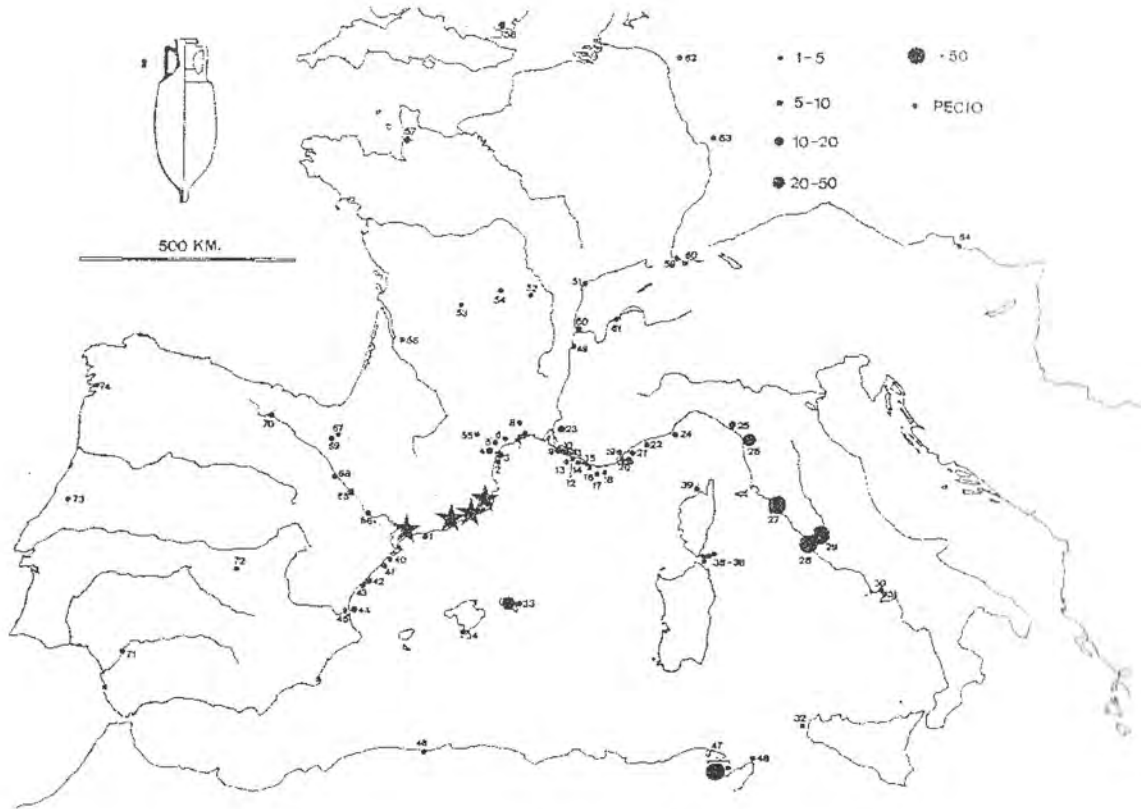
Les noves condicions de desenvolupament econòmic assolides d'ençà l'acabament de la guerra, amb l'assumpció d'una

Mapa que mostra la difusió que tingué l'àmfora Pascual I de la Tarraconense

economia de mercat cada vegada més productiva enfront d'una economia de subsistència, no seran seguides al mateix ritme per l'ordre social tradicional. La impossibilitat d'harmonitzar aquest desfasament va generar unes contradiccions que es van traduir en una crisi prolongada que conduïren a la caiguda de la República. Tot junt conduí a la crisi política i militar que esclatà en la guerra social (91-89 aC), en l'àmbit italià. Aquest conflicte armat manifestava la demanda dels aliats de no ser exclosos dels drets polítics que concedia la plena ciutadania romana. La proposta de fer

extensiu als aliats aquest estatut jurídic va sorgir, per primera vegada, dels reformistes agraris a Roma. En record d'aquest i d'altres greuges soferts, els italics s'aixecaren en armes, no tant per arrencar un privilegi com per destruir Roma, la ciutat que els tiranitzava. Tot i així, malgrat la derrota militar dels italics, suposà una victòria política dels aliats ja que, en darrer terme, es féu extensible la ciutadania, eliminant-se una barrera legal que els situava en inferioritat respecte al quadre romà. Aquesta oferta fou una amnistia que cridava a la deserció i degué debilitar força la causa dels aliats. El

mateix 89, la llei *Plautia Papiria* perfeccionava la inserció dels aliats a la *ciuitas*, en el sentit que ampliava l'admissió amb poques excepcions. Encara no s'havia establert la pau quan torna a començar la guerra, en la qual el general Mari comandava els insurgents; Sul·la va salvar Roma. Posteriorment, les guerres sertorianes i la guerra civil tindran com a un dels escenaris principals la península Ibèrica.

La repercussió dels nous models econòmics fou molt traumàtica pel fet que la societat romana s'havia fonamentat fins llavors en les estructures agràries, i tingué

conseqüències greus. La més clara fou la crisi progressiva de la petita propietat familiar autosuficient en favor de la gran explotació latifundista amb treball esclau que orientava la producció a la creació d'excedent per al mercat. D'aquesta situació general se'n derivà la desaparició del petit propietari itàlic i la creació d'un important proletariat rústic i urbà.

La societat romana fou dominada sempre per una aristocràcia tradicionalista on es desenvolupen i es mantenen hàbits mentals, morals i intel·lectuals que constitueixen un sistema de valors on la terra constitueix el bé

Mapa que mostra la difusió que tingué l'antiga Drexel 2/4 de la Tarraconense

Marca MVL sobre tegula
trobad a Empúries

suprem. La terra és, per tant, no només l'element de diferenciació econòmica, sinó també social. Només els grans propietaris reunien les condicions que els podien permetre d'aplicar els nous mètodes per orientar les seves explotacions cap a la gran producció amb la introducció de mà d'obra servil. La nova dinàmica trencava la vella relació patriarcal entre el petit camperol i el gran propietari, en la qual el primer complementava la seva economia amb el treball jornalier a les grans propietats. El desenvolupament dels centres urbans que absorbien els excedents creava beneficis en capital que es reinvertien en l'agricultura per permetre augmentar l'extensió, la qualitat i l'especialització de les propietats.

La precarietat en què es trobarà el petit camperol italià davant dels latifundis, la depreciació dels seus productes davant la competència, l'encariment del nivell de vida en una economia més desenvolupada, l'expropiació il·legal de terres comunals per part dels rics i la prestació del servei militar, unida a devastacions i requisaments d'etapes

insegures, acabaran portant a la ruïna la petita propietat que es veurà obligada a convertir-se en proletariat urbà, sense propietat, disposat a emprendre l'aventura de la colonització, sota diverses condicions, lluny de les seves terres.

En l'origen, pel que fa a la península ibèrica, hem de veure la necessitat, per part del govern romà, de mantenir el control militar de la regió. Les causes d'aquesta decisió són d'ordre polític i militar: l'àrea ibèrica havia estat la base principal per a la potència cartaginesa; era impensable que es renunciés a aquest territori, impedit del tot un possible retorn de Cartago. La riquesa de la regió, no cal dubtar-ho, fou un argument ulterior per decidir-se per una ocupació militar.

És ben sabut que el nord-est català fou el primer territori de tota la Mediterrània occidental d'entrar en contacte amb Roma amb el desembarcament d'Escipió al port emporità el 218 aC. Roma, en acabar la Segona Guerra Púnica, no retornà a les seves bases, ans al contrari, consolidà el control sobre tot el llevant i el sud peninsular.

Ben aviat, el 197 aC, el Senat determinava crear dues províncies hispàniques sota l'autoritat d'un pretor, la Ulterior i la Citerior, a la qual correspondran les nostres comarques, sense una capitalitat concreta i amb una intensa activitat militar al llarg de la vall de l'Ebre, zones pirinenques i Meseta nord. Aquesta mateixa data (197 aC) coincideix amb la gran revolta indígena que afectà greument les dues províncies. Caldrà que el 195 aC Roma enviï un dels cònsols, Marc Porci Cató, per aconseguir redreçar la situació. Cató desembarcarà altra cop a *Emporion* i després de vèncer els revoltats pacificarà definitivament aquestes contrades. A partir d'aquell moment comença una nova etapa: Roma imposa la pau, inicia el cobrament de tributs, protegeix el territori

sense intervenir ni afavorir un procés d'integració dels indigets. Tanmateix, la intensificació del comerç amb Itàlia amb l'arribada de vi, sobretot, oli, ceràmiques i objectes de luxe, la presència de magistrats, soldats, publicans i el fet que el port d'Empúries esdevinguí un dels punts claus del comerç amb la península itàlica, facilitarà el contacte entre dos mons, dues cultures que coexisteixen i que, cada cop més, s'interrelacionen. En aquests anys la vella fundació focea d'*Emporion* viurà una etapa esplèndida i de gran riquesa com palesen les grans obres públiques d'embelliment del centre cívic o l'eixample meridional de la ciutat que a més haurà estat dotada d'un territori, per part de Roma, entre el qual cal comptar l'antiga *Rhode*. Excepte alguns casos concrets com Ullastret, que pel fet d'haver encapçalat la revolta fou castigada, la major part dels poblats ibèrics continuen habitats i hom detecta, al camp, l'existència d'unitats d'explotació molt senzilles però de gran interès.

No serà fins a finals del segle II aC que Roma començarà una política d'extensió de la ciutadania romana fora d'Itàlia, com a mínim, no a comunitats senceres, o bé amb la creació de colònies de ciutadans romans. A inicis del segle I aC és quan la situació fa un tomb important i s'obre les portes a l'arribada massiva d'itàlics: la conquesta i dominació del territori de la Narbonense i la fundació de *Narbo Martius*, el 118 aC, que permetia l'enllaç terrestre entre Itàlia i Hispània; a Itàlia, la crisi agrària i l'esclat de la guerra social, de les quals hem parlat anteriorment; i, finalment, la mateixa península Ibèrica com a escenari de les guerres sertorianes primer (82-72 aC) i civils després (49-44 aC) seran factors que facilitaran els moviments de població.

L'amplitud de l'emigració itàlica a Hispània és un dels temes més treballats i controvertits de la historiografia romana provincial, i cal vincular-lo a la qüestió de les primeres fundacions peninsulars. És per això que, coneixent l'àmplia bibliografia existent, tractarem el tema de la forma més breu possible i emfatitzant només els punts que ens semblen més destacats. En el marc d'aquesta primera colonització romana republicana cal distingir: el veterans, militars llicenciats després del servei; una «colonització difusa» d'emigrants itàlics i comerciants. La motivació principal seria la inestable situació militar a la Península, la qual cosa exigiria una presència constant de nombrosos contingents militars, acompanyats per un bon nombre de població civil dedicada a l'abastament de les tropes i a la comercialització del botí; molts soldats acabaven per establir-se a la província on havien militat i hi havien creat amistats o família, després d'un llarg servei. Per altra banda, en un primer moment hi havia la riquesa minera del sud i l'est peninsular, la seva explotació, concedida per l'Estat, hauria servit per atreure una important migració privada que buscava un enriquiment ràpid.

Altres postures han defensat l'existència d'un important procés de colonització privat de les valls de l'Ebre i del Guadalquivir ja des del segle II aC. L'assentament de Metel a les Balears amb les fundacions de *Palma* i *Pollentia* i la important participació dels residents itàlics d'Hispània durant el desenvolupament que hi va tenir la guerra entre Pompeu i Cèsar han estat arguments per evidenciar la primerenca existència de nuclis de nombrosa població itàlica. En general, s'admet que la presència de contingents militars, juntament amb una bona participació d'elements itàlics com auxiliars, portaria a l'assentament dels soldats una vegada

Estampilla QVIETI
sobre fragment de totxo
trobat a Empúries

llicenciats, també l'arribada de *redemptores* (empresaris), *mercatores* (comerciants), *mangones* (mercadors d'esclaus) que confirmaria l'atracció de determinats grups socials dedicats a la gestió de la conquesta i serien elements que farien ressaltar la importància de l'emigració privada a Hispània en el segle II aC. Tot i això, es creu també en una emigració civil que busca la participació en l'explotació dels recursos econòmics de la Península; en aquest sentit, els documents privilegien la Bètica per sobre de la Citerior i la Lusitània, sobretot per l'època anterior a la tripartició provincial.

Per altra banda, també hi ha autors que no creuen en l'existència d'una emigració privada important cap a les províncies hispanes en el segle II aC i que la emigració itàlica anterior a Cèsar estaria formada només per un petit nombre de comerciants i soldats assentats després del seu llicenciament.

Malgrat tots els arguments que hem comentat fins ara, la forta colonització civil, que arrossegà l'emigració itàlica durant la República, degué estar motivada principalment per la possibilitat d'una colonització agrària. A aquesta hem de sumar l'assentament dels soldats, sobretot d'origen itàlic, com a colons, una vegada llicenciats, com a conseqüència de

la presència continuada de nombroses forces militars al territori. La relació directa causa / efecte de la colonització agrària a la Tarraconense, amb la crisi del camperolat lliure i la formació dels grans latifundis a Itàlia sembla ben clara. La força d'un episodi com el de Sertori dóna arguments per a defensar la profunda romanització de la província ibèrica en el segle II aC ; encara que també seria possible que fos justament amb les guerres civils que s'ha de situar l'emigració no controlada i que respongué a motius polítics.

No deixa de ser sorprenent que mentre l'oligarquia senatorial s'oposava taxativament a la creació de nuclis d'assentament colonials a Itàlia mateix durant la segona meitat del segle II, ho permetia i fins i tot ho impulsava a Hispània. Malgrat això, que existís aquesta pràctica abans de la guerra social no vol pas dir que fos molt comuna ni generalitzada. En l'àmbit peninsular no es pot parlar d'una autèntica política planificada de creació de colònies romanes i de l'extensió de la ciutadania romana a ciutats indígenes fins a l'època de Cèsar. El dictador fou l'autèntic impulsor d'aquest fenomen sobretot a la Ulterior, i amb la figura del seu continuador, August, es féu extensible també a la Citerior. El moviment de romanització per la multiplicació de les comunitats romanes, que estava ja preparat per Pompeu, s'accelerà en temps de Cèsar. Els seus hereus, Lèpid i August executaren el seu programa de tal manera que és difícil de distingir entre els projectes realitzats per Cèsar i els dels seus successors, que defineix com «cesarianes» les colònies que haurien estat previstes sense haver tingut temps d'establir-les, abans que August personalitzés amb la seva figura aquestes iniciatives. Els mòbils de Cèsar devien ser diversos, però el més clar i urgent seria el de recompensar els veterans i guanyar per al seu

bàndol una Península en la qual Pompeu havia creat una clientela molt important.

Com a conclusió del que hem exposat anteriorment, probablement no seria lícit de concloure que Roma va dirigir una política d'emigració en massa, sinó admetre que va deixar fer un moviment espontani d'emigració de gran volum provocat per l'atracció de la *pecunia*. Serà a petició pròpia del dictador que es va poder produir, durant la segona meitat del segle I aC, una colonització majoritàriament civil i que va beneficiar els proletaris de la mateixa Roma. Cèsar va adquirir el dret de vendre, atorgar o parcel·lar les propietats dels seus enemics. Els seus partidaris esperaven accedir a les riqueses, a la bona posició social i al poder, tal com féu Sul·la amb els seus. La terra fou confiscada per a les seves colònies de veterans a Itàlia i a fora. La inexistència d'*ager publicus* a la Península itàlica, del qual s'havien d'extreure lots per al repartiment de propietat, era un dels grans problemes amb què havien topat els programes dels reformadors agraris. El recurs a l'expropiació per la força de les terres als propietaris anteriors, fou un dels sistemes al qual es veieren obligats alguns comandants per tal de gratificar els serveis dels soldats que havien servit en l'exèrcit. Cèsar probablement hauria fet el mateix si no hagués disposat de gran llibertat en matèria colonitzadora. Aquesta serà l'originalitat de la seva política: va poder oferir terres en l'àmbit extraitàlic als seus veterans i als partidaris del seu bàndol i, per altra banda, no trencar l'estratègia de conciliació política que havia abocat a una llarga etapa de conflictivitat civil. Però, no només els veterans eren afectes a la seva causa, gràcies als seus mandats en províncies, es guanyava la fidelitat i el seguiment a la seva persona de pobles i regions senceres, províncies i nacions; per dir-ho amb tot el sentit llatí del mot, creava «clientela».

Pompeu ja fou un bon exemple d'aquesta pràctica. El dictador no va aplicar el seu programa de la mateixa forma a totes les províncies; Hispània era una de les que oferia millors condicions per diverses raons: una antiga tradició colonitzadora; la disponibilitat de grans superfícies de terra que passaven a formar part de l'*ager publicus* i repartides, ja fos per conquesta, ja fos contra comunitats indígenes favorables a la causa pompeiana; a més a més, disposaven d'una bona comunicació amb Itàlia. Juntament amb la creació de colònies i la reconversió en municipis romans d'algunes comunitats indígenes que havien recolzat Cèsar durant la guerra civil i que presentaven un avançat nivell de romanització i d'administració intern, també es concedí el dret llatí a altres ciutats que surten citades a la relació de Plini. Sembla clar que amb tot això s'intenta aplicar el mateix sistema d'organització que el de la Itàlia anterior a la guerra social, amb una gradació d'estatuts per a les diferents comunitats, des de les simples ciutats peregrines fins als nuclis més privilegiats per la concessió del *ius latii* i especialment per la creació dels nous municipis i colònies romanes, entorn dels quals s'edificaria l'administració provincial d'època imperial.

Un tomb definitiu tindrà lloc en el nostre territori a inicis del segle I aC amb la creació d'una gran ciutat regular de tipus itàlic, al turó occidental d'Empúries, dotada de tot allò necessari i que comporta la presència de colons, els quals iniciaran l'explotació del territori de la manera que els era pròpia introduint nous conreus, noves tècniques d'explotació, nous sistemes d'emmagatzematge, noves formes de construir, en darrera instància, solucions noves o millors a les antigues. La ciutat romana d'Empúries és la primera, seguida immediatament per *Gerunda* i *Blanda*, intensificant-se la «italianització» del camp. Aquest

gir, importantíssim, es complementa amb la crisi dels *oppida* ibèrics, la major part dels quals davallen fins a desaparèixer i la població s'assenta al camp o als nous nuclis urbans. Aquest procés, les raons del qual són enormement complexes, es veurà accelerat per les guerres civils i per l'acció intel·ligent de personalitats com Sertori, Pompeu o Juli Cèsar, alguns dels principals protagonistes d'aquesta etapa. En aquest context, es produeix un canvi molt important en l'agricultura durant el segle I aC, ja que va suposar un gir en la orientació de la producció. La decisió fou important, puix que va comportar una especialització basada en el domini abassegador de la vinya. Podem suposar que com més gran era la propietat més marge tenia per a aquesta especialització, ja que en les petites propietats no s'oblidà mai la diversificació de conreus. A les comarques litorals de la Tarraconense, la vinya va ocupar zones destinades a altres conreus i terres poc aptes també es devien aprofitar. La millor evidència la constitueix el llarg rosari de centres d'elaboració de vi i de bòbiles —dedicades a fabricar els envasos per a transportar el vi—, que es varen instal·lar a la línia de la costa, en petites cales, en ports naturals, en les desembocadures de rius i rieres, amb bona sortida al mar, que era l'únic mitjà viable per al transport comercial a l'Antiguitat.

Mentre fins a la fi de la República el litoral català fou una terra en procés de romanització, les importacions de vi italià monopolitzaven el comerç. Posteriorment, la integració com a nova província en el sistema expansionista romà va fer que durant la primera meitat del segle I aC es donessin les condicions per a començar a desenvolupar una viticultura pròpia. Però va ser sobretot amb Cèsar i el període triumviral que es donà un tomb definitiu a la nostra zona. La política del dictador va motivar l'assentament de veterans

que va suposar la refundació de diverses ciutats (Empúries, Narbona, Arles, etc.), una reorganització de l'espai amb nous cadastres sobre l'*ager publicus*, àmplies confiscacions i la creació de grans propietats amb la participació de l'aristocràcia i de diverses burgesies municipals.

Durant el principat d'Octavi August, es consuma la integració total d'aquest territori a l'estructura romana, el procés es consolida i s'accelera amb la creació del *municipium Emporiae*, de dret romà, que comporta la desaparició de la *polis* grega, la dotació a *Gerunda* del dret llatí, la desaparició d'establiments rurals de tipus indígena i l'eclosió de la major part de *villae* documentades en aquesta regió. En aquests mateixos anys, al voltant del canvi d'Era, la situació ha canviat i la *Tarraconensis* deixa de ser un centre consumidor i comença a produir en grans quantitats i a exportar vi. És precisament amb August que trobem tota una sèrie de personatges ben coneguts, personatges que disposen d'informació privilegiada, personatges del cercle del poder, que tenen indicadors prou fiables per a convertir la Tarraconense en una província per invertir i fer rendir les seves fortunes. Els aspectes econòmics i comercials que es deriven de l'exportació de vi en àmfores procedent d'aquesta zona han estat àmpliament estudiats i caracteritzats. El personatge documentat a Llafranc encaixa perfectament en aquesta dinàmica i té la virtut de reforçar, amb un element concret, la importància d'aquest fenomen econòmic.

És en aquest context que hem de situar *Veiento*, el nostre personatge narbonès, segurament propietari de terres que produïen la vinya en el rerepaís de Llafranc i de la instal·lació de premsat, així com de la bòbila. Al seu costat, en altres zones de la costa catalana, al Maresme o al camp de Tarragona, trobem altres personatges o famílies itàliques, de gran pes polític i

econòmic durant el Principat d'August, que també inverteixen a la Tarraconense i participen en el mateix negoci: *Caius Iunius*, *Caius Mucius*, *Caius Antestius*, possiblement cònsol del 30 aC i amb càrrec a la Citerior, *Marcus Porcius*, present a l'entorn de Badalona o *Cnaeus Cornelius Lentulus*, cònsol l'any 14 aC i molts altres càrrecs, que signava les àmfores amb uns segells on figurava la seva condició d'Augur. Coneixem tots aquests personatges perquè les àmfores que es fabricaven a les bòbiles i servien per a transportar vi produït a la costa duïen impresos segells amb els seus noms. Les àmfores pròpies d'aquest moment que podem situar en època augustal són els tipus Tarraconense 1 i sobretot Pascual 1.

La importància de cada zona en el conjunt de la Tarraconense, tot i que pot quedar parcialment desvirtuat per l'estat actual de la investigació, sembla clara al respecte. La part central de la costa catalana, i en concret la zona laietana, hauria estat el punt inicial, tant per concentració de tallers com per la seva primerenca activitat –recordem que és aquí on es comencen a fabricar les imitacions tarraconenses de la Dressel 1 ja en el segon quart del segle I aC. El camp de Tarragona és de ben segur l'espai que en el futur haurà d'oferir més novetats al respecte. Pel que fa a la zona gironina, malgrat les dificultats que representa el boom turístic dels anys 60 sobre la Costa Brava, cada vegada hi ha un coneixement més aprofundit dels tallers que inicien la seva activitat en aquest context. A la zona que ens ocupa trobem tallers actius a més de Llafranc, a Palamós, a Platja d'Aro, a s'Agaró, a Calonge, a Tossa de Mar, a Lloret de Mar i, lligant amb el Maresme, a Malgrat. La diferència essencial respecte la laietana és, ara per ara, que l'àrea gironina s'incorpora més tard a la producció excedentària de vi destinat a l'exportació. Aquí hem de parlar d'un inici amb August, entre el

Joaquim Tremolada

Vista de la badia de Llafranc
des del sector de la premsa

30-20 aC, que durarà, de forma plenament activa, fins a finals del segle I dC. Els primers envasos per al vi que es fabriquen són les àmfores Tarraconense 1; Pascual 1, que esdevindrà el tipus dominant; en menor proporció la Oberaden 74. Per al transport de les conserves de peix s'imiten les àmfores de la Bètica, conegudes com Dressel 7-11.

En els primers decennis del segle I dC es concreta el canvi d'envàs i es passa de l'àmfora Pascual 1 a la Dressel 2-4, tal com anys abans havia succeït a Itàlia. Durant els regnats juliclaudis i flavis la venda de vi català esdevé un factor econòmic de primer ordre dins la política provincial de l'imperi romà. Lligat als canvis en la seva difusió que hem comentat abans, el vi de la Tarraconense serà un producte corrent als *termopolia* de Roma i de les ciutats centreatlàniques; s'arriben a concebre sistemes de transport més rendibles, com ara vaixells cisterna dotats de *dolia* per vendre el vi a dojo. Cal tenir present també que en aquest segle la zona productora de vi s'havia allargat des de la *Narbonensis* fins a la costa d'Alacant.

Al costat d'altres productes de baix consum, trobem, en el moment que estem tractant, el vi com a gran mercaderia que coneix una distribució. De vi sempre se n'ha elaborat, però hi ha hagut diverses qualitats i també quantitats de vins. A la part més baixa de la jerarquia hi havia els vins rústics, destinats a l'autosuficiència i als mercats modestos; seguien els vins de segona classe, tractats per a poder-los conservar; finalment, els vins de primera qualitat, sense tractar i molt envellits. El primer és un producte de gran constància i regularitat que sempre ha estat present, és un vi de llarga durada. Els vins de qualitat mitjana, quantiosos, amb una gran difusió són els que tindran una major significació a partir del Principat d'August i gaudiran d'una gran rellevància econòmica, tenen una durada molt curta en el temps i serà, per les seves característiques, una de les grans originalitats de l'època romana. El vi català s'ha de situar en aquesta qualitat. La tercera categoria és un producte de luxe, fet amb molt d'art, de gran prestigi social, que satisfia la demanda dels estrats socials més alts, restringit, per tant, a l'ús de les elits, també produït en menors quantitats i, com a tal, econòmicament menys rellevant. En aquesta categoria hem de situar el vi de Falern, sobretot el de l'anyada d'Opimi que, com descriu un passatge de *El Satiricó*, es portava en àmfores de vidre precintades. Molts dels vins grecs, com el que es produïa a l'illa de Rhodes, que eren considerats de bona qualitat i consumits regularment des d'època republicana, devien preocupar menys als fabricants romans que els vins més mediocres i quantiosos, produïts a la *Tarraconensis*, que varen envair el mercat.

A finals del segle I, durant el regnat de Domicià es produeix un canvi important, ja que es detecta el final de molts tallers. Els motius són complexos, però sembla que hi jugarien diversos factors: una reconversió agrícola del territori cap a un conreu cerealístic, motivada segurament per la competència del vi del sud de la Gàl·lia i les mesures proteccionistes que es dicten des de la mateixa Roma per a defensar la vinya itàlica. En efecte, la promulgació del conegut edicte de Domicià, molt debatuda pels historiadors, marcaria una política intervencionista enfront la concurrència comercial que dominava els ritmes econòmics i les relacions interprovincials.

Sigui com sigui, el cert és que a partir de finals del segle I dC es detecta l'abandonament de centres molt actius fins llavors, com seria l'exemple proper i ben conegut de Fenals, a Lloret de Mar. A Llafranc, en canvi, es detecta continuïtat i adaptació als nous temps. A partir d'aquest moment, es produirà un altre tipus d'àmfora, la G.4, que segueix un model generat a la zona narbonesa, dotat de base plana i cos globular, que se seguirà fabricant fins a la fi del segle III, per bé que el volum d'exportació no és ni de bon tros comparable amb la primera centúria d'activitat.

Per altra banda, l'etapa que s'inicia amb el baix imperi representa un canvi substancial respecte al centre de gravetat econòmic de l'imperi que es desplaça decididament al nord d'Àfrica, on la producció de vi i oli de les províncies que ocupen aquest territori alimentaran els circuits comercials. El vi català que es continuarà produint, però combinat amb una agricultura que es reparteix amb el cereal i l'oli, segurament es destina a satisfer un mercat interior.

La darrera etapa de vida de l'establiment romà

L'etapa del Baix Imperi romà és menys coneguda. El caràcter del centre seria diferent de l'etapa anterior, tractant-se possiblement d'una comunitat agrícola ben instal·lada. És d'aquesta època que daten la major part de les sepultures conegudes.

L'època del Baix Imperi romà, que comprèn els segles III i IV dC és coneguda de forma molt parcial, pel fet que les excavacions recents han descobert poques vegades nivells intactes d'aquest període. En efecte, les primeres cases d'estiueig, construïdes a finals del segle XIX i a principis del segle XX, es van superposar a l'establiment romà, destruïnt en la majoria dels casos la darrera fase d'ocupació antiga. A excepció del solar del carrer de Llevant núm. 8, que corresponia a un patí, i d'una part del solar veí, a la cantonada amb el carrer de Monturiol, tots els altres terrenys excavats no conservaven vestigis d'aquesta fase tardana.

D'un interès particular són les descripcions fetes a finals del segle XIX de les restes visibles a Llafranc, ja que s'han d'ubicar en un moment en què el lloc comença just a

urbanitzar-se. Les restes descrites, pel fet de ser les més superficials, correspondrien a la darrera etapa d'ocupació de l'assentament antic. En aquestes descripcions es ressalta la presència abundant de mosaics, de restes arquitectòniques i d'estructures pertanyents a cases romanes. Aquests edificis, de caràcter luxós, documenten un canvi estructural de l'establiment romà.

A partir del segle II dC s'observa l'inici d'una sèrie de reformes que prioritzaran la construcció domèstica en detriment de les àrees de treball. Aquestes reformes es fan paleses a la banda sud-est de l'eixample, on les zones de treball d'èpoques anteriors es veuen substituïdes per restes de caràcter residencial. Les característiques constructives i el material arqueològic descobert confirmen el canvi de funcionalitat de l'indret. S'han pogut excavar tot un seguit d'estructures que corresponen a

Àmfora lusitana, segles IV-V dC

restes d'habitacions que haurien estat en funcionament fins a finals del segle IV o inicis del segle V.

Si bé les instal·lacions vinícoles haurien deixat de funcionar entre finals del segle I i el segle II dC, la terrisseria continuà en activitat fins a un moment avançat del segle III. Les produccions d'aquesta fase serien la ceràmica comuna, els materials de construcció i les àmfores del tipus G.4. La producció d'àmfores sembla documentar una producció vitícola encara important en el rerepaís de Llafranc, si bé el volum de producció seria ja molt més reduït.

És conegut que durant el Baix Imperi es va produir un canvi en el model econòmic, al disminuir l'activitat comercial i produir-se una ruralització de l'economia. Llafranc deuria quedar afectada sens dubte per aquest corrent general, però continuà pervivint com a nucli de població i, possiblement, si atenem les poques descobertes, albergant la presència d'un cert nombre de persones benestants que podrien gaudir de productes arribats a través del comerç.

El canvi econòmic que degué representar la desaparició de l'activitat terrissera obligava a adaptar-se a una nova realitat que permetés continuar sostenint una població que en temps anteriors havia participat activament en el desenvolupament de l'establiment. A manca de més dades, creiem doncs que Llafranc degué orientar els nous temps cap a una producció agrícola que almenys li permetés autoabastir-se. Cal senyalar que les nombroses unitats agrícoles situades a pocs quilòmetres de Llafranc, que de ben segur l'haurien aprovisionat, van desaparèixer en decaure l'activitat d'exportació de vi. Potser, com en altres llocs, l'ocupació rural hauria canviat de caràcter en operar-se un fenomen de concentració de terres per part d'uns pocs

propietaris, els quals devien residir a Llafranc.

Gràcies al material arqueològic recuperat sabem que a Llafranc, durant el Baix Imperi, arribaven materials procedents del nord d'Àfrica, zona que va conèixer un gran desenvolupament econòmic i comercial durant aquest període. Així ho corrobora el nombre elevat de fragments de ceràmica del tipus *terra sigillata* Clara o Africana D recuperats durant l'excavació efectuada en el carrer de Llevant núm. 8.

Cal mencionar igualment la presència d'una àmfora sencera, recuperada per Eusebi Fina a finals del segle XIX, que correspon al tipus Almagro 50 / Keay 16B-C, de producció lusitana. Aquest tipus amfòric es caracteritza per tenir un perfil cilíndric o lleugerament piriforme, coll exvasat i vora engruixida de secció triangular. Les nanses són de secció ovalada i la seva unió sobre la vora és molt característica. La composició de la pasta presenta un aspecte groller tot i que la superfície externa està recoberta per una engalba. La zona de producció és ben coneguda i es concentra a la Lusitània, a l'Algarve i a les valls del Sado i del Tajo. Sobre el contingut, hi ha consens a considerar que transportava salaons. La cronologia de la seva difusió ocupa àmpliament el segle IV i continua durant el segle V.

J. Pella i Forgas, en descriure les restes romanes de Llafranc, fa referència a la troballa abundant de monedes pertanyents als darrers emperadors romans. Una certa quantitat de monedes d'aquesta època foren descobertes a l'interior d'una casa excavada parcialment al carrer de Llevant, amb una cronologia del segle IV dC. Aquest numerari, conjuntament als materials d'importació, permet intuir la vitalitat que tindria encara aquest centre romà.

Fons Documentals

— Arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona

— Fons Comissió de Monuments de Girona

- Llibre d'Actes 1866-1885: sessió 3 d'octubre de 1878, full 383 verso-384
- Expedients generals 9/48 (3, 9 i 29 d'octubre de 1878)

— Fitxes Magatzem: fitxa 29 d'octubre de 1879, fragment de mosaic de Llafranc donat per F. J. Rosés

— Fons Miquel Oliva i Prat, Llafranc

- Fitxa primeres notícies sobre Llafranc (dades publicades al Boletín de la Real Academia de la Historia, vol. I, 1877-1878; J. Pella i Forgas, Historia del Ampurdán, 1883; J. Botet i Sisó, dins Geografia General de Catalunya dirigida per E. Carreras i Candi, 1911; Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, 1913-1914)
- Nota manuscrita 1951: necròpolis junt església Llafranc (referència d'un paleta de Mas Castell)
- Carta de M. A. Pélaury (carta remitada per J. Marcet Riba de Barcelona a M. Oliva), Ref. 1954: «Relación sobre el hallazgo de una tumba en Llafranch»
- Nota manuscrita no datada: troballa àmfores a Llafranc (notícia Sr. Masramon)
- Nota manuscrita no datada: troballa d'una moneda romana a Llafranc (notícia Sr. Costabella)
- Nota manuscrita no datada: troballa àmfores romanes tipus Dressel 1 i 2 a Llafranc
- Nota manuscrita no datada: troballa de quatre àmfores a Llafranc

(notícia Sr. Serra de la Caixa); ja fa anys, troballa sepultures amb arracades

— Arxiu Municipal de Palafrugell

— Còpia del Llibre de Privilegis de la vila de Palafrugell (Barcelona, Biblioteca Central, Ms. 935): fol. 50, 1597, Llicència concedida a la vila de Palafrugell per a edificar una torre entre els ports de Calella i Llafranc

— Còpia d'un document de la Biblioteca del Palau Reial, Madrid: document del 17 abril 1790, signat per Joachin Vergonyós (notario y escrivano real y público de la villa de Palafrugell) i redactat amb motiu de la visita que féu a Catalunya Ricardo de Zamora

— Fons Ajuntament de Palafrugell

- Correspondència agost-octubre de 1897: Carta de la Comisión de Monumentos de la Provincia de Gerona, 21 d'agost de 1897
- Manuals d'Acords, Actes del ple, anys 1894-1900
- Plans parcials d'ordenació, Llafranc 1876-1932
- Amillament 1863 (I.3.3.2/1)

— Hemeroteca

- *El Palafrugellense*
 - 27 d'agost de 1882
 - 3 de setembre de 1882
 - 1 d'octubre de 1882
- *El Distrito*
 - 18 d'abril de 1897
 - 15 d'agost de 1897
 - 26 de setembre de 1897
- *Baix Empordà*
 - desembre de 1913
 - gener de 1914

Glossari

Ager Publicus: Conjunt de terres conquerides o confiscades i sota el domini de l'Estat romà. Aquestes terres podien ésser assignades als colons, llogades, cedides o posades en venda.

Aljub: Dipòsit de forma rectangular de poca fondària i tallat a la roca o fet d'obra, utilitzat per contenir líquids o bé, en el marc d'una terrisseria, per a la preparació de l'argila.

Alt Imperi: Període històric que va del canvi d'era fins a la primera meitat del segle III dC. L'Imperi romà és dirigit per les dinasties dels Juli-Claudis, Flavis, Antonins i Sever.

Baix Imperi: Període històric que comprèn els segles III i IV dC. Etapa de l'Anarquia Militar i dels emperadors iliris que s'estén fins a la divisió de l'Imperi romà entre els fills de Teodosi.

Ceràmica Campaniana: Vaixel·la de taula de vernís negre que es va fabricar al sud d'Itàlia des de finals del segle III fins a mitjan segle I aC. La seva arribada a la península Ibèrica coincideix amb la conquesta i romanització de les províncies hispanes.

Ceràmica terra sigillata: Tipus de vaixel·la romana de taula recoberta d'un vernís vermellós, pot ésser decorada amb figures en relleu. Pren el nom del segell que acostu-

maven a posar els terrissaires que les fabricaven. El tipus més antic és la sigil·lata aretina o itàlica (originària d'Arezzo, Itàlia, però produïda en molts altres tallers), produïda entre el segle I aC i la primera meitat del segle I dC. A la Gàl·lia es va fabricar, durant l'Alt Imperi, el tipus sigil·lata sudgàl·lica, que va tenir una gran difusió a la Tarraconense. El tipus sigil·lata hispànica es va produir entre els segles I i III dC, i el tipus Clara o Africana del segle I fins a l'Antiguitat tardana.

Cognomen: Tercer nom d'un ciutadà romà que servia per indicar la branca de la família a la qual pertanyia o algun atribut personal.

Cursus honorum: Conjunt de càrrecs que configuraven una carrera política i militar.

Derelict: Restes d'un naufragi, d'un vaixell enfonsat.

Dolium: Recipient de terrissa de grans dimensions, emprat com a contenidor de cereals o de vi.

Engraellat: Part d'un forn romà de ceràmica. Plataforma de gruix variable que separa el *prae-furnium* i la cambra baixa d'un forn de la cambra alta o *laboratorium*. Els elements més característics són les conduccions o forats, normalment alineats formant filades, a través dels quals penetra la calor al laboratori.

Època Ibèrica: Període que abraça del segle VI aC fins a la

Bibliografia

AAVV 1913-1914: *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, MCMXIII-XIV, any V, part II, Barcelona, p. 861.

AAVV 1877-1878: *Boletín de la Real Academia de la Historia*, vol. I, Madrid, p. 204.

AAVV 1882: *Notícies*, *Revista de Girona*, vol. VI, Girona, p. 291.

AAVV 1884: *Notícies*, *Revista de Girona*, vol. VIII, Girona, p. 320.

AAVV 1987: El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç, I Col·loqui d'Arqueologia Romana, *Monografies Badalonines*, 9, Museu de Badalona.

AAVV 1998: El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç, II Col·loqui d'Arqueologia Romana, *Monografies Badalonines*, 14, Museu de Badalona.

ADAM, J.-P. 1996: *La construcción romana. Materiales y técnicas*, León.

ALSINA I BOFILL, J. 1984: "L'aportació cultural de les comarques", *Estudis sobre Temes del Baix Empordà*, 3, Girona, p. V-VI.

ALTURO, J. 1985: *L'arxiu antic de Santa Anna de Barcelona del 942 al 1200. Aproximació histórico-lingüística*, 3 volums, Barcelona.

ARQUEOCIENCIA 1997: *El jaciment romà d'El Moré (Sant Pol de Mar, Maresme)*, Barcelona.

AUSONI 1928: *Epistularium Liber*, col·lecció Bernat Metge, vol. II, Barcelona.

BADIA I HOMS, J. 1966: "Anforas romanas de Llafranc", *Revista de Palafrugell*, p. 6-7.

BADIA I HOMS, J. 1966: "Hallazgo de ánforas romanas en Llafranc (Gerona)", *Ampurias*, XXVIII, Barcelona, p. 265-266.

BADIA I HOMS, J. 1970: "Notícia sobre alguns jaciments arqueològics d'època romana a Palafrugell", *Revista de Palafrugell*, gener, p. 9-10.

BADIA I HOMS, J. 1984: "Una peça singular d'època romana trobada a Llafranc", *Estudis sobre Temes del Baix Empordà*, 3, Girona, p. 1-10.

BALIL, A. 1971: Llafranch, dins *Mosaicos romanos de Hispania Citerior*, I-Conventus Tarraconensis, fasc. 1: Ager Emporitanus et Gerundensis, Santiago de Compostela, p. 20.

BARBAZA, Y. 1988: *El paisatge humà de la Costa Brava*, 2 volums, Barcelona.

BARTI, A.; PLANA R. 1989: Noves aportacions a l'estudi del jaciment romà de Llafranc, *Cypsela*, VII, Girona, p. 137-146.

BARTI, A.; Plana, R. 1989: "Sant Sebastià i Llafranc: dos exemples del poblament antic al terme de Palafrugell", *Palacio Frugelli Miscel·lània*, Palafrugell, p. 36-44.

BARTI, A.; PLANA, R. 1989: "Un modelo de romanización en el litoral gerundense", *Studia Historica*, Historia Antigua, Salamanca, vol. VII, p. 11-28.

BARTI, A.; PLANA, R. 1993: "La terrisseria d'època romana de Llafranc (Palafrugell, Girona)", *Cypsela*, X, Girona, p. 87-99.

BLANCH I ILLA, N. 1865: "Crónica de la Provincia de Gerona", dins *Crónica General de España* dirigida per C. Rosell, Madrid.

BOTET I SISO, J. 1911: "Provincia de Gerona", dins *Geografia General de Catalunya* dirigida per F. Carreras i Candi, Barcelona.

BRUN, J.-P.; LAUBENHEIMER, F. EDITORS 2001: "La viticulture en Gaule", *Gallia*, 58, p. 1-260.

- BURCH, J.; NOLLA, J.M.; PALAHI, LL.; ROJAS, A.; SAGRERA, J. 2000: "Poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà). Campanyes 1998-1999", *Cinques Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, p. 92-95.
- BURCH, J.; ROJAS, A.; SAGRERA, J. 2003: "Noves aportacions per al coneixement del poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda (Llafranc, Palafrugell)", *Estudis del Baix Empordà*, 22, p. 9-54.
- BUXO, R.; TREMOLEDA, J. 2002: *La bòbila romana de Fenals (Lloret de Mar)*, Lloret de Mar.
- CAJA BRIASCO, M. J. 2000: "Intervenció en el barri de l'església de Llafranc", *V Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Olot, p. 157-160.
- CIL: *Corpus Inscriptionum Latinarum*, volum XII.
- CORTÉS Y LOPEZ, M. 1835: *Diccionario geográfico-Histórico de la España antigua*, vol. I, Madrid, p. 335.
- CHRISTOL, M. 2002: Narbonne: un autre emporion à la fin de l'époque républicaine et à l'époque augustéenne, a Ch. Müller i Cl. Hasenohr Ed., « Les Italiens dans le monde grec, IIe s. av. J-C Ier s. ap. J-C Circulation activités, intégration », *Bulletin de Correspondance Hellénique*, suppl. 41, p. 41-54.
- CHRISTOL, M.; FÉDIÈRE, G. 1999: La présence italienne dans l'arrière-pays de Narbonne: le dossier des *Usuleni*, *Dialogues d'Histoire Ancienne*, 25/1, p. 81-99.
- CHRISTOL, M.; PLANA, R. 1997: Els negociadores de Narbona i el vi català, *Faventia*, 19/2, Barcelona, p. 75-95.
- CHRISTOL, M.; PLANA, R. 1998: De la Catalogne à Narbonne: épigraphie amphorique et épigraphie lapidaire. Les affaires de Veiento, dins *Epigrafia Romana in Area Adriatica*, Actes de la IXe Rencontre franco-italienne sur l'épigraphie du monde romain, Macerata 1995, 1998, p. 273-302.
- ESPADALÉ, J.; ROCAS, X. 1989: "Noves aportacions al coneixement de l'ocupació del territori de Palafrugell en època romana", *Palacio Frugelli Miscel·lània*, Palafrugell, p. 64-77.
- ESPINALT Y GARCIA, Bernardo 1781: "Palafrugell", dins *Atlante Español, descripción general, geográfica, cronológica e histórica de España, por reynos y provincias*, Parte II, vol. V, Madrid, p. 277-284.
- ESTEBA, Q.; DEHESA, R. 2000: "Excavació d'un conjunt de sitges al far de Sant Sebastià (Palafrugell, Baix Empordà)", *Cinques Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, p. 106-107.
- ÉTIENNE, R.; MAYET, F. 2000: *Le vin hispanique*, París.
- FABRE, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. 1991: *Inscriptions Romaines de Catalogne*, III-Gérone, París, núm. 187.
- FINA I GIRBAU, E. 1898: "Descubriments arqueològics en la platja de Llafranch", *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica-Barcelonesa*, núm. 6, vol. I, gener-febrer, Barcelona, p. 475-480.
- FITA, F. 1906: "Dos lápidas visigóticas", *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XLVIII, Madrid, p. 56-62.
- FRAGINALS, C. 1900: "Excursió a Palafrugell, Palamós y Sant Feliu de Guíxols (1898)", *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, 63, abril 1900, p. 97-112.
- GAYRAUD, M. 1981: *Narbonne antique, des origines à la fin du IIIe siècle*, París.
- GOMEZ PALLARES, J. 2002: *Poesia epigràfica llatina als països catalans*, Barcelona, p. 39-41.
- Romanització. Contacte de les societats indígenes del litoral mediterrani de la península Ibèrica amb els fenicis i els grecs. La fase de l'Ibèric Ple, de finals del segle V a finals del segle III aC, correspon al gran desenvolupament de la cultura ibèrica, que inclou en realitat una gran diversitat de pobles. El poble que ocupava l'Empordà és conegut per les fonts escrites amb el nom d'*Indigetes*. La fase de l'Ibèric Tardà (segles II-I aC) coincidiria amb la conquesta romana i el procés de romanització de les societats locals.
- Estuc:** Pasta de calç o pols de marbre que s'utilitzava per allisar i decorar la part interior i exterior de les parets.
- Figlina:** Oficina de producció ceràmica.
- Fundus:** Terres que conformaven una finca rústica.
- Gàl·lia Narbonense:** Província romana que tenia com a capital la ciutat de Narbona (*Narbo Martius*, fundada entorn del 118 aC) i que comprenia gran part del territori del sud-est de França.
- Hispania:** Nom que els romans van donar a la península Ibèrica. L'any 197 aC, després de la segona guerra púnica, Hispania va quedar dividida en dues províncies: Citerior i Ulterior.
- Imbrex:** Teula corvada emprada pels romans per a la construcció de teulades.

Imperi romà: Període de la història de Roma que posa fi a la República. August, l'any 27 aC, crea un nou sistema de govern on tot el poder queda en mans de l'emperador. L'Imperi romà es divideix tradicionalment en dues etapes: Alt i Baix Imperi.

Indigetes / Indiketes: Tribu o poble iber que ocupà les terres situades entre les Alberes i el riu Tordera.

Ingenu : Home que gaudia del dret de ciutadania romana.

Ius Latii: Dret llatí.

Lacus: Dipòsit per recollir el vi després de la premsada i on tenia lloc la primera fermentació.

Laboratorium: Part d'un forn romà de ceràmica. Cambra de cocció o laboratori que correspon a la part alta del forn. Aquesta cambra, coberta amb volta, contenia la càrrega per la cocció.

Llibert: Esclau alliberat que estava sota la protecció d'un patró, normalment el seu amo anterior. La condició de llibert només ateny a una generació, ja que els seus descendents eren homes lliures.

Nomen: Segon nom d'un ciutadà romà que servia per indicar la gens o el clan al qual pertanyia.

Opus signinum: Paviment impermeable construït amb una barreja de calç, sorra i fragments de terrissa.

GONZALEZ HURTEBISE, E. 1905: *Bosquejo histórico de la villa de San Feliu de Guíxols*, Girona.

HGL: *Histoire Générale de Languedoc*, XV (*Recueil des inscriptions antiques de la province de Languedoc*, preparat per E. Barry i E. Germer-Durand, i publicat per A. Lebègue, E. Germer-Durand i A. Allmer), Tolosa.

LORINCZ, B. 1999: *Onomasticon provinciarum Europae latinarum*, vol. II, Viena, p. 213.

LLINÀS, J. 1994: "Intervenció d'urgència al poblat ibèric de Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà)", *II Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Torroella de Montgrí, p. 57-62.

LLINÀS, J. 1996: "Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell, Baix Empordà). Intervenció de 1994-1995", *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, p. 126-133.

LLINÀS, J. 1996: "Els segles II-I aC a Sant Sebastià de la Guarda (Palafrugell). Hàbitat, sitges i abandonament", *Homenatge a Lluís Esteva i Cruaños, Estudis Guixolencs*, II, Sant Feliu de Guíxols, p. 35-39.

LLINÀS, J. 1998: "L'excavació de l'any 1997 a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà)", *IV Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Figueres, p. 209-214.

LLINÀS, J.; MERINO, J. 2002: "Excavació arqueològica al c. Issac Peral cantonada c. Xàvega de Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà)", *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, p. 259-261.

LLINÀS, J.; SAGRERA, J. 1993: "Una construcció alt-imperial a Llafranc. Fases, estratigrafia i material", *Cypsela*, X, Girona, p. 105-127.

MADOZ, P. 1846-1850: "Llafranc", dins *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España*, Madrid, p. 477.

MARCA, P. DE 1688: *Marca Hispànica*, reedició Barcelona 1965.

MARQUÉS, J. M. 1977: "Descubrimientos arqueológicos en Palafrugell el año 1774", *Revista de Girona*, 78, p. 57-58.

MASDEU, J. F. 1797: *Historia crítica de España y de la cultura española*, vol. 17, Madrid.

MATAS, J.; PRAT, E.; VILA, P. (edició a cura de) 2002: *Les cartes de les famílies Roger i Rosés. Notícies de Palafrugell dels segles XVIII i XIX*, Arxiu Municipal de Palafrugell.

MERINO, J. 1996: "Intervenció d'urgència a Llafranc, xamfrà dels carrers Monturiol i Xàvega (Palafrugell, Baix Empordà)", *III Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, p. 188-195.

MIRO, J. 1988: *La producció de ánforas en Catalunya*, BAR International Series, 473, Oxford.

NOGUER, J.; ALCOBERRO, A. 1998: *Pirates, corsaris i torres de moros. Passat i present de les torres de Palafrugell i de Mont-ras*. *Quaderns de Palafrugell*, 6.

NOLLA, J. M.; CANES, J. M.; ROCAS, X. 1982: "Un forn romà de terrissa a Llafranc (Palafrugell, Baix Empordà). Excavacions de 1980-1981", *Ampurias*, 44, Barcelona, p. 147-183.

NOLLA, J. M.; CASAS, J. 1984: *Carta arqueològica de les comarques de Girona*, Girona.

NOLLA, J. M.; SOLIAS, J. M. 1984-1985: "L'àmfora Tarraconense 1. Característiques, procedència, àrees de producció, cronologia", *Boletín Arqueológico de Tarragona*, V, 6-7, p. 107-144.

- NOLLA, J. M. EDITOR 2002: *Pla de Palol. Un establiment romà de primer ordre a Platja d'Aro*, Castell-Platja d'Aro.
- OLIVA I PRAT, M. 1950: Museo Arqueológico de Gerona: Restos romanos del Museo, Sección lapidaria (instalaciones de 1948), *Memoria de los Museos arqueológicos Provinciales*, vol. IX-X, 1948-1949, Madrid, p. 74-88.
- OLIVA I PRAT, M. 1954: Actividades de la Comisaria Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona en 1954, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. IX, Girona, p. 271-326.
- OLIVA I PRAT, M. 1955: "La adquisición del «Puig de Sant Andreu» de Ullastret y los trabajos arqueológicos en la provincia en 1952", *Revista de Gerona*, 1, p. 83-92.
- PASCUAL, R. 1962: "Centros de producción y difusión geográfica de un tipo de ánfora", VII Congreso Nacional de Arqueología, Barcelona Saragossa, p. 334-345.
- PASCUAL, R. 1991: *Index d'estampilles sobre àmfores catalanes*, Barcelona.
- Pella i Forgas, J. 1883: *Historia del Ampurdán*, Barcelona.
- PERICOT, L.; OLIVA, M. 1951: "Actividades de la Comisaria Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona en 1951", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. VI, Girona, p. 359-361.
- PERICOT, L.; OLIVA, M. 1952: "Actividades de la Comisaria Provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona en 1952", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. VII, Girona, p. 355-364.
- PIERA TOSSETTI, V.; TORROELLA I PLAJA, M. 1881: *El santuario de Sant Sebastián*, Girona.
- PLA, J. 1966: *El Quadern Gris*, Obra Completa, vol. I, Barcelona.
- PLA, J. 1968: *El meu poble*, dins *El meu país*, Obra Completa, vol. VII, Barcelona.
- PLA, J. 1976: *La Costa Brava*, dins *Tres Guies*, Obra Completa, vol. XXX, Barcelona.
- PLA I CARGOL, J. 1948: "Comisión Provincial de Monumentos de Gerona, un siglo de actuación (Memoria)", *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. III, Girona, p. 145-192.
- REVILLA I CALVO, V. 1995: *Producción cerámica, viticultura y propiedad rural en Hispania Tarraconensis (siglos I a.C.-III d.C.)*, Cuadernos de Arqueología, 8, Barcelona.
- ROCAS, X.; ROQUÉ, C.; PALLI, LL. 2003: "Caracterització arqueològica i geològica de les produccions de rajoleria d'època romana de Llafranc (Baix Empordà)", *Estudis del Baix Empordà*, 22, p. 55-100.
- ROURA, G. 1989: "El Capbreu de Palafrugell de 1332", *L'Estoig*, 1, Palafrugell, p. 51-58.
- SCHULTEN, A.; PERICOT, LL. 1922: "Avieno Ora Maritima", *Fontes Hispaniae Antiquae*, Barcelona.
- TCHERNIA, A.; ZEVI, F. 1974: *Amphores vinaires de Campanie et de Tarraconaise à Ostie*, Recherches, p. 35-67.
- TORROELLA I PLAJA, M. 1892: *Breves observaciones a la historia del Ampurdán del señor Pella y Forgas*, Girona.
- TORROELLA I PLAJA, M. 1929: *Història de Palafrugell i la seva comarca*, Barcelona.
- TREMOLEDA I TRILLA, J. 1998: Publius Usulenus Veiento, un magistrat narbonès amb propietats al nord de la Tarraconense, XI Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, Puigcerdà, p. 231-241.
- TREMOLEDA I TRILLA, J. 2000: "Industria y artesanado cerámico de época
- Oppidum:** Nucli de població fortificat i enturonat propi dels pobles ibèrics.
- Pagus:** Circumscripció del territori d'una civitas o ciutat romana. Districte rural amb magistrats propis però dependents de la ciutat.
- Praefurnium:** Part d'un forn romà de ceràmica. Boca del forn o obertura baixa on es feia el foc. La combustió de la llenya produïa un corrent de calor que es canalitzava per un corredor i es feia dirigir vers la part superior del forn on hi havia dipositades les peces destinades a la cocció.
- Praenomen:** Primer nom d'un ciutadà romà.
- República romana:** Període de la història de Roma que comença l'any 509 i acaba el 27 aC amb el Principat d'August. L'Estat romà era dirigit pel Senat i per tota una sèrie de magistrats, entre ells dos cònsols, elegits anualment, que concentraven tot el poder executiu.
- Romanització:** Procés d'assimilació de les formes de vida romanes per part dels pobles indígenes. Entre el desembarcament de Gneu Escipió l'any 218 aC a Empúries amb motiu de la segona guerra púnica i el canvi d'era, els pobles ibèrics anaren perdent les seves particularitats a favor de la nova cultura romana.

Tarraconense: Nom amb què es designava també la província romana d'Hispania Citerior, creada per Roma l'any 197 aC. La ciutat de Tarragona, l'any 25 aC, va esdevenir *Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, essent districte judicial i capital de la província.

Tegula: Teula plana de forma rectangular emprada pels romans per a la construcció de teulades.

Tovot: Peça d'argila gruixuda fabricada amb fang sense coure i assecada al sol.

Untikesken: Paraula ibèrica que apareix sobre monedes encunyades a Empúries durant l'època republicana i que fa referència a la tribu ibèrica que

vivia en aquesta zona del nord-est català. El significat del nom és: «dels indigetes».

Vicus: Tipus de poblament intermedi entre la ciutat i les *villae* i cases de camp. Els *vici* estaven disseminats per tot el territori i constituïen centres secundaris de poblament. Aquest mot s'utilitza també en alguns casos per designar els barris de la ciutat.

Villa: Edifici rural articulat en tres parts: urbana, rústica i fructuària. La part urbana era reservada al propietari, la rústica als esclaus i treballadors, també als animals, i la fructuària era destinada a l'elaboració i la conservació dels productes del camp.

romana en el nordeste de Cataluña (época augustea y altoimperial)", *BAR International Series*, 835, Oxford.

TRIAS RUBIES, M.G. 1966: *Materiales arqueológicos de Llafranc (Gerona), Pyrenae*, 2, Barcelona, p. 93-121.

UNLAND, A. 1996: *Llafranc, entre la tradició i la modernitat, Quaderns de Palafrugell*, 4, Palafrugell.

VILLALBA I VARNEDA, P. 1986: *Ruf Fest Aviè, Periple (Ora Maritima)*, Fundació Bernat Metge, Barcelona.

VITRUBI, M. 1989: *De Architectura*, llibre VII, Barcelona.

VIVES, J. 1969: *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, 2a Edició, Barcelona, núm. 300.

[1] BUSQUETS, JOAN; MOLERO, JOSEP.
L'ensenyament a Palafrugell. 1993.

Història de les diferents institucions pedagògiques de la vila i dels seus protagonistes més destacats des del segle XVII fins als nostres dies, amb una especial atenció al marc econòmic i social de la vila i la seva incidència en l'ensenyament durant aquests anys.

[2] FEBRÉS, XAVIER
Grans hores de la Costa Brava.
Les finques d'Aiguablava, Cap Roig i Mas Juny. 1994.

Presentació d'exemples destacats del primer turisme cosmopolita en aquest sector de la Costa Brava: Bonaventura Sabater i Joan Ventosa a Aiguablava, el matrimoni Woevodsky a Cap Roig, Josep M. Sert i els Puig Palau al mas Juny.

[3] BAGUÉ, ENRIC
El Palafrugell popular.
Tavernes, cafès, fondes, hostals, casinos, colles i cinemes. 1995.

Estudi del Palafrugell popular al final del segle XIX i al començament del XX. És un record d'una manera de viure amb mancances materials, però plàcida i tranquil·la, on l'esbarjo col·lectiu era fonamental per a la vida del poble.

[4] UNLAND, ANNIE
Llafranc entre la tradició i la modernitat. 1996.

Visió històrica de Llafranc des de l'era Neolítica fins als nostres dies que inclou l'estudi demogràfic i urbanístic de la població actual i l'anàlisi de la seva capacitat per conservar l'originalitat i l'autenticitat en el moment dels grans moviments turístics del nostre segle.

[5] GRAU, DOLORS.

Els artesans de la imatge.

Fotografia i cinema amateur a Palafrugell (1860-1985). 1997.

Treball de recerca que reconstrueix la història dels pioners de la fotografia a Palafrugell des dels inicis de la nova professió de retratista fins als anys seixanta. A més, l'autora dedica un capítol a la recuperació de la història gràfica de la vila, i analitza les onze edicions del Concurs de Cinema Amateur de Palafrugell (1964-1985).

[6] NOGUER, JAUME; ALCOBERRO, AGUSTÍ.

Pirates, corsaris i torres de moros.

Passat i present de les torres de Palafrugell i de Mont-ras. 1998.

Inventari exhaustiu de les torres de moros i reconstrucció de la història de l'amenaça corsària al nostre litoral, particularment intensa del segle XIV al XVIII, i dels esforços de la gent d'aleshores per construir un sistema de defensa.

[7] XARGAY, XAVIER

Escriptors a Palafrugell o ruta planera

per les seves vides, obres i miracles, de 1880 a 1936. 1999.

Guia de viatge per la riquesa cultural de Palafrugell durant uns cinquanta anys: textos populars, casinos, ateneus, publicacions periòdiques, festes literàries, lectors i lletraferits. La guia és complementada amb una antologia de textos.

[8] MASSAGUER, SANTI

20 anys de democràcia a can Bech.

Crònica política de Palafrugell (1979-1999). 1999.

Relat en clau periodística dels fets polítics esdevinguts a Palafrugell d'ençà de la mort del general Franco fins al final del segle XX: la transició i la crònica d'aquests vint anys de consistoris sortits de la voluntat popular.

[9] BUSQUETS, JOAN.
L'Escola Torres Jonama i el seu temps.
75 anys d'escola pública. 2000.

Història de l'escola durant els seus setanta-cinc anys d'existència, des del moment en què el filantrop Josep Torres Jonama va obsequiar amb una nova escola la seva vila natal fins a l'actualitat. Els testimonis del darrer capítol ens aporten el record de temps passats i una visió del moment present.

[10] ESTEBA, MIQUEL
Calella
de la pesca al turisme. 2001.

Recorregut per la història petita del poble, des dels temps de la màxima prosperitat de la indústria pesquera fins als anys del turisme. El llibre es completa amb les aportacions de Daniel Pereira a l'estudi de l'arquitectura i l'urbanisme calellencs.

[11] HERNANDEZ, SANTIAGO
Palafrugell
i el suro. 2002.

Història de la indústria, de les institucions empresarials, de la tecnologia i de la societat surera, basada fonamentalment en materials inèdits. Inclou els lligams familiars i empresarials que es van establir entre les nissagues sureres.

[12] SOLANA, MIQUEL
La gent
de Palafrugell. 2003.

Anàlisi dels principals trets de l'evolució de la població palafrugellenca des del segle XV al segle XX, i de la seva relació amb les transformacions econòmiques i laborals.

Llafranc romà ens proposa un recorregut en el temps des del descobriment d'aquest jaciment arqueològic al segle XVIII fins als nostres dies. A partir de l'anàlisi de les recerques que s'hi han dut a terme, de les col·laboracions d'especialistes en diferents àmbits i de nombroses aportacions d'informacions inèdites, els autors ens ofereixen una reconstrucció del Llafranc d'època romana.

Amèrica Barti i Català (Palafrugell, 1957), arqueòloga i col·laboradora del Museu d'Arqueologia de Catalunya–Ullastret i **Rosa Plana i Mallart** (Palafrugell, 1959), arqueòloga i professora titular d'Història Antiga i Arqueologia a la Universitat de Pau (França), han dirigit excavacions a Sant Sebastià de la Guarda i a Llafranc. **Joaquim Tremoleda i Trilla** (Lladó, 1962), arqueòleg i conservador del Museu d'Arqueologia de Catalunya–Empúries, ha estudiat a la seva tesi doctoral la indústria i l'artesanat ceràmic romà al nord-est de Catalunya.

ISBN 849518764-7

9 788495 187642

AJUNTAMENT DE PALAFRUGELL

Diputació de Girona